

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1958

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

LEIDS JAARBOEKJE

1958

Foto Herman Kleibrink, januari 1950

DE TORENFLAT (1955-1958).
Architect E. F. Groosman, Rotterdam.

J A A R B O E K J E

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1958

VIJFTIGSTE DEEL

**GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A.W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN**

WOORD VOORAF

Het vorige jaar kondigde onze Commissie het Leidse Jaarboekje voor 1958 aan als een bijzonder Jaarboekje en wel omdat daarmee het vijftigste deel van deze serie het licht zou zien. Thans, bij het verschijnen van deze gouden bundel, hoopt de Redactie enerzijds met een zekere schroom dat mogelijk gewekte verwachtingen niet zullen worden beschaamd, maar anderzijds is zij toch ook dankbaar, dat zij het werk kon vervolgen, dat haar voorgangsters 55 jaar geleden, kort na het oprichten van Oud-Leiden, begonnen en onverdroten hebben voortgezet; slechts enkele malen, als gevolg van gebrek aan middelen (hetzij op het punt der financiën, hetzij op dat der bijdragen), verschenen enkele deeltjes tweejaarlijks.

Overziet men het nieuwe systematische register op deze serie, dat naar de Redactie hoopt nog dit jaar afzonderlijk zal verschijnen, dan blijkt, dat niet alleen in de in ieder deeltje uitgebrachte jaarverslagen van Oud-Leiden en in de telkenmale samengestelde kronieken het jaarlijkse wel en wee van onze vereniging en van Leiden met zijn omgeving is vastgelegd, maar dat ook in ca. 450 levensberichten en ca. 700 artikelen en bladvullingen over het verleden van Leiden en over dat van een groot deel van Rijnland talrijke waardevolle bijdragen tot de kennis van de historie van stad en streek zijn geleverd. Er zijn onderwerpen die veelvuldig behandeld zijn, andere slechts spaarzaam, maar toch mag van een grote verscheidenheid worden gesproken. Uit den aard der zaak is dat alles eenzijdig gericht op Leiden en omgeving. Maar juist in deze eenzijdige verscheidenheid ligt de waarde van ons jaarboekje.

Er zijn enige jaren geleden, toen sedert 1946 in een forser formaat werd gepubliceerd, stemmen opgegaan om het verkleinwoord te veranderen in „Leids Jaarboek”, maar naast redenen van practische aard waren het bescheidenheid en gevoel voor traditie, welke de Redactie deden vasthouden aan de oorspronkelijke titel.

Dat onze Commissie echter met haar tijd poogt mee te gaan, moge blijken uit het feit dat in de jaargang welke thans verschijnt,

bijdragen zijn opgenomen, welke ook op het heden en vooral op de toekomst zijn gericht en waardoor de Redactie hoopt dat een nieuw facet en vooral grotere waarde aan deze serie zullen worden gegeven. Het is ook de wens der Redactie dat deze wending genade moge vinden in de ogen van hen wier belangstelling uitsluitend op het verleden is gericht, maar daarnaast hoopt zij tevens dat in navolging van de medewerkers van weleer — aan wie een woord van grote waardering voor hun belangeloze bijdragen alleszins op zijn plaats is — de huidige generatie van onderzoekers met hun bijdragen het verdere bestaan van het Leidse Jaarboekje zal blijven waarborgen.

De Redactie is het bestuur van Oud-Leiden zeer erkentelijk dat ondanks de stijging der drukkosten het ditmaal mogelijk was deze jaargang een grotere omvang en vele illustraties te geven.

Door onverwachte omstandigheden moet het gebruikelijke monumentenverslag dit jaar achterwege blijven.

DE REDACTIE

VERENIGING „, OUD-LEIDEN”

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

PROF. DR. P. J. BLOK EN MR. DR. J. C. OVERVOORDE

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

BESTUUR :

DR. A. KESSEN (1952), *Voorzitter*.

DR. W. C. BRAAT (1931), *Onder-Voorzitter*.

P. L. GILLISSEN (1957), *Secretaris*, Burggravenlaan 48, tel. 24851.

MR. P. DE CLERQ (1958), *Penningmeester*, Langebrug 8a, girorek.
175228.

A. BICKER CAARTEN (1936).

E. PELINCK (1949).

IR. H. A. VAN OERLE (1957).

Mejuffrouw **A. J. VAN NIENES** (1954).

JHR. MR. F. H. VAN KINSCHOT, aangewezen door het Gemeente-
bestuur (1946).

IR. D. Y. LEM (1957), Directeur der Gemeentewerken.

P. T. FEHMERS (1957), aangewezen door het L.S.C.

Mejuffrouw **L. C. VERSTEGEN** (1957) aangewezen door de V.V.S.L.

Leden van verdienste: **G. VAN DER MARK** (1954)

Mejuffrouw **F. A. LE POOLE** (1958)

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst :

Het Secretariaat.

Voor kopie Leids Jaarboekje:

het *Secretariaat* der Redactiecommissie (blz. 8).

Commissie voor de redactie van het Leidse Jaarboekje

Ingesteld december 1902

E. PELINCK (1938), *Voorzitter*.

MR. N. KOLFF (1943), *Secretaris*, Beestenmarkt 14, tel. 24472.

Mejuffrouw **F. A. LE POOLE** (1937).

Mejuffrouw **MR. A. J. VERSPRILLE** (1956).

A. BICKER CAARTEN (1954).

Commissie „Het Leidsche Woonhuis”

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat **MR. E. RIJKE**)

Ingesteld 1 juni 1945

PROF. MR. A. N. MOLENAAR, *Voorzitter*.

A. BICKER CAARTEN, *Secretaris*, Maredijk 23, tel. 24054.

G. GROEN, *Penningmeester*.

G. VAN DER MARK.

MR. J. SLAGTER.

Commissie voor Volkskunde

Ingesteld 11 september 1950

A. BICKER CAARTEN, *Voorzitter*.

Mejuffrouw **L. G. DE GRAAF**, *Secretaresse*, Johan de Wittstraat 26,
tel. 205 14.

H. J. DE KORT, Hazerswoude.

E. PELINCK.

L. C. J. ROOZEN.

DR. CHR. C. VLAM.

Excursie-commissie

Ingesteld 7 september 1954

J. HENNES, *Voorzitter*.

P. L. GILLISSEN, *Secretaris*, Burggravenlaan 48, tel. 24851.

A. BICKER CAARTEN.

DR. CHR. C. VLAM.

H. DE WILDE.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouchovenhof,
Papengracht 16.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

VOOR:

Aarlanderveen: Mevrouw F. **TH. VAN DER WIND-PEEREBOOM**
VOLLER (1945).

Alkemade: G. M. **ZOETEMELK** (1946).

Alphen aan den Rijn: E. **VAN ELK** (1945).

Hazerswoude-Dorp: B. **OFFRINGA** (1936).

Hazerswoude-Rijndijk: H. J. **DE KORT** (1950).

Hoogmade: **MR. A. J. SORMANI** (1941).

Katwijk: C. **VARKEVISSE** (1950).

Koudekerk aan den Rijn: . . .

Leiderdorp: G. **SCHEEPSTRA** (1943).

Lisse:

Noordwijk: **PROF. L. OSWALD WENCKEBACH** (1941).

Noordwijkerhout: J. J. **BERGMAN** (1950).

Oegstgeest: W. J. **VAN VARIK** (1941).

Rijnsburg: S. C. H. **LEENHEER** (1945).

Voorhout:

Voorschoten: D. J. **BRINKS** (1940).

Warmond: P. **H. ROMEIJN** (1936).

Wassenaar: **DR. H. J. HONDERS** (1942).

Woubrugge: J. C. **VAN WAGENINGEN** (1953).

Zoeterwoude: J. C. **BRUGOM** (1955).

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING „OUD-LEIDEN” OVER 1957

Alvorens over te gaan tot het vermelden van de wederwaardigheden der Vereniging dient in herinnering te worden gebracht het overlijden, op 5 mei 1957, in de ouderdom van 95 jaar, van het erelid der Vereniging Ir. G. L. **DRIESSEN**. De Heer **DRIESSEN**, aan wie „Oud-Leiden” veel dank is verschuldigd, zal in het jaarboekje worden herdacht.

ALGEMEEN. Het bestuur ontving vele uitnodigingen tot het bijwonen van openingen van tentoonstellingen, het bijwonen van recepties e.d., aan welke uitnodigingen slechts in bescheiden mate gevolg kon worden gegeven.

Eén of meer leden van het bestuur vertegenwoordigden de Vereniging bij de plechtige uitvaart van het erelid Ir. G. L. **DRIESSEN** in de parochiekerk te Zoeterwoude; de opening van de tentoonstelling „Katwijk voorheen en thans”, ingericht door de Katwijkse Oudheidkamer; de receptie ter gelegenheid van het vóór vierhonderdvijftig jaar in gebruik stellen van het Sint-Annahofje aan de Hooigracht nr. 9; de herdenking van het vijftwintigjarig bestaan van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland en de opening van de tentoonstelling van historisch materiaal betreffende de geschiedenis van Wassenaar, ingericht door de sedert kort opgerichte historische vereniging „Oud-Wassenaar”.

LUSTRUM. Op 5 november was het vijftenvijftig jaar geleden dat onze vereniging werd opgericht. ~~Het elftde~~ lustrum kon niet op luisterrijke wijze worden gevierd, doch ging niet onopgemerkt voorbij. Op de avond van genoemde dag werd de hierna te noemen lezing gehouden over het Leidse muziekleven gedurende de periode 1575-1625.

Besturen van verschillende verenigingen gaven blijk van hun belangstelling en boden bloemstukken aan. Het bestuur **onzer** Vereniging was hiervoor zeer erkentelijk.

BESTUUR. De periodiek aftredende leden de heren Dr. A. **KESSEN** (voorzitter), E. **PELINCK** en A. **BICKER CAARTEN**, die aan de beurt van aftreden waren, werden in de op 14 februari gehouden algemene ledenvergadering herkozen. In de vacature ontstaan door het aftreden van de Heer Ir. D. **BOOGERD** werd voorzien door de benoeming van Ir. D. IJ. **LEM**, directeur van gemeentewerken. In de plaats van Mevrouw J. **TERWEN-DE** Loos en van de Heer J. **HENNES** (secretaris), die de wens hadden te kennen gegeven te willen aftreden, werden benoemd de heren Ir. H. A. **VAN OERLE** en P. L. **GILLISSEN**.

Aan de scheidende leden werd door de voorzitter dank betuigd voor hetgeen zij in het belang van de Vereniging hebben gedaan. Aan de heer **HENNES** werd, als herinnering aan zijn arbeid als secretaris, een geschenk aangeboden en wel een exemplaar van de jubileum-uitgave van de Camera Obscura.

Het bestuurslid de Heer K. **HERMSEN**, aangewezen door het Leidse Studentencorps, werd vervangen door de Heer P. T. **FEHMERS**. Het bestuurslid Mejuffrouw M. **DE JAGER**, aangewezen door de V.V.S.L., werd opgevolgd door Mejuffrouw L. C. **VERSTEGEN**.

Het bestuur vergaderde zeven maal.

LEDENTAL. Naar de toestand van 1 januari 1957 telde de Vereniging 989 leden. Veertig nieuwe leden traden toe. Tengevolge van overlijden en bedanken verminderde het aantal met 72 leden, zodat het jaar eindigde met 957 leden.

Een tot de leden gericht verzoek mede te werken aan het winnen van leden leidde helaas niet tot merkbaar resultaat.

JAARBOEKJE 1957. Het jaarboekje verscheen, zoals gebruikelijk is, in het begin van het jaar met belangrijke onderwerpen. Een woord van dank aan hen die hun bijdragen voor de samenstelling van het boekje hebben ingezonden alsmede aan de redactie-commissie voor haar belangrijke arbeid, mag hier niet ontbreken.

De **COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET LEIDSE JAARBOEKJE** is met haar arbeid voor het jaarboekje 1958 bijna gereed, zodat het boekje, naar verwacht mag worden, binnenkort zal verschijnen.

Het jaarverslag van de **COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE** zult u in het jaarboekje 1958 aantreffen.

De **COMMISSIE „HET LEIDSCHE WOONHUIS”** maakt in haar hierachter afgedrukt verslag melding van het na langdurige

onderhandeling verwerven van het wevershuis, Oranjegracht 83, een gebeurtenis waarover het bestuur zich ten zeerste verheugt.

De **EXCURSIE-COMMISSIE** adviseerde het bestuur, evenals vorige jaren, over te houden excursies.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND. Tot mijn spijt moet ik mededelen, dat, uitgezonderd één, geen der correspondenten zich over enige in hun woonplaats zich voordoende aangelegenheid tot het bestuur wendde.

Met leedwezen vermeld ik het overlijden van de Heer J. W. van Ommering, gewoond hebbende te Koudekerk aan den Rijn, die aldaar, sedert 1938, als correspondent van de vereniging optrad.

LEZINGEN. Op 14 februari hield, na afloop van de algemene ledenvergadering, de heer E. **PELINCK** een lezing over het onderwerp „Historie en heraldiek op roemer en kelk”. Dr. W. C. **BRAAT** sprak op 29 maart over „Verdwenen schoonheid” en Dr. P. J. **KOSTELIJK** op 3 mei over het eiland Marken.

Op 5 november werd, zulks ter gelegenheid van de herdenking van het 55-jarig bestaan van „Oud-Leiden”, door de Heer Dr. **CHR. C. VLAM** een lezing gehouden over het Leidse muziekleven gedurende de periode 1575-1625. De lezing werd opgeluisterd met zang en muziek.

Tijdens de laatste lezing, op 12 december, sprak de Heer J. G. N. **RENAUD** over **ALEIDA VAN POELGEEST** en de gevolgen van haar gewelddadige dood.

Alle lezingen werden opgeluisterd met lichtbeelden en werden druk bezocht.

EXCURSIES. Op 11 mei werd het seizoen geopend met een tocht naar het eiland Marken, zulks in aansluiting aan de door Dr. **KOSTELIJK** gehouden lezing over het eiland. Nadat de tocht naar Marken was geëindigd werden in Edam verschillende bezienswaardigheden bezichtigd.

Aan de gerestaureerde Lodewijkskerk aan het Steenschuur werd op 26 juni een bezoek gebracht. De deelnemers werden ontvangen door pastoor **HARING**, die enige belangrijke historische bijzonderheden over het gebouw, dat oudtijds verschillende bestemmingen heeft gehad, mededeelde. Hierna vertelde Ir. **VAN OERLE** enige bijzonderheden betreffende de restauratie, waarna Mevrouw **VAN DONGEN** enige liederen zong.

Foto W. J. Kret

EXCURSIE NAAR MARKEN.

Foto W. J. Kret

EXCURSIE NAAR KINDERDIJK.

Foto G. van der Mark

WEVERSHUISJE ORANJEGRACHT 83.
Aangekocht door Oud-Leiden.

Het molengebied Kinderdijk was op 24 augustus het doel van een bezoek.

Het seizoen werd op 14 september besloten met een wandeltocht in de nabijheid van Oud-Ade en een bezoek aan de watermolen van de Waterloospolder nabij de Koppoel.

Een belangrijk aantal leden met hun genodigden nam deel aan de excursies.

RIJKSSUBSIDIE. Evenals vorige jaren werd ook in 1957 een Rijks-subsidie ontvangen voor het werk van de Vereniging.

RESTAURATIES E. D. Teneinde het behoud te verzekeren van een in het te verbouwen pand aan de Hoogstraat Nrs. 1 en 2 aanwezige fraaie achttiende-eeuwse schouw, alsmede een stucplafond, werd voor het overbrengen en aanbrengen van beide naar en in het verenigingsgebouw van de V.V.S.L. aan het Rapenburg Nr. 65 een subsidie van f 1250.— toegezegd.

Voor de aankoop van een kleine klok, aan te brengen in de gerestaureerde toren van de Lodewijkskerk aan het Steenschuur Nr. 19, werd een bijdrage toegezegd *van* f 250.—.

ONDERNOMEN ACTIES. Aan het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, afd. oudheidkunde en natuurbescherming, werd een afschrift gezonden van het in 1956 aan de Gemeenteraad van Leiden gezonden adres waarin bedenkingen werden ingebracht tegen de voorgenomen demping van het laatste stukje Levendaal. In het begeleidende schrijven werd erop aangedrongen mede te werken aan het behoud van het voor dit Leidse stadsbeeld zo belangrijke grachtje.

Aan Burgemeester en Wethouders van Leiden werd verzocht medewerking te willen verlenen aan de verwezenlijking van de, bij de Stichting tot behartiging van de belangen van minder valide en verzorging behoevende bejaarden, gevestigd te Leiden, bestaande plannen tot behoud van het voormalige St. Elisabeths-gasthuishofje gelegen aan de Oude Vest.

BELANGSTELLING VAN DERDEN. Advies werd uitgebracht aan de A.N.W.B. ter zake van de door deze instelling op de Leidse monumenten aan te brengen bordjes met wetenswaardigheden. Aan de directeur van het paedologisch instituut „Curium”, gevestigd in het huis aan de Rijksstraatweg Nr. 32 te Oegstgeest, werden op zijn verzoek inlichtingen verstrekt over het ontstaan *van* de naam „Curium”, welke náam in 1909 door een voormalige bewoner aan het huis werd gegeven.

Op 29 augustus bezichtigden een 35-tal leden van de vereniging „Oud-Edam”, onder leiding van de Heer J. Hennes en de secretaris, de stad.

Op verzoek van de bond van schilderspatroons, die Leiden voor een jaarvergadering had uitgekozen, werden gegevens verstrekt om onder leiding van eigen krachten de voornaamste bezienswaardigheden van de stad te bezichtigen.

Wederom werden onder leiding van de Vereniging „Oud-Leiden” de eerstejaars studenten de voornaamste bezienswaardigheden van de stad getoond.

Op uitnodiging van het „Chemisch Dispuut” hield de Heer E. PELINCK een lezing over de ontwikkeling van het Leidse stadsbeeld.

Van enige ingezetenen werden een aantal oude foto's en een aantal lantaarnplaatjes ten geschenke ontvangen. Voorts bedacht een lid de Vereniging met een klein geschenk in geld. De geschenken werden door het bestuur, met dank aan de gevers, gaarne aanvaard.

Aan het tot de leden gerichte verzoek te willen medewerken aan het verzamelen van zoveel mogelijk gedichten, op Zuid-Holland, zijn steden en dorpen, zijn landschap en mensen, in verleden en heden, betrekking hebbende, werd helaas door slechts twee leden gevolg gegeven. Dank zij die twee leden kon echter nog heel wat worden verzameld.

Op verzoek van Burgemeester en Wethouders van Leiden, verleende het Bestuur bemiddeling tot het inschrijven op het door de Gemeente Leiden, ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de markt en havendienst en de heropening van het gerestaureerde Waaggebouw te Leiden uitgegeven, door de Heer D. R. KOOIJMAN geschreven gedenkboek: „Van de markten en de waag, van wateren en bruggen te Leiden, in heden en verleden”. Het resultaat was boven verwachting. Veel leden tekenden op het boekwerk in.

JEUGD - LEDEN. Langdurige besprekingen werden door het bestuur gewijd aan de instelling van een „junior-lidmaatschap”, welke besprekingen tot het resultaat hebben geleid, dat in de te houden algemene ledenvergadering een voorstel ter tafel wordt gebracht om de mogelijkheid te scheppen, dat jeugdigen tegen een gereduceerde contributie als lid toetreden.

Uit bovenstaand verslag mag worden afgeleid dat in het afgelopen jaar veel werk is verzet teneinde het doel van „Oud-Leiden” zoveel mogelijk te verwezenlijken.

Leiden, 10 januari 1958

P. L. GILLISSEN,
secretaris.

VERSLAGEN VAN DE COMMISSIES

COMMISSIE „HET LEIDSCHE WOONHUIS” OVER 1956 EN 1957

In het begin van 1956 zag de Heer J. C. **VAN ECK** zich wegens drukke werkzaamheden genoodzaakt te bedanken als penningmeester onzer commissie. Het aftreden van de Heer **VAN ECK**, die met grote liefde voor het streven van de commissie zijn taak gedurende meer dan tien jaar voortreffelijk vervuld heeft, betekent een groot verlies. Op voorstel van onze commissie benoemde het bestuur van „Oud-Leiden” de Heer G. **GROEN** tot zijn opvolger.

Sinds de instelling van onze commissie in 1945 heeft zij zich beijverd een wevershuisje in eigendom te verwerven. Het is daarom wel zeer verheugend dat de vele gedane pogingen eindelijk met welslagen zijn bekroond: het wevershuis Oranjegracht 83 is thans eigendom van de Vereniging „Oud-Leiden”.

Het in ± 166 I door **LEENDERT HUIBERTSZ DUYNDAAM** gebouwde woonhuis Oranjegracht 83 heeft een eenvoudige, gawe bakstenen topgevel. De zich in het midden van de gevel bevindende voordeur met bovenlicht geeft toegang tot het met plavuizen belegde vóór-huis, waar eertijds een ambacht werd uitgeoefend. De indeling van het pand is vrijwel oorspronkelijk. Aangezien de kap in zeer slechte staat verkeert zal herstel daarvan ten spoedigste moeten plaatsvinden. Inmiddels heeft de Heer **VAN DER MARK** een volledig restauratieplan opgemaakt, dat zodra de financiën zulks toelaten uitgevoerd zal kunnen worden. In dit verband moge de commissie vermelden dat bij de Leidse Vereniging van Industriëlen belangstelling voor het wevershuisje bestaat, omdat uit de vroegere huis-industrie de tegenwoordige textielindustrie is voortgekomen. Moge door een goede samenwerking het huis spoedig gerestaureerd kunnen worden.

Bij de onderhandelingen tot aankoop verleende de Heer L. **ZITMAN** zijn belangeloze medewerking.

Aan het huis Kloksteeg 2 werden normale onderhoudswerken uitgevoerd en een door de Heer **VAN DER MARK** ontworpen

gesmeed-ijzeren leuning langs de trap naar de opkamer aan-gebracht. Het huis bevindt zich in een uitstekende staat.

De commissie prijst zich gelukkig thans twee huizen van verschillend type in beheer te hebben, **nl.** een woonhuis met een 16de-eeuwse indeling en een wevershuis met een 17de-eeuwse indeling. Wanneer zal „Oud-Leiden” een „grachtenhuis” verwerven?

A. BICKER CAARTEN, secretaris

VERSLAG VAN DE COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE OVER 1957

De commissie leed een groot verlies door het overlijden van haar lid Mevrouw M. C. **VAN OVEN-VAN DOORN**. Haar activiteit, haar constructieve ideeën en vooral haar vriendelijke persoonlijkheid laten een grote leegte achter. De groep der vaste belangstellenden verloor door de dood een trouw lid, de Heer M. G. **EMEIS** te Voor-schoten. De heer D. R. **KOOIMAN** vertrok naar Bennekom.

Dit jaar organiseerde de commissie één volkskundige bijeen-komst, **nl.** op 22 mei, toen Dr. C. C. **VLAMEN** voordracht hield over „**Het Liederenhandschrift van ANTHONIS VAN BUYTEVEST**”. Er heeft te Leiden in de 16de en 17de eeuw een opgewekt muziek-leven bestaan. Het handschrift in kwestie bevat 110 volksliederen van belangwekkende inhoud.

De in het Leids Jaarboekje 1957 gepubliceerde Rijnlandse volksverhalen hebben enige reactie veroorzaakt. Er werden niet minder dan zeven nieuwe verhalen ingezonden, welke, naar de commissie hoopt, in het Leids Jaarboekje 1959 zullen worden opgenomen.

Op voorstel van de commissie heeft Dr. **P.J. KOSTELIJK** voor „Oud-Leiden” een lezing gehouden over Marken, waarbij zeer fraaie **costuums** en voorwerpen vertoond werden. De voordracht werd gevolgd door een excursie.

Ben bij onze commissie ingekomen artikel van de heer W. **WEERHEYM** te Boskoop over de Boskoopse Kermisweek, de z.g. betaalweek, is aangeboden aan de redactie van Neerlands **Volks-**leven en geplaatst in het Paasnummer 1957 (7de jaargang, nr. 2).

Van de hand van de Heer **KOOIMAN** verscheen: „Van de mark-ten en de Waag, van wateren en bruggen te Leiden in heden en verleden”. Voorts verscheen „**De Molen in oas volksleven**” van

de voorzitter onzer commissie. In beide werken treft men volkskundige gegevens aan betreffende onze stad en haar omgeving.

„Oud-Leiden” stelde de indertijd bijeengebrachte gegevens, opmetingen en foto's betreffende de Rijnlandse boerderijen tijdelijk ter beschikking van de heer S. J. **BOUMA**, die door het Ministerie van O., K. en W. is belast met de documentatie van de monumentale landelijke bouwkunst. De Heer **BOUMA** sprak zijn waardering uit voor het kostelijke materiaal dat voornamelijk door de Heren **W. J. KRET**, **G. VAN DER MARK**, **W. J. VAN VARIK** en **A. BICKER CAARTEN** is verzameld.

Ten slotte wekt de commissie die leden die belangstelling voor volkskunde hebben op, zich bij het secretariaat van de commissie op te geven voor bijwoning van de door haar te houden bijeenkomsten.

L. G. DE **GRAAF**, secretaresse

REKENING EN VERANTWOORDING VAN D

Saldo Postcheque- en Girodienst	f	4.563.95	
„ Amsterdamsche Bank	„	1.549.62	
„ Rijkspostspaarbank	„	2.372.70	f 8.486.2'
Ontvangen Contributies per giro	f	4.570.50	
„ „ „ Amsterd. Bank	„	379.—	„ 4.949.50
Contributie over 1958			„ 474.—
Verkochte Jaarboekjes			„ 31.—
In rekening gebrachte incassokosten			„ 15.60
Doorbetaling			„ 8.—
Opbrengsten bij excursies.			„ 858.21
Verkoop kastelenboek			„ 1.500.— 69.—
Ministerie O.K.W.			
Rente Amsterdamsche Bank	f	11.20	
„ Rijkspostspaarbank	„	39.84	„ 51.04
			f 16.442.60

BALANS PI

ACTIVA			
Postcheque- en girodienst	f	4.499.12	
Amsterdamsche Bank.	„	2.027.50	
Rijkspostspaarbank	„	2.412.54	f 8 939 16
Kastelenboek P.M.			
Kloksteeg 2 P.M.			
Oranjegracht 83 P.M.			
Inventaris bestuurskamer P.M.			

Gezien en accoord:

Leiden, 27 januari 1958

K O C H

W. J. VAN VARIK

VERENIGING „OUD-LEIDEN” OVER 1957

UITGAVEN		
Kosten Leids Jaarboekje 1957	f	5.704.65
Lezingen en excursies	„	1.162.39
Secretariaatskosten	„	101.36
Onkosten penningmeester&	„	41.30
Bijdragen aan verenigingen	„	89.50
Portier Brouckhovenhof	„	25.40
Assurantie inventaris bestuurskamer	„	10.—
Doorbetaling	„	8 . -
Onkosten Amsterdamsche Bank	„	12 . -
Algemene kosten	„	33.23
Incasso-retourkosten Amsterdamsche Bank	„	28.72
Uitgaven excursies	„	286.95
Saldo postcheque- en girodienst	f	4.499.12
„ Amsterdamsche Bank	„	2.027.50
„ Rijkspostspaarbank	„	2.412.54
	„	8.939.16
		<u>f 16.442.66</u>

JANUARI 1958

PASSIVA		
Voortuit ontvangen contributies 1958	f	4 74 . -
Crediteuren	„	63.80
Fonds voor bijzondere publicaties	„	3.833.45
Schuld te betalen klokje St.-Lodewijk+toren	„	250.—
Schuld te betalen plaatsing schouw V.V.S.L.	„	1.250.—
Schuld te betalen herstel dak Oranjepracht 83.	„	78.09
Ministerie O.K. W. opgravingen	„	750.—
Capitaal vereniging	„	2.239.82
	f	8.939.16

Januari 1958

De penningmeesteres :
F. A. LE POOLE

OVERZICHT

VAN DE FINANCIËN VAN DE COMMISSIE „HET LEIDSCHÉ WOONHUIS”
OVER HET JAAR 1956

ONTVANGSTEN	UITGAVEN
Saldi op 2 Januari 1956 f 2.439.29	
Huren :	
<i>Perceel Kloksteeg 2</i>	<i>Perceel Kloksteeg 2</i>
12 xf 56.55 „ 678.60	Fa. W. Oudshoorn & Zn., reparatie . f 19.87
	Premie brandverzekering „ 16.80
<i>Perceel Oranjegracht 83 „ 2.25</i>	<i>Perceel Oranjegracht 83</i>
	Koopsom f 3.500.—
	Grondbel., Straatbel.,
	Rijnl. Bundergeld „ 6.85
	Registratierechten en voor-
	schotten „ 193.15
	„ 3.700.—
Vereniging „Oud-Leider ” „ 500.—	Premie brandverzekering „ 9.79
idem „ 700.—	Grondbelasting 1956 „ 26.65
Rente 1956 Leidsche Spaarbank „ 49.70	Straatbelasting 1956 „ 14.88
	Rijnl. Bundergeld 1956 „ 2.91
	Saldo Leidsche Spaarbank per 31/12-'56 „ 578.94
<u>f 4.369.84</u>	<u>f 4.369.84</u>

VAN DE FINANCIËN VAN DE COMMISSIE „HET LEIDSCHE WOONHUIS”
OVER HET JAAR 1957

ONTVANGSTEN	UITGAVEN
Saldo Leidsche Spaarbank 2 Jan. 1957 . f 578.94	
Huren :	
<i>Perceel Kloksteeg 2</i>	<i>Perceel Kloksteeg 2</i>
7x f 56.55. f 395.85	Fa. Wed. S. Duindam,
5x f 70.69. „ 353.45	Schilderwerk f 25.-
	Premie brandverzekering > 16.80

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN

1957

**VAN DE PERSONEN. BIJ WIER OVERLIJDENSdatum EEN *
IS GEPLAATST, IS IN DIT JAARBOEKJE EEN LEVENSBERICHT
OPGENOMEN.**

JANUARI

- 2 **ARIE VAN ROOYEN**, oudste inwoner van Noordwijk, viert zijn 1 00ste verjaardag.
- 7 Installatie van Z. **BRUINS SLOT**, voordien burgemeester van Nijkerk, tot burgemeester van Alphen a/d Rijn.
- 8 Opening Bloemlust-tentoonstelling te Lisse.
- 16 Bejaardensociëteit Het *Treffpunt* te Warmond geopend.
- 17 Burgemeester P. M. M. **VAN DER WEIJDEN** te Noordwijkerhout viert zijn zilveren ambtsjubileum. Tegelijk wordt de uitbreiding van het raadhuis officieel in gebruik genomen.
- 20 Intrede van Ds. G. **TH. ROTHUIZEN**, Gereformeerd studenten-predikant.
- 25 Overleden (te Leiden), oud 75 jaar, **Ds. JOH. JANSEN**, 1917-1952 Chr. Gereformeerd predikant alhier.
- 28 De nieuwe huisvesting van het Sociologische Instituut der Universiteit, Rapenburg 59 (eertijds Instituut voor Interkerkelijke Gezinszorg), in gebruik genomen.
- 29 Zuster J. **ELEMA**, besturend zuster, neemt afscheid van het Diaconessenhuis. Haar opvolgster is Zuster A. P. **ANSPACH**. Brigadier M. **SEMEIJN**, bevelvoerend officier van het korps Leiden van het Leger des Heils, verlaat de actieve dienst. Kapiteine M. **KNOESTER** neemt wegens overplaatsing naar Den Haag eveneens afscheid. Zij worden opgevolgd door de kapiteins A. **DE GRAAF** en zijn echtgenote.

JANUARI

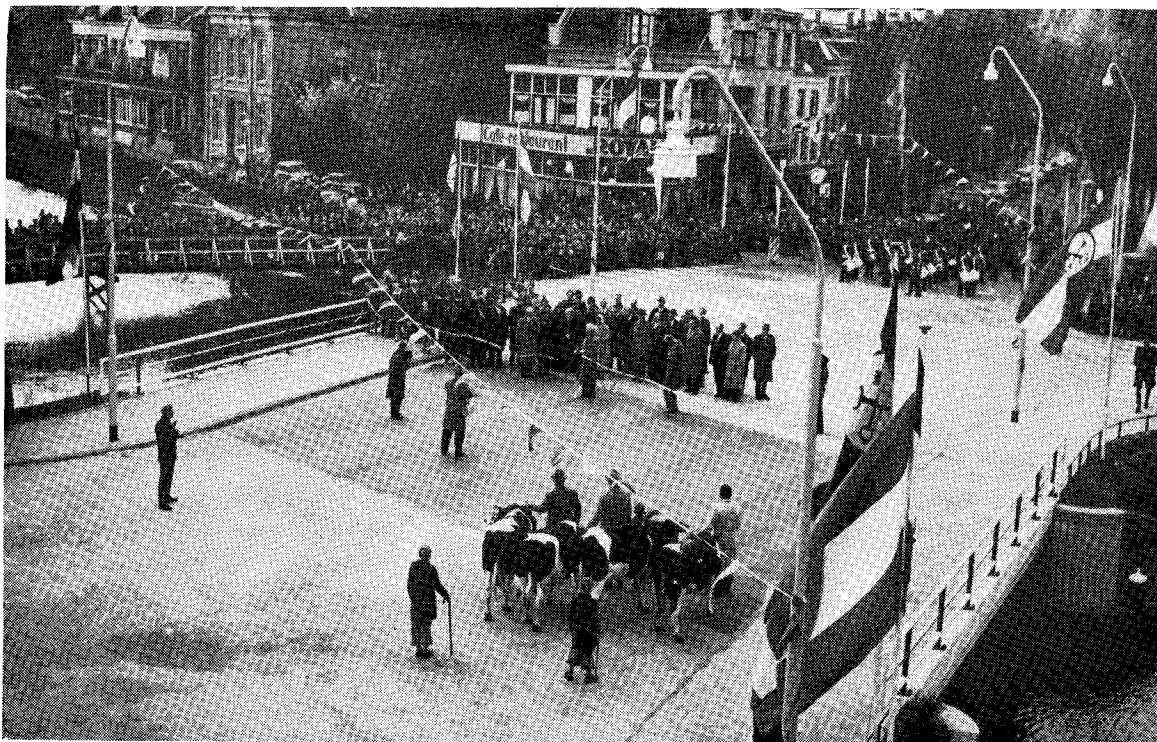
- 30 Plotseling overleden in de ouderdom van 67 jaar, W. A. A. J. Baron **SCHIMMELPENNINGK VAN DER OYE**, Heer van **Duiven-**voorde, Voorschoten en Veur, Hoogheemraad van Rijnland. *
- 31 Het radioprogramma is 's avonds grotendeels gewijd aan de verjaardag van H. K. H. Prinses **BEATRIX** en in het bijzonder aan Haar verblijf aan de Leidse Universiteit.

FEBRUARI

- 1 Opening van de tentoonstelling van kunstzinnig werk van de Leidse Civitas in het Academisch Historisch Museum.
Opening in de Lakenhal van de tentoonstelling van werken van de schilder **KEES BOL**.
- 11 Benoemd tot directeur van de Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst H. **HOORN**, directeur van dezelfde dienst te Dordrecht, alsmede commandant van de brandweer aldaar.
- 16 Voor het eerst in bijna veertig jaar kan vanwege de uitzonderlijk zachte winter een Hollandse kustvaarder op deze vroege datum hout uit Zweden naar Leiden aanvoeren.
- 17 Overleden te Doorn, in de leeftijd van 90 jaar, Mejuffrouw J. H. **HOEKSTRA**, oud-lerares in de wiskunde aan de Gem.-h.b.s. voor meisjes te Leiden.
- 18 Voor het eerst komt de Kring Rijnland van de Hollandse Maatschappij van Landbouw in een streekbijeenkomst samen.
- 20 Het Oosters Genootschap herdenkt de 100ste geboortedag op 8 februari van de Arabicus Prof. **DR. CHR. SNOUCK HURGRONJE**.
Installatie van Burgemeester B. H. **KOOMANS** te Rijnsburg.
- 25 Overleden te Woubrugge in de ouderdom van 78 jaar W. A. **BOOT**, oud-directeur van de scheepsbouwwerf „De Dageraad” aldaar.
De Leidse Raad van Beroep voor de Directe Belastingen opgeheven. De werkzaamheden gaan over naar de gerechtshoven te 's-Gravenhage en Amsterdam.
- 27 Eerste paal voor 111 nieuwe woningen in Leiden-Noord ingeslagen.

MAART

- 1 Voorrangsweg door Leiden opgeheven.
Eerste paal voor bejaardencentrum te Oegstgeest ingeslagen.
De Leidse Raad van Beroep voor de Directe Belastingen opgeheven. De werkzaamheden gaan over naar de gerechtshoven te 's-Gravenhage en Amsterdam.
- 9 De Harmoniekapel *Werkmans Wilskracht* ontvangt bij zijn 55-jarig bestaan 16 nieuwe trommels waartoe o.m. 40 ton oud-papier werd ingezameld.
De afdeling van Minjon (Miniatuur Jeugd Omroep) krijgt een eigen studio in de Weidehof.
H. **PLAS** benoemd tot notaris te Aarlanderveen, als opvolger van H. B. J. **VAN DE KREKE**, die zijn ambt op 1 januari 1957 had neergelegd.
- 13 Overleden te Voorburg in de ouderdom van 79 jaar Prof. Dr. R. **CASIMIR**, gewezen bijzonder hoogleraar in de opvoedkunde en empirische psychologie.
Benoemd tot hoofdinspecteur, chef van het korps der gemeentepolitie te Katwijk, Mr. J. **BLANKEN**, thans wnd. commissaris van politie in Den Helder.
- 18 Mr. H. R. **GOUDSMIT**, vele jaren secretaris van de onlangs opgeheven Voogdijraad en sedert 31½ jaar advocaat en procureur te Leiden, legt zijn advocatenpraktijk neer in verband met zijn benoeming tot secretaris van de Centrale Adoptieraad in Den Haag.
- 19 De Amerikaan **JOSEPH MEANY**, scheepsjongen op de *Mayflower* 11, welk schip, ter herinnering aan de tocht van de *Pilgrim Fathers* in 1620, naar Amerika zal varen, officieel ten stadhuize en in de Pieterskerk ontvangen. Speciaal voor deze gebeurtenis was een tentoonstelling van archiefstukken betrekking hebbende op het verblijf van de *Pilgrim Fathers* te Leiden (1609-1620) in de Kegentenkamer van het Jean Pesijnshof ingericht.
- 21 Het 6de congres van de Nederlandse Federatie van Universitaire Studieverenigingen in de Sociale Wetenschappen te Leiden geopend. Het congres wordt te Wassenaar voortgezet.
- 23 Overleden te Wassenaar in de ouderdom van 75 jaar Mevrouw J. **OVERVOORDE-GORDON***.

OPENSTELLING VAN DE KOEPOORTSBRUG 24 april.
(Vergelijk Leids Jb. 1957, blz. 161/3.)

Foto N. van der Horst

Foto N. van der Horst

HET BEVRIJDINGSMONUMENT VAN DE BEELDHOUWER P. STARREVELD. Onthuld 4 mei.

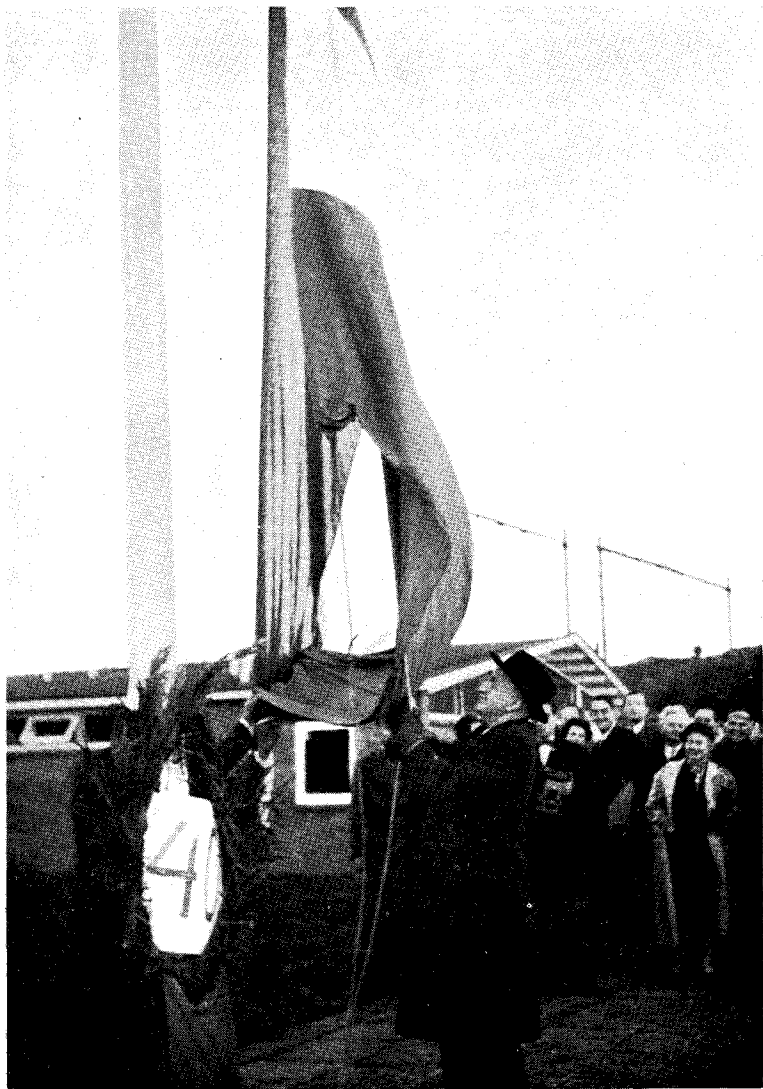

Foto Van Vliet

OPENING VAN DE STUDENTENPAVILJOENS AAN HET PIET PAALTJENSPAD

De President-Curator der Universiteit, Dr. J. E. baron de Vos van Steenwijk, hijst de vlag, 7 november.

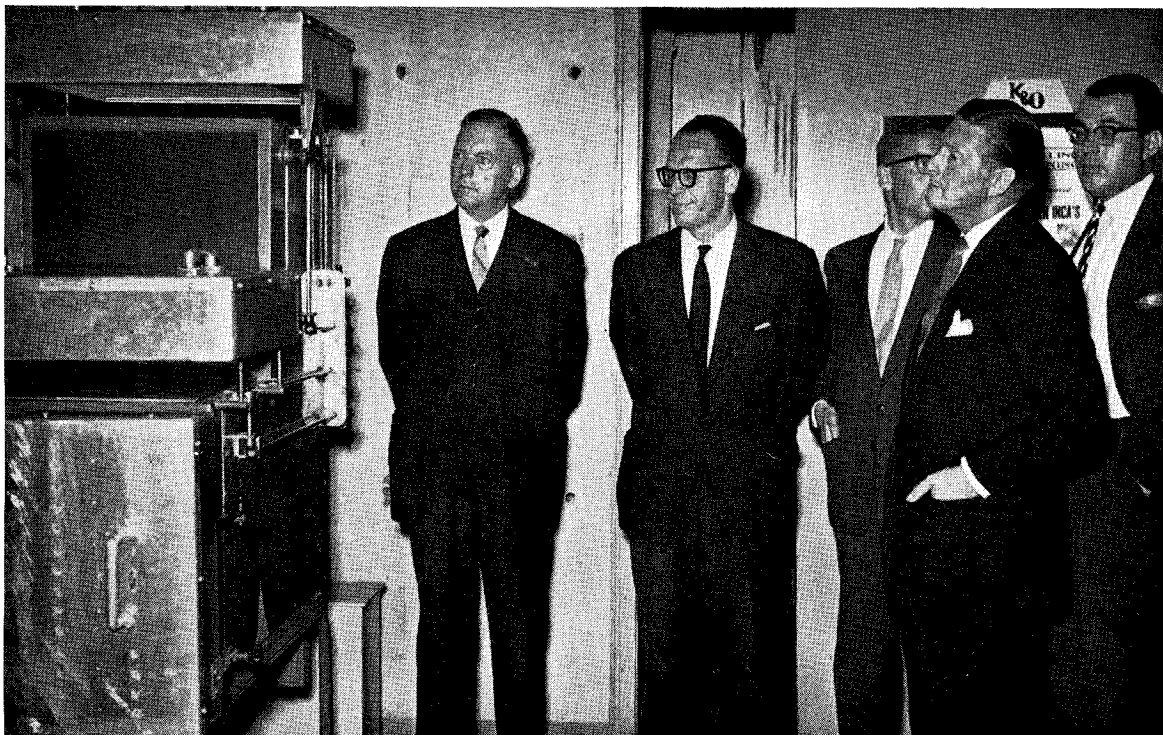

Foto N. van der Horst

BEZOEK "AN LEDEN VAN DE STATEN-GENERAAL AAN DE INDUSTRIE TE LEIDEN EN SASSENHEIM

Enige kamerleden bij de Nederlandsche Rotogravure Maatschappij N.V., 10 september.

MAART

- 25 De Internationale Transport-onderneming, firma J. **VAN DER LUYT** te Oegstgeest bestaat 50 jaar.
- 27 De zaal van de Mensa academica in de sociëteit Minerva, welke zaal op 21 oktober 1956 uitbrandde, in een vernieuwde vorm weer in gebruik genomen.
- 29 Met ingang van 1 april is aan Dr. **W. K. DICKE** op zijn verzoek eervol ontslag verleend als curator van de Leidse Universiteit. Tot zijn opvolger is benoemd Dr. J. **GOEDBLOED** te 's-Gravenhage.

APRIL

- 3 Ten gevolge van de uitzonderlijk vroege lente zijn de narcissen volop in bloei en zijn de eerste velden bloeiende hyacinten en tulpen al te bewonderen.
In de afgelopen dagen is in het Instituut voor Praeventieve Geneeskunde een internationaal congres gehouden, gewijd aan het tot stand komen van een betere harmonie tussen arbeid en arbeider.
- 4 Officiële opening van de bloemententoonstelling *Keukenhof* bij Lisse door de Commissaris der Koningin; reeds 15.000 personen bezochten vóór de officiële opening de tentoonstelling.
- 5 Vebo-tentoonstelling.
- 13 Kleurrijk bloemencorso trekt bij koud weer en regen door de bollenstreek.
- 15 Opening van het Internationaal anatomencongres in de Leidse Academie.
- 16 De Kon. Ned. Ver. *Onze Vloot* herdenkt in de Stadsgehoorzaal de 350ste geboortedag van **MICHIEL ADRIAANSZON DE RUYTER**.
- 19 Prof. Dr. G. G. J. **RADEMAKER** te Oegstgeest, hoogleraar in de neurologie aan de Leidse Universiteit, op 70-jarige leeftijd overleden.
- 20 De heer G. A. **DE BRUYNE** 25 jaar arts te Leiderdorp, waar hij indertijd zijn vader als zodanig opvolgde.
- 22 Jubeldag van 2000 jongeren van het Leger des Heils.

APRIL

- 24 Overleden in de ouderdom van 84 jaar Prof. Dr. R. P. **VAN CALCAR**, oud-hoogleraar in de bacteriologie.
Gouden jubileum van de Christelijke Wijkverpleging te Katwijk.
Feestelijke opening van de vernieuwde Koepoortsbrug.
- 25 Overleden, oud 84 jaar, Dr. J. C. **SCHALKWIJK**, sinds 1901 leraar in de wiskunde en van 1923 tot 1938 directeur van de Leidse Gemeentelijke h.b.s.
- 26 Aankomst van 24 uit Oost-Duitsland afkomstige en thans in West-Berlijn studerende jongelui, die gedurende drie weken als gasten van de afdeling Leiden van de Nederlandse Vereniging van Expoliteke gevangenen te Leiden zullen vertoeven.
- 28 Opening van de Hervormde kleuterschool *De Zonnebloem* aan de Asserstraat.
- 29 Afscheid van Mr. J. **SLAGTER**, aan wie in verband met het bereiken van de 70-jarige leeftijd per 1 mei eervol ontslag is verleend als dijkgraaf van het Hoogheemraadschap Rijnland.
- 30 Koninginsverjaardag met dienst in de Pieterskerk, militaire mars en wandeltocht, alsmede kinderzang en -spelen gevierd.

MEI

- 1 De minister-president, Dr. W. **DREES**, spreekt op een ter gelegenheid van de 1 mei-viering door de Partij van de Arbeid belegde bijeenkomst.
- 3 Overleden te Aerdenhout in de ouderdom van 66 jaar J. A. **VAN HERWAARDEN**, president-directeur van Van Herwaardens Kalkzandsteenfabriek te Hillegom, van 19 19-1923 directeur van de Leidse Kalkzandsteenfabriek en oprichter en directeur van de Katwijksche Kalkzandsteenfabriek.
- 4 De gevallen uit de jaren 1940-1945 herdacht in een ditmaal door de Stichting *Dodenherdenking* in de Stadsgehoorzaal belegde bijeenkomst; de traditionele Stille Tocht gaat voor het laatst langs het witte kruis aan de Steenstraat; onthulling van het Bevrijdingsmonument, vervaardigd door de beeldhouwer P. **STARREVELD**, bij de molen de Valk.

MEI

- 5 Overleden te Oegstgeest, in de ouderdom van 95 jaar, Ir. G. L. **DRIESSEN**, oud-directeur van de dienst der gemeentewerken te Leiden en erelid van de vereniging Oud-Leiden.*
- 11 Jaarlijkse St.-Jorismars te Oegstgeest met 3500 deelnemende padvinders.
- 17 Inaugurele rede van Prof. Dr. J. G. **BOMHOFF**, hoogleraar in de algemene literatuurwetenschap.
- 19 Paraatheidsoefening van de A-kring Leiden van de Bescherming Burgerbevolking.
- 23 Opening, in de Universiteits-bibliotheek van de tentoonstelling *Mens in miniatuur* in het Rijksmuseum voor Volkenkunde.
- 24 Opening van de tentoonstelling ter gelegenheid van de 250ste geboortedag van **CARL LINNAEUS**.
Inaugurele rede van Prof. Dr. P. E. **DE JOSSELIN DE JONG**, hoogleraar in de culturele antropologie.
- 25 De Zeil- en Roeivereniging *Hollandia* recipieert te Alphen aan den Rijn ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan en ontvangt het predikaat „Koninklijke”.
- 30 **W. F. VAN INGEN SCHENAU**, die gedurende 43 jaar de buffetten en de vestiaire van de Stadsgehoorzaal pachtte, neemt met zijn echtgenote in een intieme bijeenkomst afscheid van het personeel.

JUNI

- 2 Ds. R. **BRANDS** doet zijn intrede in de Gereformeerde Kerk (art. 31) van Oegstgeest-Valkenburg.
- 3 Voor de eerste maal zorgt een Katwijkse logger, de KW 48 *Cornelius Marinus* voor de Koninginneharang, welke aan H.M. de Koningin wordt overhandigd.
Plotseling overleden te midden van het Secretarie-personeel, W. A. van Harteveld. gemeente-secretaris van Alkemade.
- 4 Herdenking in de Pieterskerk van het overlijden van de organist-componist **JAN ZWART**, overleden in 1937, met een orgelconcert door **FEIKE ASMA** en een rede van Ds. A. J. **KRET**.
- 8 Opening in de Lakenhal van de tentoonstellingen *Moderne kunst in Groningen* en *Shakespeare op het toneel*.

JUNI

- 8 Opening van het zwembad te Leiderdorp door de Commissaris der Koningin.
- 15 De tentoonstelling *Van Jacobsgasthuis tot Lodewijkskapel* in de Lakenhal door de Burgemeester geopend.
- 17 In verband met het buitengewoon warme weer levert de Leidse Duinwatermaatschappij in één etmaal een record-hoeveelheid water, nl. 20.778 kub. meter.
- 18 De St.-Lodewijkskerk door Mgr. M. **JANSEN**, bisschop van Rotterdam, oud-deken van Leiden, geconsacreerd.
Burgemeester Jhr. Mr. F. H. **VAN KINSCHOT** door de Paus benoemd tot commandeur in de orde van de Heilige Gregorius.
- 20 De Commissaris der Koningin biedt aan de gemeente Leiden het geschenk aan van de provincie Zuid-Holland voor het nieuwe stadhuis, nl. de definitieve verlichting van de raadzaal.
Mevrouw N. **VAN DER VLIST-FILIPPO** te Leiderdorp viert haar honderdste verjaardag.
Oprichting van de Historische Vereniging Oud-Wassenaar.
- 21 Prof. Dr. P. C. **VAN TRAA** aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de westerse economie.
- 24 Lord **GOSFORD**, afgevaardigde van Cambridge in het Britse Lagerhuis, opent de Leidse Cambridgeweek.
L. A. N. **VAN DOMMELEN**, waarnemend gemeentesecretaris van Alkemade, benoemd tot gemeentesecretaris aldaar.
- 27 Weekmarkt in Sassenheim geopend door Wethouder A. **VOGELAAR**.
- 29 Bij het te Leiden gehouden toernooi om het Europees Politie-voetbalkampioenschap zegeviert de Duitse ploeg.

JULI

- 8 Jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Prof. Dr. **JACOB PRESSER** ontvangt de Lucy B. en C. W. van der Hoogt-prijs, B. **BITTREMIEUX** de Dr. Wijnaendts Francken-prijs.
In het kader van het Holland-Festival geeft het Toonkunstkoor een uitvoering onder leiding van **ISKAR ARIBO**.

JULI

- 9 Begin van de tiende Alphense rijwielvierdaagse, bekend als *Laura*, welke de avond te voren door de Commissaris der Koningin geopend is en de eerste dag o.m. door Leiden trekt. Afscheid van J. **VISSER** als directeur van V.V.V.
- 11 Opening in de Hortus van de tentoonstelling van aquaria en terraria, ingericht door *de Leidse Aquariumvrienden* en *De Natuurvriend*.
- 12 Overleden, oud 78 jaar, E. J. **COSTER**, van 1923-1939 gemeenteraadslid voor de R.-K. Staatspartij.
Opening van het congres van de Wereld Federatie van Aquaristen.
- 13 Overleden, in de ouderdom van 69 jaar, J. J. **PLANJER**, procuratiehouder en boekhouder bij de N.V. Sijetfabriek P. Clos en Leembruggen, eertijds diaken van de Waalse gemeente en voorzitter van enige verenigingen.
- 17 De Commissaris der Koningin opent de door de Rijnsburger kwekers in samenwerking met de Leidse V.V.V. in het Van der Werffpark ingerichte tentoonstelling *Romantiek en Bloemen*. Het park is daartoe lange tijd aan zijn normale bestemming onttrokken.
- 18 Overleden, in de ouderdom van 78 jaar, J. P. **MULDER**, eertijds hoofd van de steendrukkerij P. J. Mulder en Zoon.*
- 19 Opening in de Lakenhal van de tentoonstelling *Tijdgenoten van Floris Verster*.
- 23 In Katwijk aan Zee is door J. **HOEKSTRA** een vliegtuigje voor sproeiwerkzaamheden ten behoeve van de landbouw gebouwd.
- 25 De Johannes Stichting te Nieuwveen bestaat 70 jaar; de herdenking vond te Alphen aan den Rijn plaats.
- 26 Na een studie van tien jaar legt A. **HILLEBRAND** het arts-examen af; de kosten voor levensonderhoud en studie verdiende hij mede door het jaren achtereen verkopen van ijs op het Stadhuisplein.
- 29 In verband met de bestedingsbeperking zal voorlopig niet kunnen worden overgegaan tot de aanleg van een nieuwe veemarkt en de bouw van een nieuwe schouwburg.

AUGUSTUS

- 1 Op initiatief van de Commissie voor de **Katwijkse** Oudheidkamer wordt te Katwijk de tentoonstelling *Katwijk voorheen en thans* gehouden.
- 2 Bekend wordt gemaakt dat enige maanden geleden te Leiden is opgericht een instituut voor wetenschappelijk onderzoek van edelstenen en paarden, met als directeur Dr. P. C. **ZWAAN**, verbonden aan het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie.
- 3 Het Sint-Annahofje aan de Hooigracht bestaat 450 jaar, ter gelegenheid waarvan de regenten Mejuffrouw F. A. **LE POOLE** en D. G. **W. MULLER MASSIS** een receptie houden.
Feestmarkt, georganiseerd door de Markt- en Havendienst en de Vereniging van Marktkooplieden.
Rijnsburgs bloemencorso trekt 's middags door Rijnsburg, Oegstgeest en Leiden en herhaalt zijn rondgang 's avonds nogmaals door de stad.
- 6 Het 35 ha grote natuureservaat *De Pan van Persijn*, ook wel het *Panbos* genoemd, te Katwijk voor het publiek opengesteld.
Aquariumtentoonstelling te Katwijk geopend.
- 7 Overleden in de ouderdom van 77 jaar Prof. Dr. **C. DE BOER**, oud-hoogleraar in de Franse taal- en letterkunde en o.m. ook oud-voorzitter van de afd. Leiden van de V.V.D.
- 10 Kindercorso trekt door het Van der Werffpark.
- 20 Officiële opening, als eerste in Nederland, van de **Bedrijf-**technische school voor eenvoudig begaafden aan de **Medusa-**straat.
- 2 1-25 Zomerfeest te Wassenaar.
- 24 Officiële ingebruikneming van het gemeentelijke sportveld te Rijnsburg.
Corso te Katwijk.
- 26 Aan dokter C. R. **ZIJVELD** wordt met ingang van de dag waarop hij benoemd zal worden tot adviseur voor speciale vraagstukken op het gebied der volksgezondheid, eervol ontslag verleend als directeur van de Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst.

AUGUSTUS

- 28 Prins **BERNHARD** bezoekt in zijn functie van inspecteur-generaal der Koninklijke Marine het Marine Opkomst Centrum te Voorschoten.
- 30 Mr. F. M. A. **SCHOKKING**, o.m. oud-burgemeester van 's-Gravenhage benoemd tot dijkgraaf van het hoogheemraadschap Rijnland.
- Overleden te Harlingen, in de ouderdom van 75 jaar, Jhr. C. C. **RÖELL**, directeur van de N.V. Leidsche Zoutkeet.*
- Eerste paal voor 240 woningen in Leiden-noord ingeslagen, waarmee het woningbezit van *Ons Belang* boven de 1000 woningen komt.
- 31 Officiële opening van het permanente volkstuincomplex in Leiden-noord aan het einde van de Marnixstraat.
- R.-K. school te Leiderdorp feestelijk geopend.

SEPTEMBER

- 1 Intrede van Ds. H. **HEULE** als predikant van de Gereformeerde Kerk van Leiden.
- 6 Huldiging van Mevrouw C. P. **BRAGGAAR-DE DOES**, die 30 jaar lid van de Gemeenteraad was voor S.D.A.P. en P.v.d.A. Zij werd benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- 8 Overleden, in de ouderdom van 60 jaar, S. G. **VAN LOOY**, directeur van A. W. **Sijthoff's** Uitgeversmaatschappij N.V.*
- 9 Overleden, in de ouderdom van 58 jaar, C. **GRIJPMAN**, onder-directeur van de h.b.s. voor meisjes aan de Garenmarkt en voorzitter van de afdeling Leiden van de Maatschappij voor Toonkunst. *
- 10 Leden van de Staten-Generaal bezoeken enige Leidse en Sassenheimse industrieën.
- 12 Opening van het Internationaal farmaceutisch congres in het Groot-Auditorium.
- 16 Prof. Dr. P. A. H. **DE BOER**, aftredend rector-magnificus van de Leidse Universiteit, draagt dit ambt over aan Prof. Dr. S. E. **DE JONGH**.

SEPTEMBER

- 16 Onderbreking van de groentijd van het L.S.C. en de novitiaats-tijd van de V.V.S.L. wegen de Aziatische griep.
- 17 Een gezelschap van Amerikaanse Hugenoten bezoekt Leiden.
- 19 De minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, Dr. S. L. **MANSHOLT**, opent de 22ste Vebo-tentoonstelling.
- 22 Overleden, in de ouderdom van 77 jaar, Mejuffrouw B. L. A. **BAKE**, schilderes en vooral beoefenaarster van het batikken.
Overleden te Oegstgeest, oud 84 jaar, H. **HAAKSMA**, een bekend persoon in het assurantie- en effectenbedrijf.
- 29 Dr. J. **ZANDEE**, Nederlands Hervormd predikant te Warmond, neemt afscheid van zijn gemeente wegens zijn benoeming tot wetenschappelijk hoofdambtenaar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

OKTOBER

- 1 Na een aanrijding tussen een melk- en een benzinetankauto voor het postkantoor weet de brandweer door snel ingrijpen een ernstige ramp te voorkomen.
- 3 Herdenking van Leidens Ontzet. De jaarlijkse optocht beeldt verschillende sprookjes uit, onder de titel *Er was eens*.
- 4 Inaugurele rede van Prof. Dr. W. **BRAND**, buitengewoon hoogleraar in de staathuishoudkunde der niet-westerse beschavingsgebieden.
Opening van de tentoonstelling in de Lakenhal van werken van **FRANS HAZEVELD**, **KEES ROEMBURG** en **WILL H. TWEEHUYSEN**.
- 5 Overleden te Koudekerk a/d Rijn, in de ouderdom van 85 jaar, N. P. **SLEGTEHORST**, oud-wethouder dier gemeente en een vooraanstaande figuur in het plaatselijke en kerkelijke verenigingsleven.
- 6 Ds. N. **VAN DEN HOUT** aanvaardt het ambt van predikant bij de Geformeerde Gemeente te Hazerswoude, waar twee jaar een vacature is geweest.

OKTOBER

- 11 Opening van de tentoonstelling van het Leidse Kunstcentrum in de Boerhaavezaal, waarbij het door **WILL H. TWEEHUYSEN** ontworpen en door Mevrouw **VAN OERLE** uitgevoerde wandtapijt, dat voor de wachtkamer van de trouwzaal ten stadhuize bestemd is, te bezichtigen is.

Inaugurele rede van Prof. Dr. C. **SOETEMAN**, hoogleraar in de Duitse taalkunde.

- 15 Eeuwfeest van de zusters van **De Voorzienigheid** in Leiden.
Kabelverbinding tussen de een week eerder voor Katwijk geplaatste golfhoogtemeter en de kust tot stand gebracht.

- 16 Viering van het gouden jubileum der electriciteitsfabriek van de Leidse Stedelijke Lichtfabrieken. De directeur, Ir. Y. **YKEMA** benoemd tot officier in de orde van Oranje-Nassau,

- 17 Viering van het 75-jarig bestaan van de Martha-Stichting te Alphen aan den Rijn.

- 18 Inaugurele rede van Prof. Dr. K. **VAN HET REVE**, hoogleraar in de Slavische letterkunde.

- 19 Viering van het tweehonderdjarig bestaan van de Leidse Vrijmetselaarsloge **La Vertu**.

- 22 Dr. **W. STORM VAN LEEUWEN** aanvaardt het lectoraat in de elektro-encefalografie.

- 24 Prof. Dr. W. P. **DE ROEVER**, hoogleraar in de kristallografie, mineralogie, en petrologie, zal Leiden na twee jaar verlaten wegens benoeming tot hoogleraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam.

Na een restauratie van 8 jaar wordt de Hervormde kerk te Zoeterwoude weer in gebruik genomen.

Ingebruikneming van de in de v.m. Bank van Lening aangebrachte „Verkeerstafel”, welke moet dienen om van de inwoners van Leiden goede weggebruikers te maken.

- 27 J. **HARTWIJK**, toneelmeester van de Leidse Schouwburg, 50 jaar voor deze instelling werkzaam.

OKTOBER

- 29 Inwijding van het Huis Metamorfose op Oud-Poelgeest, bestemd voor het jeugd- en vormingswerk.

M. **VELDHUIZEN VAN SANTEN**, bekend bollenkweker te Lisse, komt tengevolge van een auto-ongeval in de leeftijd van 69 jaar om het leven.

- 30 Wegens aanmerkelijke korting op het gemeentelijke subsidie besluit de Leidse Vereniging voor schoolkindervoeding en -kleding na een werkzaamheid van 73 jaar tot opheffing dezer vereniging.

NOVEMBER

- 1 Viering van het 75-jarig bestaan van N. **SAMSON's** Uitgeversbedrijf te Alphen. De Gedelegeerd Commissaris N. **Samsom** benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Opening van de tentoonstelling van prenten, tekeningen en foto's van **PAUL SCHUITEMA** in het Prentenkabinet der Rijks-universiteit.

- 2 Nadat reeds in 1953 de eerste plannen waren geopperd voor een universitaire woonwijk, wordt thans de eerste paal geslagen voor dit nabij de Boerhaavelaan te bouwen **woning**-complex voor leden van de wetenschappelijke staf van het Academisch Ziekenhuis,

- 7 Zeven paviljoens, huisvesting voor 103 studenten biedend, aan het Piet Paaltjenspad geopend.

Mr. E. E. **MENTEN** te Warmond, voorzitter van het Leidsche Universiteitsfgnds, ontvangt ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag het Grootkruis in de Huisorde van Oranje.

- 8 **J. W. HENNY** veertig jaar directeur van het Leidsch Dagblad Loden pot met 93 staafjes radioactief kobalt, welke kort te voren uit het Kamerlingh **Onnes** Laboratorium was gestolen, weer teruggevonden.

Opening van de Van Goghtentoonstelling in de Lakenhal. Inaugurele rede van Prof. Dr. W. T. **VAN EST**, hoogleraar in de meetkunde.

NOVEMBER

- 11 Minister J. G. **SUURHOFF** opent aan de Rooseveltstraat de Rijkswerkplaats voor Vakontwikkeling.
- 15 Opening van de tentoonstelling van werk van twaalf Haagse aquarellisten in de Lakenhal.
Inaugurele rede van Prof. Dr. A. C. **ZANNEN**, hoogleraar in de wiskundige analyse.
- 17 Intrede van Ds. A. H. **SMITS**, Hervormd predikant te Noordwijkerhout.
- 24 Intrede van Ds. J. **VAN DOK**, komende van Ens, als predikant van de Nederlands-Hervormde Gemeente te Noordwijk-Binnen.
- 29 Inaugurele rede van Prof. Dr. H. L. **BOOY**, hoogleraar in de fysische chemie.
Wederingebruikstelling van de uitgebreide gemeentelijke werkplaats aan de Groenesteeg.
- 30 Na bijna 30 jaar neemt Mr. P. A. **VAN TOORENBURG** afscheid als secretaris van de Sociale Raad te Leiden.

DECEMBER

- 7 Officiële opening van het bejaardencentrum „Hofwijck” te Oegstgeest.
- 11 Opening van de tentoonstelling *Volk van Suriname* in het Rijksmuseum voor Volkenkunde.
- 18 Officiële inbedrijfstelling van het te Alphen a. d. Rijn gebouwde 50 kV station van de Stedelijke Lichtfabrieken te Leiden.
Tewaterlating van de door de Scheepsbouw- en reparatiewerf „De Hoop” v/h. Gebr. Boot gebouwde treiler Sch. 64, „Frank Vrolijk”.
Officiële ingebruikneming van het Protestants Militair Tehuis Michiel Adriaansz. de Ruyter te Katwijk a/d. Rijn.
Opening van de nieuwe brandweergarage te Rijnsburg.

DECEMBER

- 21 De schilderess **COBA RITSEMA** in de Lakenhal gehuldigd met een tentoonstelling van haar werk en de uitreiking van de Rembrandtprijs.
- 23 Overdracht van de nieuwe Gereformeerde kerk te Woubrugge, gebouwd op de plaats waar in 1944 de vorige kerk op last der bezetters gesloopt werd.
- Opening van de tentoonstelling Bloemlust te Sassenheim.
- Overleden, in de leeftijd van 74 jaar, Prof. Dr. J. **DE ZWAAN**, oud-hoogleraar in de theologie en oud-lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.
- 29 De Gereformeerde Kerk te Leiden verlaat haar kerkgebouw aan de Herengracht, welk gebouw verkocht is aan de Gereformeerde Kerk ond. art. 31. Deze laatste gemeente had vele jaren gastvrijheid genoten in de Evangelisch Lutherse kerk aan de Hooglandse Kerkgracht.
- 30 Afscheid van Mr. **F. IGTENBERG**, die bijna 30 jaar kantonrechter te Leiden was.

Foto H. Jonker

Ir. G. L. DRIESSEN.

IN MEMORIAM

IR. G. L. DRIESSEN

LEIDEN, 6 OKT. 1861 — 5 MEI 1957 OEGSTGEEST

Bij het samenstellen van de necrologie van Ir. G. L. **DRIESSEN** heeft het mij bepaald niet aan stof ontbroken, integendeel, de hoeveelheid gegevens zou deze levensbeschrijving kunnen doen uitbreiden tot een historisch overzicht van de stedelijke ontwikkeling gedurende de jaren, waarin de overledene directeur van Gemeentewerken was.

Ir. **DRIESSEN** is van de wieg tot aan het graf begeleid door een gunstig gesternte. Als zoon van **PETER LUDWIG CARL DRIESSEN**, genoemd **LOUIS DRIESSEN**, en **EMMA AMALIA MARIA VON FORCKENBECK**, groeide hij op in een gezin, waar een vaste hand het 11-tal kinderen opvoedde. **LOUIS DRIESSEN** vestigde zich, op aandringen van zijn vader, in 1846 te Leiden om de directie op zich te nemen van de fabriek van wollen stoffen, in 1835 gevestigd aan het Waardkerkplein door een Belgische firma, nl. de Fa. **DE HEYDER**. Een onaantrekkelijke stap was dit wel. Deze fabriek werkte op dat moment met verlies en werd daarom voor de geringe som van f 55.000 verkocht aan **HEINRICH DRIESSEN** te Aalten, vader van **LOUIS**. Behalve dat **LOUIS** moest beginnen met een vervallen bedrijf, had hij ook nog een zeer winstgevende betrekking te Manchester te verlaten. Na enkele jaren slaagde hij erin de fabriek op te werken en te moderniseren; zij stond later bekend onder de naam „De Leidsche Katoenmaatschappij, v.h. Fa. **DE HEYDER en Co.**”.¹⁾

Het echtpaar **DRIESSEN** bewoog zich op velerlei terrein van het maatschappelijk leven. Het ligt niet in de bedoeling langer dan nodig is over de verdiensten van de ouders van Ir. **DRIESSEN** uit te weiden, slechts in het kort worde vermeld, dat **LOUIS DRIESSEN**

¹⁾ FEL. **DRIESSEN**. **PETER LUDWIG CARL DRIESSEN**. In: *Leidsch Jaarb.* 1906.

o.a. raadslid, mede-oprichter van de Kweekschool voor Zeevaart aan het Noordeindsplein en commissaris voor de Stedelijke Werk-inrichting was, terwijl Mevrouw Driessen zich voornamelijk op kunstzinnig terrein bewoog, nl. op dat van de muziek en het toneel. Huize **DRIESSEN** stond bekend om zijn gastvrijheid; meermalen konden de kinderen **DRIESSEN** kunstenaars van internationale bekendheid in hun ouderlijk huis ontmoeten ¹⁾.

GUSTAAF LODEWIJK was het 5de kind, geboren aan de Oude Singel nr. 160, bij de Zandstraat. Hij genoot onderwijs op de school van meester **VAN DER TOGT** en van meester **JAPIKSE**. Van 1874-1879 was hij leerling van de gemeentelijke H.B.S., waarna hij ingeschreven werd als student aan de Polytechnische School te Delft. Hij was actief lid van de studentenmaatschappij; secretaris van de senaat van het D.S.C. en werkend lid van het studentenmuziekgezelschap Apollo, waarvan hij op 23 okt. 1882 tot erelid werd benoemd. In 1884 werd de graad van civiel ingenieur behaald.

Onmiddellijk na de beëindiging van zijn studie trad de jonge ingenieur in dienst bij de fabriek Fijenoord als tekenaar voor de overkapping van het Centraal Station te Amsterdam. Dit dienstverband duurde slechts een klein jaar. In de periode 1885- 1890 werd hij aangesteld voor het toezicht op de aanleg van de Vechtwaterleiding om daarna over te gaan naar het gemeentelijk gas- en waterleidingbedrijf te Amsterdam.

De begaafde ingenieur die **DRIESSEN** was wendde de blik naar ons toenmalig N.O.-Indië. In het jaar 1890 kwam de benoeming tot aspirant-ingenieur bij de waterstaat met standplaats Soengapan (res. Tegal), waarheen hij, juist gehuwd te Terborg met Mejufrouw **BERNARDINA FRANCINA PETRONELLA VAN DITZHUYZEN**, vertrok. Zijn arbeid aan de stuwdam in de Waloeh en irrigatiewerk onder leiding van Ir. **NUHOUT VAN DER VEEN** behoorden tot de beste prestaties van **DRIESSEN**. Reeds in 1891 werd hij in een hogere rang overgeplaatst naar Buitenzorg als eerstaanwezende ingenieur, belast met het toezicht op de waterverdeling in de residentie Batavia. Onder zijn directie werden veel wegen aangelegd en bruggen gebouwd. Een volgend arbeidsveld werd Poerworedjo, waar ook weer irrigatiewerken, nu onder leiding van Ir. H. P. **MENSINGA**, werden aangelegd. In 1896 volgde

¹⁾ **ROSALIE DRIESSEN**, Mevrouw **E. A. M. DRIESSEN-VON FORCKENBECK**. In: *Leidsch Jaarboekje* 1927/28.

de benoeming tot chef van de Irrigatie-afdeling Serajoe te Karanganjar (res. Bengalen).

Ik neem de uitspraak van Ir. **OTT DE VRIES**, voormalig voorzitter van de Ver. van Indische Waterschapsingenieurs en oud-directeur van het Departement van Openbare Werken in Ned. Indië, over, die de werkzaamheden van Ir. **DRIESSEN** in Ned.-Indië verricht, juweeltjes van ingenieurskunst noemde.

Na een 10-jarig verblijf in Indië brak het moment voor een éénjaarlijks verlof in patria aan. Het gezin **DRIESSEN** was inmiddels verrijkt met 3 kinderen.

Hoewel het geenszins in de bedoeling had gelegen niet meer naar Indië terug te keren is dit anders gelopen. Tijdens zijn verblijf te Leiden leidde het vakant komen van een ingenieursplaats bij Gemeentewerken te dezer stede ertoe, dat, hoewel de sollicitant **DRIESSEN** civiel- en geen bouwkundig ingenieur was, zijn staat van dienst zo uitnemend was, dat hij op deze plaats werd benoemd bij raadsbesluit van 25 okt. 1900 op een jaarwedde van f 3500.—. Het volgende jaar volgde de aanstelling tot directeur van Gemeentewerken alhier, op de plaats van Ir. **DE VRIES BROEKMAN**, die hoogleraar te Delft was geworden.

Het zou aantrekkelijk zijn de ambtelijke loopbaan van Ir. **DRIESSEN** als directeur van Gemeentewerken in zijn geboorteplaats in extenso te gaan schetsen ¹⁾. Immers, niet alleen voor deze functionaris brak een mooie periode van ontplooiing aan, maar ook voor Leiden. Wanneer wij het register, getiteld Openbare Werken der stad Leiden, samengesteld door Ir. **DRIESSEN**, naslaan, dan ligt de gehele ontwikkeling van de stad in de periode 1900- 1927 voor ons. De uiterste begrenzing, nl. de singels, wordt doorbroken door het leggen van bruggen, door de stadsuitbreidingen naar de zijde van Leiderdorp, Zoeterwoude en Oegstgeest; door verscheidene dempingen, o.a. van de Binnenvestgracht, Middelste-gracht, de overkluizing van het Kort Rapenburg en verbreding van de Paardensteeg, beide het gevolg van het leggen van de eerste basculebrug te Leiden, nl. de Blauwpoortsbrug; door de bouw van complexen arbeiderswoningen (de woningbouwverenigingen bouwden te duur. **DRIESSEN** bouwde goedkope wijken achter de

¹⁾ Het is niet doenlijk alle werken tijdens het directoraat van Ir. **DRIESSEN** in artikel of bijlage te vermelden. Ik moge voor volledige oriëntatie verwijzen naar Ir. G. L. **DRIESSEN**: Openbare werken der stad Leiden, 1809-1931. z.j.

Haagweg en benoorden de Herensingel) ; door uitbreidingen en nieuwbouw van scholen, o.a. de gemeentelijke H.B.S. aan de Hoge Rijndijk (architect **DLJDOOK**). Ook op het gebied van de gezondheidszorg werd veel gepresteerd. Endegeest werd uitgebreid, een sanatorium voor zenuwlijders gebouwd, nl. Rhijngeest, Voorgeest, sanatorium voor jeugdige patiënten, werd opgericht; een paar volkswaterhuizen en zwembaden werden geopend. Waterleiding en gas kwamen beschikbaar voor de Leidse bevolking. Ir. **DRIESSEN** vermeldt in bovenaangehaald werk met zekere trots dat elk huis in Leiden op de waterleiding was aangesloten, behalve enkele alleenstaande en niet aan de weg gelegen percelen. Een voor die tijd zeer modern en groot Slachthuis kwam gereed benevens het gebouw voor de Reinigingsdienst en de Vuilverbranding. **DRIESSEN** zelf was nog enige tijd directeur van deze dienst.

De paardetram verdween. De stad kreeg een gemechaniseerd vervoermiddel; de verbinding per tram kwam tot stand met Katwijk, Noordwijk en Den Haag.

In 1926, om precies te zijn op 22 mei, werd de heer **DRIESSEN** t.g.v. zijn 25-jarig ambtsjubileum gehuldigd door Gemeentebestuur en personeel. De Koningin benoemde de verdienstelijke Nederlander tot officier in de Orde van Oranje Nassau. Een jaar later, op 31 dec. 1927, een jaar na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd, werd aan de directeur van Gemeentewerken eervol ontslag verleend en voor het eerst reikte de burgemeester de erepenning van de stad Leiden uit.

De aanleg van de grote verkeerswegen Hoge Rijndijk en Rijnsburgerweg was nog juist onder leiding van de scheidende directeur voorbereid en aangevangen.

Het is mij niet bekend met welke gevoelens Ir. **DRIESSEN** zijn toekomst als gepensioneerd ambtenaar tegemoet ging. Ik kan me voorstellen dat hij deze situatie op zijn eigen kalme wijze heeft aanvaard. Zijn grote belangstelling in het stedelijk gebeuren gaf hem genoeg activiteiten. Een misschien nooit vermoede aanleg kreeg nu kans zich te ontplooiën, nl. historisch onderzoek. Nauw aansluitend aan zijn voormalige werkkring had **DRIESSEN** een bijzonder goed en handig boekje samengesteld, getiteld De Leidsche Straatnamen. Zo langzamerhand is dit met zijn supplementen een standaardwerkje geworden. Vanzelfsprekend was, dat de straatnaamgeving bij de schrijver in goede handen was. Jarenlang heeft hij dit werk als enig adviseur van B. en W. verricht,

totdat in 1954 een commissie voor de straatnaamgeving werd ingesteld in verband met de aanbouw van verscheidene grote stadswijken. Van deze commissie was de heer **DRIESSEN** uiteraard lid, helaas niet lang meer.

„De Leidsche straatnamen” was de voorloper van een respectabele rij historische publicaties, in druk of in stencil verschenen. Als bijlage vindt men de bibliografische lijst van **DRIESSENS** pennevruchten.

Omstreeks 1944 begon Ir. **DRIESSEN** zijn belangeloze werkzaamheden aan het Leidse Gemeentearchief. Hij bracht de trouwregisters van de R.-K. Parochies op fiches.

Daarna werden de notariële protocollen van Oegstgeest en Leiderdorp geficheerd. Een gelijke bewerking volgde van de notulen van B. en W. over de jaren 1816-1839 en van verscheidene transportregisters van Zoeterwoede en Oegstgeest uit de periode van 1648- 18 13. Hij verplichtte de vereniging „Oud-Leiden” aan zich door een catalogus te vervaardigen van haar bibliotheek en fotoverzameling. Zes stalen dozen beslaat de index op de Leidse Jaarboekjes. Dit in zijn opzet zeer omvangrijke werk, eenmaal tot het laatst verschenen jaarboekje voltooid zijnde, werd elk jaar, voordat een jaargang aan zijn voorgangers werd toegevoegd, door **DRIESSEN** bijgewerkt in deze index tot en met het jaar 1956! De jaargang 1957 werd voor het eerst door een andere hand geïndiceerd. In 1949 erkende „Oud-Leiden” deze verdiensten voor haar vereniging door Ir. **DRIESSEN** tot erelid te benoemen.

De overledene was lid en secretaris der Raadhuisadviescommissie (1933), lid der carilloncommissie (1937), voorzitter der Gravensteencommissie (1937).

Bij de beschrijving van de resultaten van de bouwkundige en historische werkzaamheden van de heer **DRIESSEN** kwamen die, welke meer in het persoonlijk vlak liggen, in het gedrang.

In het voorgaande werd gezegd, dat in Indië drie kinderen geboren waren: twee zoons en een dochter. Te Leiden kwamen hierbij nog een zoon en een dochter. Op 9 april 1940, juist voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog, werd de gouden echtvereniging van de Heer en Mevrouw **DRIESSEN** gevierd. De door Ir. **DRIESSEN** in stencil uitgegeven herinneringen aan Leiden in oorlogstijd, 10 Mei 1940/5 Mei 1945, geven aan het slot bijzonderheden over eigen gezin, kinderen en kleinkinderen. Er spreekt naast hartelijke zorg grote liefde en waardering uit jegens echtgenote en kinderen.

In 1946 stierf Mevrouw **DRIESSEN**. Enige maanden na de intrede van de ambteloze periode was de familie **DRIESSEN** verhuisd van Plantage 1 naar Herengracht 13. Na het overlijden van zijn echtgenote bleef de heer **DRIESSEN** in het grote huis aan de Herengracht wonen. Zijn jongste zoon en gezin, voor enige tijd uit Indonesië naar het vaderland teruggekeerd, woonden bij hem in. Nadat deze familie weer naar Indonesië vertrokken was, achtte Ir. **DRIESSEN** de tijd gekomen, ook in verband met moeilijkheden, veroorzaakt door de woningschaarste, eigen huis op te geven en op kamers te gaan wonen. Met blijmoedigheid schikte hij zich in de veranderde levensomstandigheden, die vereenzaming met zich brachten. Zijn laatste verhuizing, in 1955, nl. naar „De Rustkliniek” te Oegstgeest, bracht mede dat hij Leiden moest verlaten. Het heeft hem moeite gekost op te houden inwoner te zijn van zijn geboortestad.

Een blik op het karakter van de heer **DRIESSEN** wordt ons gegund in het verslag betreffende zijn 25-jarig ambtsjubileum¹⁾: „Eindelijk kon de jubilaris zelf aan het woord komen. Toen hij aanving stonden allen van hun zetels op. Hij had vanmorgen gedacht, toen hij met een rijtuig gehaald werd, te zullen worden ontvangen in de Commissiekamer op het Stadhuis, waar hij een dertigtal mensen zou zien en men bracht hem in deze versierde zaal²⁾, waar 200 à 300 personen hem ontvingen. Vóór hij dankte voor deze hulde moest men het hem veroorloven een persoon, hiervoor uit Hengelo gekomen, nl. zijn hoogbejaarde moeder, allereerst te gedenken. Hij omhelsde daarna Mevrouw **DRIESSEN** „welke daad van piëteit en kinderliefde op de aanwezigen diepen indruk maakte, zodat er een geweldig applaus op volgde.”

Zowel bij het 25-jarig jubileum, bij het afscheid als directeur van Gemeentewerken als bij de receptie t.g.v. zijn 90ste verjaardag werden de vriendelijke omgang en aangename behandeling van zakelijke belangen ook bij verschil van mening (aldus in 1926 Burgemeester De Gijselaar) geprezen. Zijn waardering voor de prestaties van anäeren is äe ambtenaren, äie onäer äe rustige leiding van Ir. **DRIESSEN** hebben gewerkt, bijgebleven.

Een nooit aflatende belangstelling voor het stedelijk wel en wee, een volgen van wereldgebeuren, een grote leeshonger op velerlei terrein, een bezige geest, hebben voorkomen dat Ir. **DRIESSEN**

¹⁾ Leidsch Dagblad van 22 mei 1926.

²⁾ Foyer van de Stadsgehoorzaal.

zichzelf „overleefde”, waarvan het gevolg is geweest, dat ook zijn 95ste verjaardag een „jubeldag” is geworden door de ontvangst van een overstelpend aantal brieven, telegrammen, bloemen en geschenken en last but not least van het album, waarin een 200-tal vrienden een bijdrage hadden geleverd.

Bij het overlijden van een zo hoogbejaarde **als Ir. DRIESSEN was**, buigt men het hoofd in volkomen aanvaarding van het feit dat de tijd van heengaan is gekomen. De contouren van zijn persoonlijkheid zullen eenmaal vervagen, echter nooit geheel uitgewist worden. belicht als zij zullen blijven door zijn werken en geschriften.

ANNIE VERSPRILLE

PUBLICATIES

Jaar	Artikelen in het Leidse Jaarboekje.				
1931-1932	Het leven en de geschriften van den stadsarchitect SALOMON VAN DER PAAUW .				
1943	Leiden omstreeks 1870.				
1944	JOANNES LE FRANCOVAN BERKHEY .				
1946	Leiden in oorlogstijd.				
1948	Leidse hofjes.				
1951	Rijnstroom.				
Necrologieën in het Leidse Jaarboekje.					
1935	J. ROMANESKO .				
1938	Jhr. Mr. Dr. N. C. DE GIJSELAAR .				
1943	Mr. H. M. A. COEBERGH .				
1948	Register op de Jaarboekjes van Oud-Leiden (1904- 1948)				
Afzonderlijke publicaties.					
1929	Leidsche Straatnamen. (Uitgave E. IJDO, Leiden).				
1939	„	„	Eerste Supplement: 1929-1939. (Niet in de handel).		
1947	„	„	Tweede druk (wegens te hoge kosten niet verschenen).		
1951	Verdwenen Leidse Straatnamen.				
1933	Openbare Werken der stad Leiden. (1809-1931).				
1934	„	„	„	„	„ (18de eeuw).
1935	„	„	„	„	„ (19de eeuw).
1937	„	„	„	„	„ (16de eeuw).
1941	„	„	„	„	„ (15de en vroegere eeuwen).

- 1933** Demping en overwulving van grachten (nota met tekening).
1937 Kroniek van Leiden. (Uitgave van *„De Archivaris”* te 's-Gravenhage.)
1938 De geslachten VAN LEYDEN en **GAEL** en het perceel Breestraat 125.
1942 Beeldhouwwerken aan het nieuwe stadhuis.
1943 Overzicht der Leidsche hofjes (hs.).
1951 Catalogus van de bibliotheek en foto's van „Oud-Leiden”.

Gemeente- Archief.

- 1944** Bewerking der trouwregisters van de 5 R.-K. en van **1 Oud-R.K. parochie** te Leiden in de 17de en **18de** eeuw.
1948-1949 Bewerking der notariële protocollen van Oegstgeest en Leiderdorp.
1950-1954 **Klapper** op de notulen van **Burg.en:** 1830-1839
1820-1829
1816-1819.
1954 Klapper op de verkoopacten in Oegstgeest van 1648-1813.
Klapper op de verkoopacten in Zoeterwoude van **1650-** 18 ll.

LIDMAATSCHAPPEN

- 1933** Lid en Secretaris der Raadhuisadviescommissie.
1937 Lid der Carilloncommissie.
1937 Voorzitter der Gravesteencommissie.
1949 Ere-lid van „Oud-Leiden”.

CORNELIS GRIJPMMA

RENSWOUDE, 14 JULI 1899— 9 SEPTEMBER 1957, LEIDEN

De heer C. Grijpma, zelf zoon van een hoofdonderwijzer, zag aanvankelijk ook zijn toekomst bij het lager onderwijs en bezocht de kweekschool „De Klokkenberg”. Toen zijn begaafdheid voor de wiskunde bleek bekwaamde hij zich in die richting.

Van 1923 tot 1930 was hij leraar in de wiskunde aan de Chr. h.b.s. te Stadskanaal. In 1930 werd hij wiskundeleraar aan de Meisjes-h.b.s. aan de Garenmarkt, waarvan hij sinds maart 1951 tevens onderdirecteur was.

Zijn plotseling heengaan is een onherstelbaar verlies voor de Meisjes-h.b.s. Mijnheer GRIJPMMA was een rustige, ridderlijke figuur; men wist als leerlinge wat men aan hem had. Zijn moed-gevend optimisme ten opzichte van de wiskundige aanleg van zijn leerlingen was geen toneelspel, maar een werkelijk vertrouwen in hun mogelijkheden.

Hij wist de belangstelling voor zijn vak te wekken en onder zijn bezielende leiding kwamen zijn leerlingen tot prestaties die hun bekroning vonden in uitstekende eindexamenresultaten.

Mijnheer GRIJPMMA sprak steeds met idealisme over zijn werk, vol humor ook, en met een uiterst zacht oordeel over zijn leerlingen.

Als ouderling van de Hervormde Gemeente te Leiden had de heer GRIJPMMA tot kort voor zijn dood zitting in de werkgroep voor het bijzondere kerkewerk der Leidse Hervormde Gemeente. De heer GRIJPMMA verstond de kunst te luisteren en zich zonder sentimentaliteit in te denken in de moeilijkheden van anderen. Zijn medeleven kwam van binnen uit. Bij de vele besprekingen bleek steeds weer hoe goed hij zich had voorbereid en hoe hij zich op de hoogte had gesteld van de moderne theologische problematiek.

Ook de Maatschappij voor Toonkunst, waaraan de heer GRIJPMMA als voorzitter van het college van commissarissen zijn krachten wijdde, verliest in hem een medewerker die door zijn

heldere geest en onverflauwde belangstelling stimulerend werkte op allen die in deze functie met hem te maken hadden.

Alles wat de heer **GRIJPM**A ondernam en tot zijn taak rekende deed hij met de volle inzet van zijn persoon. Elk cynisme was hem vreemd; hij had een onverwoestbaar vertrouwen in de fundamentele goedheid van iedereen. De heer **GRIJPM**A was een beminnelijk mens, die door de Leidse gemeenschap zeer gemist zal worden.

F. KUENEN

SIMON GEORGE VAN LOOY

HILVERSUM, 3 FEBRUARI 1897 — 8 SEPTEMBER 1957,
OEGSTGEEST

Het bericht van het heengaan, na een ziekbed van slechts twee dagen, van de Heer **VAN LOOY**, directeur van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, bracht grote verslagenheid, zowel bij zijn vrienden als bij zijn uitgebreide zakenrelaties.

Zijn opleiding had hij genoten aan de Utrechtse School voor Grafische Vakken, waarna hij tot 1914 in Leipzig werkte om zich verder te bekwamen. Van 1922 tot 1928 was hij werkzaam in het uitgeversbedrijf van zijn in 1922 overleden vader, S. L. **VAN LOOY**.

Op 1 januari 1928 werd hij, op 29-jarige leeftijd, benoemd tot mededirecteur van Sijthoff, naast de toenmalige directeur de Heer **A. W. FRENTZEN**, die in 1929 deze functie neerlegde, waarna hij enig directeur werd en dit bleef totdat op 1 augustus 1955 de Heer **G. DE FLINES** tot zijn mede-directeur werd benoemd.

Door zijn benoeming nam hij een zware taak op zich die zijn gehele werkkraft vergde. Hij was evenwel bezielde met een grote werklust en jeugdig enthousiasme. Voortgekomen uit een uitgeversgeslacht, kon hij in zijn nieuwe werkkring zijn liefde voor het vak dat hij gekozen had ten volle tot ontplooiing brengen. Dat hij hierin geslaagd is blijkt uit verschillende artikelen in de vakpers ¹⁾, die na zijn overlijden zijn verschenen en waarin algemeen lof werd gebracht aan zijn kwaliteiten als uitgever en drukker maar ook aan zijn beminnelijke persoonlijkheid, die steeds recht door zee ging en een afkeer had van handelingen die in strijd waren met het fatsoen en de goede naam van het uitgeversbedrijf.

Dat hij door zijn collega's gewaardeerd werd moge blijken uit het feit dat hij vele jaren lid was van Commissies in het boekbedrijf en in de grafische vakken. Dat het bedrijf waarvan hij directeur was niet alleen nationaal maar ook internationaal een uitstekende naam had, wordt onder meer bewezen door het feit dat het drukken van de verslagen van het Internationale Hof van

1) *Zie Nieuwsblad voor de Boekhandel*, 12 sept. 1957.

Justitie opgedragen was aan zijn bedrijf. Menige avond, wanneer deze verslagen gedrukt werden, hetgeen steeds spoedorders waren, ging hij nog laat naar de drukkerij om te zien of het werk op de juiste wijze uitgevoerd werd en verbleef daar dan tot diep in de nacht. Deze bekendheid kwam ook tot uiting *toen* hij op 1 **januari** 1951 als directeur met de commissarissen recipieerde ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van Sijthoff, waarvoor een overweldigende belangstelling bestond. Zijn werk noodzaakte hem ook menigmaal reizen naar het buitenland te maken. Alleen de liefde voor zijn vak maakte het hem mogelijk de last van dit drukke zakenleven te dragen. Naast zijn vele zakenrelaties had hij ook veel persoonlijke vrienden, die hem alleen kenden onder de naam van **HANS VAN LOOY** en allen, die hem leerden kennen, kwamen onder de indruk van zijn grote eigenschappen als mens. In zijn vriendenkring sprak hij weinig over zijn zaken, maar hij had grote belangstelling voor datgene wat zijn vriendenkring interesseerde. Daarnaast had hij veel gevoel voor gezonde humor en wist hiervan op de juiste wijze gebruik te maken zonder ooit iemand te kwetsen.

Bovenal was hij voor zijn vrouw en zijn beide dochters een voortreffelijk echtgenoot en vader. Voor zijn familie was zijn overlijden wel een zeer zware slag. Indien de tijd hem dit toeliet was hij het liefste in zijn woonhuis te Oegstgeest, waar hij slechts een jaar heeft mogen wonen en waarin hij genoot van zijn gezin, zijn tuin en zijn mooie uitgebreide bibliotheek.

Te vroeg is deze harde werker en goede vriend van ons heengegaan. **VAN LOOY**, als mens, heeft bij allen die hem kenden, maar zeker bij zijn vrienden, een grote leegte nagelaten. Zij zullen met grote dankbaarheid aan hem terugdenken en zich gelukkig prijzen tot zijn vrienden te hebben mogen behoren.

w . R.

JEAN PIERRE MULDER

LEIDEN, 10 FEBRUARI 1879 — 18 JULI 1957, LEIDEN

Op 78-jarige leeftijd overleed de 18de juli volkomen onverwachts **JEAN PIERRE MULDER**, die op allerlei gebied zulk een bekende plaats had in de Leidse samenleving.

Zijn voornamen duiden al in de richting waar wij zijn afkomst moeten zoeken: zijn geslacht behoorde tot de Franse réfugiés. En het was dus begrijpelijk dat, wat het kerkelijk leven aangaat, hij zich aansloot bij de Eglise Wallonne. Later liet hij zich overschrijven naar de Nederduits-Hervormde Gemeente en het zou blijken dat hij daar tot vele werkzaamheden geroepen werd.

Maatschappelijk leidde hij het bekende drukkersbedrijf aan de Breestraat. Hij behoorde tot de eersten die zich toelegden op de offsetdruk. Dit heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat hij voorzitter werd van de Kon. Bond van Steen- en Offsetdrukkerijen, terwijl hij vele jaren bestuurslid was van de Bond van Chr. Drukkerspatroons in Nederland. Helaas leidden de omstandigheden ertoe dat zijn bedrijf na verloop van jaren moest worden verkocht.

Voor Leiden was **MULDER** wel het meest bekend door zijn kerkelijke activiteiten. Iets van de Franse distinctie en wellevendheid was een van de kenmerken in zijn optreden, waarbij gevoegd een ingeboren aard tot orde en netheid. Hij had een irenische geest en dus was hij allerm minst militant. In de felheid der tegenover elkaar staande meningen, hetgeen op het kerkelijke erf wel eens pleegt te gebeuren, streefde hij naar de verzoening. Hij was daarbij allerm minst onprinci pieel. Integendeel; iedereen wist van Mulder dat hij goed orthodox was. Hij schaamde zich nooit voor deze stelling uit te komen. Maar omdat hij een besliste overtuiging had, wist iedereen dit te aanvaarden en te waarderen.

Al was hij geenszins een dominerende figuur of man van gezag, toch verenigde hij in zich die kwaliteiten die hem bekwaam maakten op het Leidse kerkelijke terrein vele jaren dienstbaar te zijn. Tien jaar lang was hij diaken en bekleedde mettertijd ook het voorzitterschap van de Diaconie. Men heeft wel eens gezegd

dat deze sector van het kerkewerk de grootste liefde van zijn hart had.

De langste tijd, dertig jaren, besloeg zijn lidmaatschap van de Gemeentecommissie. Zo heette in Leiden wat elders genoemd wordt de Kerkvoogdij, die nu door de aanpassing aan de nieuwe kerkorde de naam draagt: centrale kerkvoogdij. In dit beheerscollege heeft hij zijn gaven voluit kunnen ontplooien. Na enige jaren het secretariaat te hebben bekleed, werd hij in 1932 voorzitter in plaats van de heer W. Fontein. Speciaal heeft hij daarbij zijn aandacht gehad bij de restauraties van de **Pieters-** en Hooglandse kerk. Naast het vele werk en de representatie die dit alles meebracht vond hij nog tijd om zich aan diverse schoolzaken te wijden, waarbij vermeld moet worden zijn secretariaat van het curatorium van de Vereniging voor Chr. Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs.

W. H. **KELDER**

JOHANNA OVERVOORDE—GORDON

SCHAGEN, 21 JULI 1881 — 23 MAART 1957, WASSENAAR

Op 23 Maart 1957 overleed **JOHANNA OVERVOORDE—GORDON** en nog kost het moeite te beseffen, dat zij voorgoed is heengegaan. Levend en levendig als weinigen, blijft zij voor mij de ziel van de Pauwhof. Dank zij het rechte gebruik van voortreffelijke gaven heeft zij een volkomen geslaagd leven weten op te bouwen. Activiteit, doorzettingsvermogen en een intensieve belangstelling voor haar medemensen, jong en oud, bezat ze in hoge mate. Altijd gezellig en opgewekt en zeer gastvrij, was zij geliefd in ruime kring.

Eerst in de zomer van 1921, op een excursie van de Ned. Oudheidkundige Bond naar Zierikzee, hebben wij elkaar leren kennen. Een contact, dat de basis heeft gelegd voor de latere vriendschapsband. Zo is echter meer dan de helft van haar leven me slechts uit verhalen bekend ¹⁾).

In Zierikzee was natuurlijk ook haar echtgenoot aanwezig, Mr. Dr. J. C. **OVERVOORDE**, de Leidse archivaris en directeur van de Lakenhal, oprichter van de Ned. Oudheidkundige Bond en vele jaren de eminente voorzitter ervan. Sinds 1908 met deze wat oudere, intelligente man getrouwd, is **JOHANNA GORDON** hem in dagen van gezondheid en ziekte tot grote steun geweest. Terecht heeft A. W. **BYVANCK** in zijn herdenking van **OVERVOORDE** in dit Jaarboekje (1930-31) ook een „woord van hulde aan deze kranige vrouw” gebracht. Een groot organisatietalent, verbonden met werk- en stuwkracht, had het echtpaar gemeen. Goede jaren hebben zij samen beleefd. Hoe heeft ook zij genoten van de wereldreis in 1910-11, door **OVERVOORDE** ondernomen voor een onderzoek naar Nederlandse monumenten in verre landen.

Na eerst in Leiden te hebben gewoond, vestigden zij zich later te Wassenaar op de mooi gelegen Pauwhof, in 1912 door Jos. **CUYPERS** voor hen gebouwd. Het kinderloos gebleven huwelijk bood mevrouw **OVERVOORDE** gelegenheid zich aan sociaal werk

¹⁾ Zij was een dochter van de hypotheekbewaarder F. Gordon. Zie Leidsch Jb. 1925/6, blz. XL -XLIII.

te wijden. De volgende functies zijn me bekend geworden: Medewerking aan de organisatie der tentoonstelling „De Vrouw” in 1913. Lange jaren eerst secretaresse, later voorzitter van het bestuur der Leidse Vakschool voor meisjes. De onderscheiding van ridder in de orde van Oranje Nassau, haar in 1936 hiervoor verleend, zal zeker verdiend zijn geweest. Te Wassenaar was zij medeoprichtster en voorzitter van het „Dorpshuis”, bestuurslid van het Groene Kruis en hielp ook mee met de oprichting van de Protestantenbond. In 1929 richtte zij er de „Vrouwenvereniging tot bevordering van geestelijk sociaal leven” op, waarvan ze bestuurslid werd.

Misschien hebben haar gaven zich eerst ten volle ontplooid, nadat zij in 1930 alleen kwam te staan. Erfgenaam van haar mans aanzienlijk vermogen had zij de keuze, gelijk zij samen waren overeengekomen, dit reeds dadelijk of pas na haar eigen dood te bestemmen voor een Stichting. Nog overbruisend van levenskracht koos zij het eerste. Terecht. Op die wijze immers kon zijzelf in het begin leiding en richting geven aan hun beider nobele schepping. Het is een schone vervulling voor haar geworden. Al haar energie en gedachten heeft zij aan de verbouwing van het huis en de inrichting voor het nieuwe doel geschonken. Terwijl zij zich had gevestigd in een nabije, nieuwgebouwde woning, is in Maart 1940 de Pauwhof als Overvoorde—Gordon Stichting feestelijk geopend. Minder gelukkig tijdstip met de komende oorlog en vijfjarige bezetting. Tot Mei '44 heeft deze Nederlandse burcht ondertussen standgehouden; daarop is ze door de vijand gerequireerd. Zwarte dagen voor de Pauwhof. Maar toen nog heeft het nimmer falende organisatievermogen van de Stichtster kans gezien de kostbare inboedel voor een groot deel veilig te laten opbergen. En gelukkig heeft zij na de bevrijding ook de tweede opbouw kunnen leiden.

Zelf heb ik tijdens drie zomerverblijven in 1941-43 de Pauwhof als gast leren kennen en ze is me lief geworden. Sindsdien heeft mevrouw Overvoorde me steeds laten delen in het wel en wee van het huis. Het is daar als een oase in een te woelige wereld, waar schilders, schrijvers en geleerden tegen een matige vergoeding — of zelfs soms pro deo — geruime tijd kunnen vertoeven om zich, prinsheerlijk verzorgd, aan hun werk te wijden of ontspanning te vinden.

Gewend aan een rustige eigen omgeving, heb ik mevrouw Overvoorde eens gevraagd, of haarzelf die stroom van altijd nieuwe

gasten nooit verveelde. Blijkbaar geenszins. Haar levendige, spontane natuur had behoefte aan variatie. Dank zij een onuitputtelijke belangstelling in de problemen van anderen is zij voor vele Pauwhovelingen een vraagbaak en steun geworden. Hoewel zuinig van aard, was zij, zo nodig, mild met hulp.

Niet alles kan in een dergelijke Stichting steeds rozegeur en maneschijn wezen. Personeelsmoeilijkheden bleven de Stichtster niet bespaard. Een deel ervan vloeide wellicht voort uit de *défauts de ses qualités*. Zou zij, uitermate praktisch, werkzaam en bedreven in elk onderdeel van een huishoudelijk bestier, niet af en toe een te hoge maatstaf hebben aangelegd voor wie met haar samenwerken? Dan waren er soms ook moeilijkheden met de gasten. Onder artiesten en schrijvers schuilen nu eenmaal wonderlijke, asociale elementen. En terwijl wij, de eerste generatie van bezoekers, ons als dankbare logés hebben gedragen, zijn latere gasten wel eens veeleisend en aanleiding tot interne conflicten geweest. Soortgelijke beroeringen, feitelijk slechts rimpels in een effen watervlak, hebben niet nagelaten mevrouw Overvoorde zorg te geven, vooral toen eenmaal de fysieke aftakeling begon.

Haar laatste jaren zijn door ziekte moeilijk geweest. Hulpbehoevend te worden viel deze krachtige, onafhankelijke vrouw uitermate zwaar. Bij elk bezoek trof mij de droevige achteruitgang. Maar helder van geest bleef zij, ondanks veel pijn, en haar belangstelling in de wisselende bevolking van de Stichting verflauwde nauwelijks.

Mag ik eindigen met een dierbare persoonlijke herinnering, die haar kenmerkt? Toen mij in September '56 op de Koninklijke Bibliotheek een huldiging ten deel viel en zij, door haar ziekte, deze niet kon bijwonen, stuurde ze daarheen een prachtige bos bloemen. Jets van mij moest die middag toch dicht bij je zijn". Een uiting van trouwe vriendschap, die warm in me blijft nagloeien.

Zo is zij dan heengegaan, na een mooi en rijk leven. Maar de Overvoorde—Gordon Stichting blijft.

's-Gravenhage, October 1957.

M. E. KRONENBERG

Jhr. CONSTANTIJN CORNELIS RÖELL
SLIEDRECHT, 31 DEC. 1882 — 30 AUG. 1957, HARLINGEN

Jhr. C. C. RÖELL nam een zeer bijzondere plaats in de Leidse gemeenschap in.

Na een theoretische opleiding tot scheikundige was hij enige jaren in de praktijk werkzaam geweest zowel in Nederland als in de Verenigde Staten van Amerika, waarbij, zoals in het laatste land gebruikelijk is, fysieke arbeid mede tot zijn werkzaamheden behoorde; de hem aangeboren gemakkelijkerheid in de omgang met iedereen zal zeker aldaar tot verdere ontplooiing zijn gekomen.

Vanaf zijn komst in Leiden tot aan zijn dood was RÖELL directeur van een zeer oude en achtenswaardige onderneming, nl. de N.V. de Leidsche Zoutkeet. Een onderneming welke een van die financieel krachtige zoutziederijen was, welke de strijd tegen het uit eigen bodem gewonnen zout lang konden volhouden. Immer met zijn tijd meegaande bracht RÖELL steeds weer nieuwe verbeteringen in het bedrijf aan, doch ten slotte moest ook hier de fabricage worden gestaakt.

Zowel in zijn bedrijfstak als in het Leidse industriële leven nam hij een invloedrijke positie in; zo zien wij hem vol toewijding werkzaam zowel in het bestuur van de Leidsche Vereeniging van Industrieelen als in de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland, terwijl hij tevens een zeer gewaardeerd commissaris was onder meer bij de N.V. Wernink's Betonmaatschappij en bij de N.V. Wernink's Kalkfabrieken.

Daarnaast, juist nog daarboven, trok zijn grote belangstelling al dat werk op maatschappelijk gebied, waarvan de grondslag is her met raad en daad helpen van ãe meëmens; het was vooral zijn begrip voor moeilijkheden en noden van anderen, dat hem hiervoor zo uitermate geschikt maakte. Het is begrijpelijk dat hij, reeds in 1926, een van de oprichters van de Leidse Rotaryclub was en met grote toewijding daarin elke functie vervulde waaraan men hem vroeg zijn krachten te geven. Van het werk verbonden aan het bestuurslidmaatschap o.a. van de Leidsche Maatschappij voor Weldadigheid, het Leidsche Borgstellingsfonds, de **Plaat-**

selijke Commissie voor Bijzondere Noden, de Leidsche Spaarbank en het Groene Kruis werd door RÖELL met hart en ziel iets bijzonder waardevols gemaakt.

Nimmer heeft RÖELL zich op de voorgrond geplaatst of zich doen plaatsen, bescheidenheid en eenvoud waren zijn kenmerkende eigenschappen, behulpzaam te kunnen zijn was zijn streven.

Mede hierdoor heeft RÖELL over het algemeen een zeer gelukkig leven gehad; toen hij op latere leeftijd nogal eens ziek was, aanvaardde hij dit geduldig. Het heengaan van zijn vrouw is echter een dusdanig zware slag voor hem geweest, dat hij zich, ondanks de bijzondere toewijding van zijn kinderen, daarvan nooit heeft kunnen herstellen; wellicht is dit op zijn zo plotseling heengaan van invloed geweest. Vele van zijn oudere vrienden waren hem voorgegaan. Trouw ziekenbezoeker als hij was, kwam hij diep onder de indruk van hun soms smartelijk lijden, een lijden dat hem, zoals hij ook hoopte, bespaard is gebleven.

RÖELL was een man die reeds door een enkel woord, een intonatie, zijn vriendschappelijke gevoelens wist uit te drukken en het is juist die bijzonder gewaardeerde vriendschap die zo velen niet zullen vergeten.

v. H.

WILLEM ANNE ASSUEER JOHANNES BARON SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE

ROME, 5 OKT. 1889. — 30 JAN. 1957, WASSENAAR

De vermelding van de geboorteplaats leert reeds dat deze telg van het oude Gelderse geslacht een diplomaat tot vader had; indrukken der iets-minder-onrijpe jeugd gingen terug naar St. Petersburg (hier met *deze* naam a.u.b.). Maar de vaste basis was 's-Gravenhage, waar toen nog de aristocratie zetelde in de huizen aan het Voorhout en de Vijverberg, die men thans tot bureaus heeft zien worden. In de society en inzonderheid aan het Hof verkeerde deze zoon van een hofdignitaris reeds vroegtijdig en buitenlandse relaties waren voor hem ook door familiebanden iets vanzelfsprekends.

Met Rijnland werd de verhouding ook al vroeg gelegd doordat de familie haar zomerverblijf placht te nemen op Duivenvoorde, het landgoed dat later op „WILLY” (zo werd hij genoemd) vererfde, waarvan hij de instandhouding meer en meer als een roeping voelde en waar hij, ongehuwd doch in het gezelschap zijner zuster, heeft gewoond tot zijn dood.

Heer van Duivenvoorde en Ambachtsheer van Voorschoten te zijn was voor hem iets vanzelfsprekends; bij een persoon als de zijne, zo van de plichten dezer hoedanigheden doortrokken, voelde niemand deze kwalifikaties als anachronismen. Zonder enige pose of gemaakte gewichtigheid, had hij een natuurlijke waardigheid, die hem deed erkennen als „de eerste van het dorp”, ook toen het zo zeer begon te veranderen. Waren zijn voorgangers *leiders der N.H. kerkvoogdij geweest krachtens vererfd patroonsrecht-collatierecht*, hij was president-kerkvoogd bij verkiezing; waren vele vroegere heren van Duivenvoorde hoogheemraden van Rijnland geweest vooral krachtens standsvoorrecht, hij was het door democratische keuze geworden. „Baron”, zeiden de gemeentenaren en ingelanden tot hem; men moet dit hebben horen zeggen om te beseffen dat hierin niets kruiperigs of onderdanigs lag, enkel waardering. En wie hem in het bestuur heeft

meegemaakt weet, hoeveel die overgeërfde hoedanigheden in de praktijk konden betekenen.

Lange jaren was hij aan het Hof verbonden en o.a. beheerder der Koninklijke landgoederen Raaphorst c.a. Bestuurder van het hoogheemraadschap Rijnland is hij bijna veertig jaar geweest, korte tijd dijkgraaf, doch als zodanig vrijwillig afgetreden. In Leiden kende men hem o.a. als administrerend regent van het hofje Meermansburg. Zowel op Rijnlandshuis als op Meermansburg was hij, „net als anders”, nog geweest enkele uren voordat hij een onverwacht einde vond.

De volledige aanvaarding van het leven zoals hij het had meegekregen, een grote trouw en een hartelijke, menselijke belangstelling in hetgeen om hem heen gebeurde zal men zich als hoofdtrekken van zijn figuur blijven herinneren.

S. J. F. A.

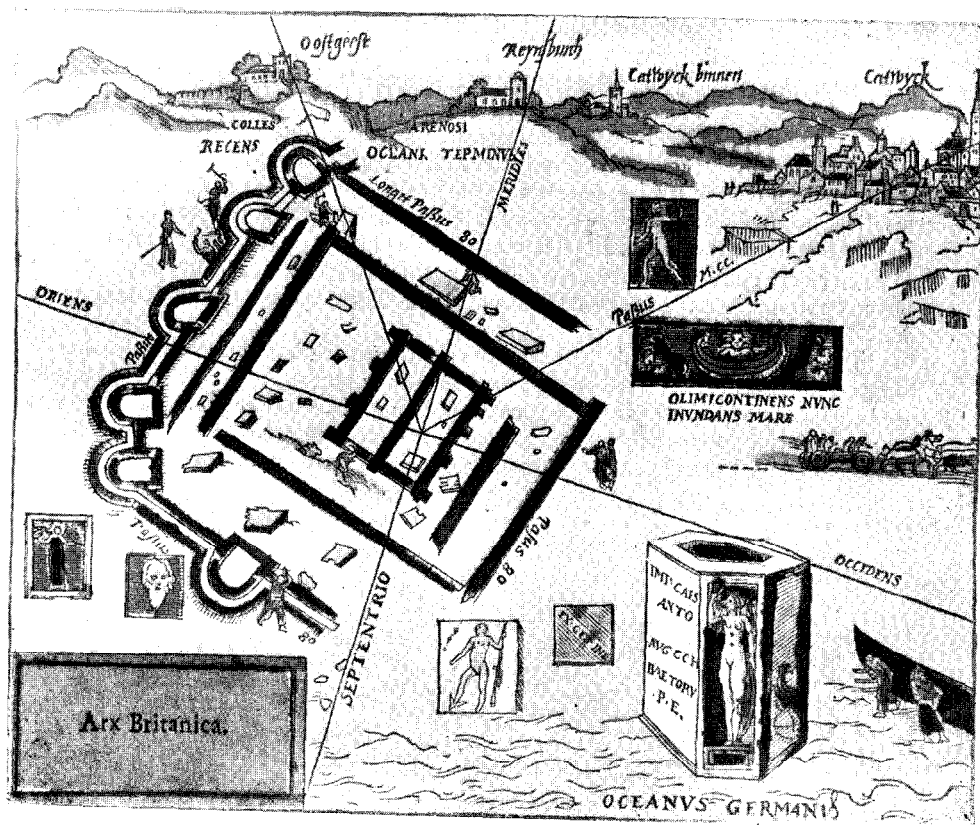
DE BRITTENBURG

Sedert de fundamente[n] van de Brittenburg in 1520, na een zware storm, voor het eerst van onder de duinen even ten noorden van Katwijk te voorschijn zijn gekomen, is er al zoveel over dit geheimzinnige bouwwerk geschreven, dat men haast schromen zou er weer over te beginnen.

Ik acht mij ontslagen van de plicht de gehele literatuur over dit onderwerp hier nog eens te vermelden en meen daarvoor in eerste instantie te kunnen verwijzen naar het kastelenboek van Rijnland ¹⁾, dat ik in het bezit van ieder lid van Oud-Leiden mag veronderstellen. In het daar op blz. 71 o.a. geciteerde artikel van **HOLWERDA**, Afbeeldingen van de Brittenburg, in Oudheidk. Meded. N.R. VIII (1927) ²⁾, vindt men de oudere literatuur vermeld, benevens een kritische bespreking van de verschillende afbeeldingen.

Heel lang heeft men gemeend dat de Brittenburg in zijn geheel, zoals de afbeeldingen ons de plattegrond vertonen, een Romeins castellum was. Men geloofde ook dat de vele voorwerpen uit de tweede eeuw, op de schilderijen en gravures weergegeven, inderdaad daar ter plaatse, tussen de tufstenen fundamente[n], gevonden waren en dat deze de aanleg dus ook in die tijd dateerden. De vorm van de fundamente[n], de muur met zijn halfronde bastions, is daarmee echter volkomen in tegenspraak. **HOLWERDA** heeft dan ook zeer terecht opgemerkt, dat die betrekkelijk vroege Romeinse vondsten, die naar alle waarschijnlijkheid van een ander Romeins castellum afkomstig zijn, dat men in de 16de eeuw bij het graven van een uitwatering voor de Rijn naar zee (later het Mallegat genoemd) heeft aangesneden, voor de Brittenburg absoluut niets bewijzen. Die muur van tufsteen, met zijn ronde bastions met op enige afstand ermee evenwijdig lopende binnenmuren, is veeleer typisch voor een castellum uit de 4de eeuw, waarvan tot dusver **Alzei** nog altijd een van de best onderzochte voorbeelden is ³⁾. **HOLWERDA** meende evenwel in de Brittenburg ook geen laat-Romeins castellum te moeten zien, maar een vesting van **KAREL DE GROTE** ⁴⁾. Het eigenaardige gebouw in het midden van de vesting, een nagenoeg vierkante

toren, door een dwarsmuur in tweeën gedeeld en voorzien van een aantal vlakke steunberen, werd door hem opgevat als een sala, gelegen midden op een ommuurd slotplein, de curtis. De aanzet van een muur aan de buitenzijde van de ommuring, op de oudste afbeeldingen nog juist zichtbaar voordat het verdere verloop ervan onder de duinen verdwijnt (zie afb.), zou een stukje van de ringmuur van de aan de curtis aansluitende curricula kunnen zijn. Die verklaring, hoe ingenieus ook gevonden, steunt feitelijk op niets. Hoewel er geen enkel stenen kasteel uit de tijd van **KAREL DE GROTE** bekend is, nam **HOLWERDA** maar voetstoots aan, dat een dergelijke vesting nog wel volgens de laat-Romeinse tradities gebouwd zou zijn. Die sala in het midden, dat nagenoeg vierkante gebouw met zijn vlakke steunberen, werd door **HOLWERDA** zelf reeds vergeleken met een laat- 11de- of 12de-eeuwse donjon. Inderdaad, daar doet die plattegrond verbazend sterk aan denken, zoals ook **RENAUD** opmerkt in het kastelenboek ⁵⁾. Niets geeft ons evenwel het recht te menen dat een Karolingische sala, waaromtrent ook niets naders bekend is, er ongeveer zo zou hebben uitgezien. Wanneer wij de maten van de Brittenburg nagaan, blijken die van deze zogenaamde sala ook heel aardig overeen te komen met de gewone maten van een 11de- of 12de-eeuwse donjon. Op het prentje uit **GUICCIARDINI**, waarschijnlijk de oudste afbeelding van de Brittenburg, staan de vier zijden van de buitenste ommuring, met de halfronde torens aangegeven als zijnde 80 passen lang. Op de iets latere, uitvoeriger, prent van **ORTELIUS** bedragen dezelfde lengten 240 voet (naar men mag aannemen Rijnlandse voeten van $\pm 0,314$ m), dus ruim 75 m. Dat klopt dus wel ongeveer met elkaar. Als wij de lengte van een der zijden van de zogenaamde sala (of donjon?) afpassen op een zijde van deze buitenmuur, gaat dat bijna driemaal. De lengte van een zijde van de middenbouw bedraagt dus tussen de 20 en 25 m. Wij denken direct aan de verleden zomer door ons opgegraven fundamenteën van de 12de-eeuwse donjon van Caen, die precies hetzelfde grondplan als de Brittenburg vertoonde en 25 x 27 m mat. Ook bij een aantal Engelse donjons, die in de laatste jaren van **WILLEM DE VEROVERAAR** of onder de regering van zijn onmiddellijke opvolgers zijn ontstaan en die ook datzelfde grondplan vertonen, liggen de maten in diezelfde omgeving. Kortom, wij sluiten ons volkomen aan bij het nog wat aarzelend uitgesproken oordeel van **RENAUD**. Die middenbouw, met zijn karakteristieke verdeling in tweeën en zijn vlakke contreforten,

DE OUDSTE AFBEELDING VAN DE BRITTENBURG,
uit een editie van Guicciardini (losse prent gemeentearchief Leiden).

is een donjon uit de jaren omstreeks 1100. Maar wat met die datering niet klopt is de buitenste ommuring met haar halfronde vooruitspringende torens. Wij wijzen hier ook alweer, onder vele voorbeelden, op de 12de-eeuwse torens van de buitenmuren van het kasteel van Caen. Die waren vierkant, niet rond. In de tijd van deze vierkante donjons bouwde men geen halfronde torens. Pas omstreeks een eeuw later komen ronde torens in zwang. Halfronde torens vindt men tenslotte aan de stadsmuren van de 14de en 15de eeuw. Aan die late tijd hoeft men hier natuurlijk niet te denken. De Brittenburg was toen allang onder de duinen bedolven en bovendien bouwde men hier toen uitsluitend in baksteen. De muren van de Brittenburg waren van tufsteen, zoals allen die ze gezien hebben bij de verschillende gelegenheden dat ze te zien waren, eerst na een zware storm en later nog verscheidene malen bij een bijzonder lage eb, onomwonden hebben verklaard. Ons plaatje, waarop de buitenste muren dubbel getekend zijn, hetgeen bezwaarlijk als een fantasie van de tekenaar is op te vatten, suggereert dat het vulmuren waren, een binnen- en een buitenmuur in schoon werk met een kern van onregelmatige stenen in kalkmortel. Op alle latere afbeeldingen, zowel prenten als schilderijen, zijn de muren netjes getekend, alsof zij slechts uit één dikte van geweldige steenblokken bestaan, wat natuurlijk onmogelijk is. Gewoonlijk waren de muren van Romeinse castella uit de vierde eeuw ongeveer drie meter dik (Alzei, Keuznach, Eschenz enz. ⁶). Deze dikte zullen wij ook wel ongeveer voor de muren van de Brittenburg moeten aannemen.

Laten wij ons dus niet langer aan vage fantasieën overgeven en onze verklaring baseren op de reële gegevens. De buitenste ommuring lijkt te frappant op die van een 4de-eeuws Romeins castellum om een andere verklaring toe te laten ⁷). De daarmee parallel lopende muren aan de binnenzijde zouden dan de naar het binnenplein gerichte frontmuren van tegen de buitenmuur aangebouwde kazernes zijn, zoals men die soms in zulke laat-Romeinse castella aantreft, met name te Alzei. Dit castellum te Alzei is in oppervlak ruim viermaal zo groot als de Brittenburg, maar er zijn ook kleinere castella, b.v. Eschenz, waarvan de muren resp. 88, 30; 91, 50; 88 en 90,84 m lang zijn. Dat verschilt heel weinig met de Brittenburg. Inderdaad, de Brittenburg moet in eerste aanleg een Romeins castellum uit de 4de eeuw zijn geweest, en wij herinneren ons in dit verband dat keizer JULIANUS in de jaren 358-360, na de Franken te hebben teruggeslagen, de

hele Rijn grens nog eens versterkt heeft. Bij zulk een versterking past in de eerste plaats een kleine vesting aan wat toen nog de belangrijkste Rijnmond was ⁸⁾).

De middenbouw, die beslist niet laat-Romeins is, zou ik dan willen verklaren als een donjon uit de late 11de of 12de eeuw, door een Hollandse graaf gebouwd binnen de nog bestaande resten van het Romeinse castellum. Daarbij kan, althans voor de fundamenten, mogelijk nog gebruik zijn gemaakt van Romeins afbraakmateriaal. Overigens bouwde men ook in die tijd nog uitsluitend in tufsteen. Het materiaal behoeft dus op zichzelf niet uit de aanwezigheid van een Romeinse ruïne verklaard te worden.

Ook **OELMANN** merkte op, dat deze middenbouw niet uit dezelfde tijd kan zijn als de buitenste ommuring. Hij meende hem vroeger te moeten dateren en verklaarde hem als een vuurtoren. Op het eerste gezicht schijnt deze verklaring wel voor de hand te liggen. Toch gaat zij niet op als wij even verder doordenken. De Brittenburg is onder de duinen bedolven. Dat wil dus zeggen, dat hij eerst achter de duinen lag, door deze van de zee gescheiden of, zo er daar, vlak aan de open Rijnmond, in de vroege Romeinse tijd al geen duinen waren, dan toch in ieder geval op een vrij aanmerkelijke afstand van de toenmalige kust. Daar kan natuurlijk nooit een vuurtoren bestaan hebben. Deze moet van zee uit zichtbaar zijn geweest en kan slechts boven op een duin hebben gestaan.

Men kan nog de mogelijkheid overwegen, dat de 16de-eeuwse tekenaar, zulke donjons kennende, de wellicht in werkelijkheid tamelijk vage overblijfselen die hij gezien heeft, in de vorm van een donjon gereconstrueerd heeft. Dat is evenwel heel onwaarschijnlijk, want zulke gebouwen zijn in ons land verder volkomen onbekend. Hoe zou hij dus op het idee gekomen zijn? Maar diezelfde reden zou ons ook weer kunnen doen twifelen aan de donjon. Het zou het enige gebouw van die aard zijn geweest in deze streken. Inderdaad, maar die mogelijkheid moeten wij ~~accepteren want als een der graven van Holland uit het eind van~~ de 11de of uit de 12de eeuw daar een sterk slot heeft willen bouwen van dezelfde klasse als de residenties van zijn Franse standgenoten of van de graaf van Vlaanderen te Gent, spreekt het vanzelf, dat zulk een slot naar de eisen des tijds de vorm van een vierhoekige donjon moest krijgen. De aanwezigheid van de Romeinse overblijfselen zal hem juist deze plaats voor zijn kasteel hebben doen kiezen. Een sterke ommuring, die slechts wat reparatie behoefde,

was reeds aanwezig. Dat de ligging aan de Rijnmond enig gewicht in de schaal heeft gelegd is nauwelijks aan te nemen, want die was toen allang verzand of, zo er nog iets van over was, toch voor de scheepvaart onbruikbaar.

Men zou ten slotte nog tegen onze verklaring kunnen aanvoeren wat **RENAUD** ook zo sterk deed aarzelen, nl. dat dit zeer belangrijke kasteel in geen enkele geschiedbron genoemd wordt. Men vergete echter niet, dat in de loop der middeleeuwen een groot deel van het kustgebied van Holland door de duinen overstoven is, waarbij ook gaandeweg een aantal dorpen, waarvan naam en ligging nog bekend zijn, verdwenen zijn. Het is dus helemaal niet uitgesloten, ja in het licht van deze zwijgzaamheid der bronnen zelfs zeer waarschijnlijk, dat dit gebouw nooit gereed is gekomen en reeds in een vroeg stadium van zijn constructie wegens overstuiving moest worden opgegeven.

Over de naam Brittenburg spreekt **OELMANN** in zijn boven aangehaalde studie heel uitvoerig. Hij haalt daarbij heel wat aan, wat er m.i. weinig mee te maken heeft, terwijl hij slechts terloops opmerkt, dat ook een in de 14de eeuw genoemde „Borch te Bretten” er misschien betrekking op heeft. Hij doelt kennelijk op het gedicht van **WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH** „Vanden Sloetel” ⁸⁾. Het komt mij voor, dat juist de vermelding van de Brittenburg door deze dichter, die volgens de grafelijke rekeningen tussen 1383 en 1408 als „spreker”, wij zouden zeggen voordrachtskunstenaar, aan het hof van **ALBRECHT VAN BEIEREN** was verbonden, ons een belangrijk argument aan de hand doet om deze steekte in eerste aanleg in de Romeinse tijd te dateren. Ik wil er daarom hier iets meer van zeggen. Dit gedicht, dat evenals de andere werken van deze hofpoët nogal langdradig en vervelend is, behalve juist het gedeelte waar hij eindelijk ter zake komt, schijnt vervaardigd te zijn ter gelegenheid van een verzoening tussen hertog **ALBRECHT** en de Leidenaars in 1401. Het moest dienen om de vanouds beproefde trouw der Leidenaars aan de landsheer nog eens goed te releveren ¹⁰⁾.

De dichter beschrijft een droom, waarin hij zich in een legerkamp verplaatst ziet. In de tent van de veldheer aangekomen vindt hij daar de manschappen van de lijfwacht gekleed in wapenrokken waarop geborduurd was

. . . (een) schilt van sulver wit,

Daer in twee sloetelen van kele (het Leidse wapen).

Op zijn vraag, wat dat betekent, vertelt een der lijftrawanten hem dat zij Leidenaars zijn en dat inzonderheid de Leidenaars vanouds het voorrecht hebben „**Buten** allen anderen steden” te komen

Wel ghewapent alle **nachte**
By horen heer in die wachte.

En hij verneemt dan ook hoe zij, reeds in het ver verleden, dat recht verkregen hebben:

By wat saken, by wat reden
Mach dat syn, staet wel te vragen:
Tis gheschiet by ouden **daghen**,
Dat hoer voerders waren **coen**,
Ende alsoe pijnden wel te doen,
Dat hem die heren gaven lof
Enten sloetel ooc daer of,
Dat si bewaerden sheren palen,
Ende hoer gheleide **mosten** halen
Menich mensch op ende neder,
Den enen voert den anderen weder.
Wairwaert dat si wilden sijn,
Optie zee of inden Rijn,
Mosten si hoer gheleide setten,
*Want daer stont een **borch** te Bretten,*
Daer op woonden die onbedwonghen.
Ende vanden ouden totten jonghen
1st so **comen** vaste voort,
Dat hem die sloetel toebehoert,
Want si en eerst in eren creghen.

In 1401 lag de Brittenburg zeker al een paar eeuwen bedolven onder de hoge duinen. Dat de naam Borch te Bretten omstreeks 1400 nog bij overlevering bekend was, geeft te denken. Het is zeker geen middeleeuwse naam. Als onze veronderstelling juist is dat de middenbouw, die wij op de plattegronden zien, een 12de-eeuwse donjon van de graaf van Holland is geweest, dan kan dat slot nooit Huis te Bretten of zo iets geheten hebben. Castellum Brittannicum, Castrum Brittannicum of, waarschijnlijk nog: Burgus Brittannicus (wat meteen die minder gebruikelijke term borg zou verklaren) klinkt typisch Romeins ¹¹). Het was de versterking aan de Rijnmond, tegenover de kust van Brittannië,

opgericht om de scheepvaart op Brittannië te verzekeren en te zorgen dat de korenschepen uit Brittannië, die de garnizoenen aan de Rijn moesten provianderen, veilig konden binnenkomen. Het is merkwaardig dat in het gedicht ook, behalve de naam, nog een herinnering aan de speciale functie van deze Romeinse sterkte schijnt door te klinken. Ik geloof dus dat de vermelding van de naam door **WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH** inderdaad een krachtig argument temeer is voor de datering van de Brittenburg in eerste aanleg in de Romeinse tijd ¹²⁾).

W. C. BRAAT

¹⁾ S.J. FOCKEMA ANDRAE, J. G. N. RENAUD en E. PELINCK, Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland. Uitg. v.d. Ver. „Oud Leiden” ter gelegenheid van haar vijftigjarig jubileum. 1952.

²⁾ T.a.p. verkeerd geciteerd.

³⁾ EDUARD ANTHES, Spätromische Kastele und feste Städte im Rhein- und Donaugebiet. X. Bericht der Röm. Germ. Komm. (1917), blz. 110, Abb. 9.

⁴⁾ De Rijnvesting van KAREL DEN GROOTE. Oudh. Med. N. R. VIII (1927).

⁵⁾ T.a.p., blz. 25.

⁶⁾ De vlak naast elkaar liggende torens op de hoeken lijken op het eerste gezicht wat vreemd, maar ook daarvan zijn wel enkele parallellen te vinden. Vgl. FRANZ OELMANN, Zum Problem der Brittenburg bei Katwijk, in: Studies presented to David Moore Robinson (1951), Vol. 1, blz. 454, noot 7. Wat de interpretatie der buitenste ommuring betreft, kan ik mij geheel met OELMANN'S zienswijze verenigen.

⁷⁾ Zie E. ANTHES, t.a.p. passim.

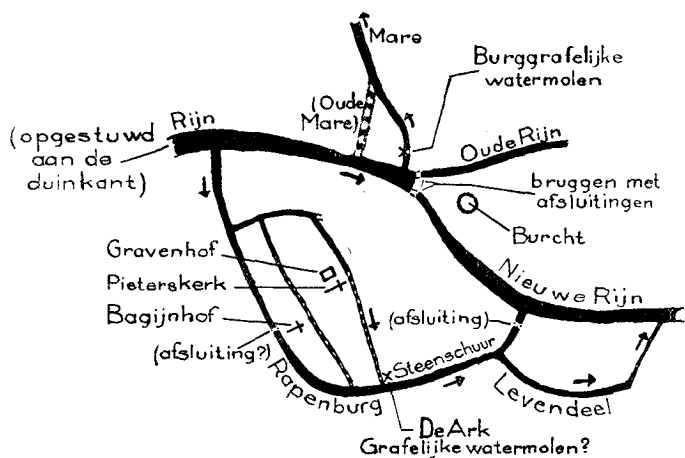
⁸⁾ Ook OELMANN (zie noot 6) acht de bouw onder JULIANUS, of mogelijk onder VALENTINIANUS, het meest waarschijnlijk.

⁹⁾ Gedichten van WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH, ed. BISSCHOP en VERWIJS, 's-Gravenhage 1870, blz. 164 vlg.

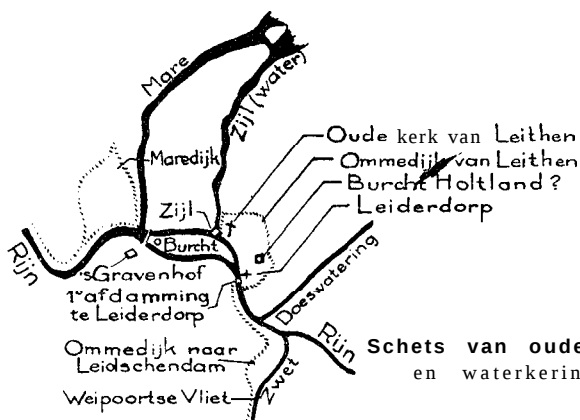
¹⁰⁾ T.a.p., inleiding, blz. XVI vlg.

¹¹⁾ Vgl. b.v. de term „Litussaxonicus” voor dat gedeelte van de kust van Brittannië dat veel te lijden had van aanvallen der Saxische zeeroovers en daartegen met een keten van kleine vestingen versterkt was.

¹²⁾ Het schijnt, dat A. E. RENOUCHAMPS in een krantenartikel destijds het eerst in dit verband op het gedicht van WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH gewezen heeft. Ik dank de aanwijzing aan Prof. BRUNSTING, evenals trouwens Prof. OELMANN, naar men mag aannemen via Prof. VAN GIFFEN.

Schets van de wateren in
Oud Leiden met mogelijke
stroomrichtingen →

Schets van oude wateren
en waterkeringen rond
Leiden

DE ARK

BIJDRAGE TOT LEIDENS EN RIJNLANDS MOLEN- GEOGRAFIE

Ter plaatse van de tegenwoordige panden Rapenburg 114 en 116 toont u het straten- en grachtenboek der 16de eeuw ¹⁾ „De Ark”. En wandelt ge langs de zuidzijde der gracht. dan ziet ge in de wallekant onder no. 114 nog de gewelfboog van het overkluisde Arkgrachtje, het watertje dat via „Salomons Tempel” oudtijds verbinding met de Pieterskerkgracht gehad moet hebben, zoals de Faliede-Bagijnegracht (welker boog men iets verderop ziet, tegenover de Vliet) samenhang met de Papengracht.

Wat was die Ark? Van 1553 tot 1604 de stadstimmerwerf. Een oud(er) en wonderlijk samengesteld gebouw, „seer drollich van aensien” volgens hen die het gekend hebben ²⁾. Wat mag het vroeger geweest zijn? Een annex van de commandurij der Duitse Orde, te voren dus een bestanddeel van het grafelijke complex Gravensteen/Lokhorst, waarvan immers zowel het Pieterskerkterrein als het pastorie-erf (later de commanderie) ten zuiden daarvan moeten zijn afgescheiden. Er is enige reden, graaf WILLEM 1 van Holland met dit Gravenhof-complex in verband te brengen ³⁾.

Een ark is een kist of zo iets (lat. *arca*), maar ook, in speciale betekenis, de (houten) watertoevoerleiding van een door water bewogen molen ⁴⁾. De plaats van deze Ark, wonderlijk oud gebouw, over het water gebouwd, ondersteunt de gedachte, dat de Ark oorspronkelijk een watermolen kan zijn geweest ⁵⁾. Dit veronderstelt dus, dat er, intermitterend althans, een genoegzaam

¹⁾ W. PLEYTE, Leiden voor 300 jaren en thans (1874), tekst blz. 29-30 en kaartbijlage XX-XXI.

²⁾ ERNST BRINCK, aangehaald: *Leidsch Jaarboekje* 1925/26, blz. 20.

³⁾ Vgl. *Leids Jaarboekje* 1955, blz. 56, 58.

⁴⁾ Groot Woordenboek der Ned. Taal en Middelnederl. Woordenboek, v.v.; A. BACH, Die deutschen Ortsnamen I (1953), S. 390-391.

⁵⁾ De voorzitter onzer redactiecommissie uitte het eerst deze gedachte en stond ons toe haar uit te werken.

peilverschil was en een afleiding benedenstrooms, waarvoor alweer een benaming: Levendeel, de oude en nog de populaire vorm van de naam Levendaal ¹⁾), steun geeft: ‚deel’ gangbare Friese benaming voor een gegraven water, ‚levend’, d.w.z. stromend water.

Dit zou dus een watermolen van het grafelijke stadsdeel zijn geweest. De watermolen der burggrafelijke stad, op de Mare ter plaatse van de Hartebrugkerk, is ook gedocumenteerd ²⁾), zij het dat de beschikbare gegevens, van het midden der 14de eeuw, nog slechts van een voormalige molen kunnen spreken. Nadat immers de windmolens in gebruik waren gekomen, dat wil zeggen sedert de 12de eeuw ³⁾), hadden watermolens van gering of van niet-permanent vermogen concurrentie te verduren; en nadat de boezem van Rijnland door de afdamming van het Spaarne sedert 1220 ⁴⁾ tot de tegenwoordige eenheid was gemaakt, was de bestaansmogelijkheid van watermolens binnen dit gebied aangetast.

Zouden er voordien meer watermolens hier aan de duinkant geweest kunnen zijn? De situatie in de oude kern van Haarlem, waar de zo kennelijk door mensenhand geleide ‚Beek’ het duinwater van Vogelenzang af, door het ‚zilekijn’ in de Zijlweg ⁵⁾ opgestuwd, naar het Spaarne afvoerde, wekt gedachten in dezelfde richting ⁶⁾).

Een watermolentje eist een verval van minstens c. een meter. Toen het Spaarne, de grote meren, de Leidse Rijn nog open waren, niet van de zee afgesloten, moet er vooreerst, althans te Haarlem, getijverschil zijn geweest. En voorts moeten de binnenduinterreinen een vrij wat hogere waterstand hebben gekend, waarvan de meertjes, zelfs op de kaart van Floris Balthasars, uit 16 1 0- 16 15, nog getuigenis afleggen.

Dat inderdaad de hele Zuidhollandse duinkant van Rijnland een stuwgebied kan hebben gevormd, door één afsluiting in de

¹⁾ M. SCHÖNFELD, *Ned. Waternamen* (1955), blz. 31, 176; J. W. MULDER, als. t. pl. aangehaald. (Een klooster Levendaal, als aldaar ondersteld, heeft te Leliden met bestaan; vgl. S. MÜLLER Hz., *Kerk. Indeling* c. 1550, bisd. Utrecht, blz. 287-292).

²⁾ *Leids Jaarboekje* 1955, blz. 55.

³⁾ K. BOONENBURG, in: *Inl. Cat. tentoonstelling De Molen* (Prinsenhof Delft 1957): a^o 1183 in Vlaanderen, waar PH. v. D. ELZAS graaf was.

⁴⁾ WILLEM 1 en de Hollandse hoogheemraadschappen (1954), blz. 42-45.

⁵⁾ Nog in 1336 vermeld: Alg. Rijksarchief, Graf. reg. El. 39, 26v.

⁶⁾ Vgl. de opmerkingen van CORNEILLE F. JANSEN in Heemschut 1955.

Rijn in of bij Leiden te beheersen, laat zich nog wat nader be-
togen. Aan de zuidkant van de Rijn sluit de Ommedijk van
Leidschendam af tot de Rijndijk (bij de herberg Ik Leer Nog) met
de Rijndijk zelf het gebied geheel in; nog in de 15de eeuw werd
deze afsluiting gehandhaafd. Ten noorden van de Rijn, waar
vooreerst het Marendijkje, te Leiden aan de Haarlemmerstraat
(bij de Vrouwenkerk tegenover de Vrouwensteeg) beginnende,
de aansluiting op de geest van Poelgeest-Warmond verzekerde,
toont **FLORIS BALTHASARS'** kaart ons in het begin der 17de eeuw
vier boezemwateren de geest doorsnijdende, maar zij zijn alle vier,
bewijsbaar, van latere oorsprong, niet ouder dan c. 1300 ¹⁾; en
zelfs nog in de 15de eeuw handhaafde men schotdeuren in die
wateren ²⁾, niet slechts ter waterkering, maar bepaald ook ter
handhaving van een hoger peil aan de duinkant, zoals de *meerdere*
schotdeuren in de Dinsdagse watering bewijzen. Een groot gebied
inderdaad kon op deze wijze zijn ingesloten: het aanzienlijke
waterreservoir van de westelijke Rijn zelf met zijn vele zijtakken,
en dan het machtige duingebied, de zee- en binnenduinen met de
valleien ertussen, van Leidschendam tot Kennemerbeek, wel
30 km lang en 10 km diep. Het lijkt een aannemelijke onderstelling,
dat althans gedurende sommige tijden van het jaar dit reservoir
voldoende maalwater voor een of twee molentjes in Leiden kon
opleveren.

Nu de Rijnafsluiting. Hier wordt een complicatie gevormd door
het bestaan van een Ommedijk in Leiderdorp, bij name in de
Munnikenpolder nog bekend. Sloot deze dijk aan bij een hypo-
thetische Wendeldijk in noordelijke en noordwestelijke richting ³⁾?
Dit is niet goed te verenigen met het bestaan van de burggrafelijke
molen aan de Mare te Leiden, welke immers een open water ten
noorden daarvan nodig had. Ook in deze moeilijkheid komt de
naamkunde ons te hulp; de waternaam Zijl moet toch beslist op

¹⁾ De Rijnsburgse Vliet door de abdij R. tot stand gebracht (onder-
houdsplicht Kerkbrug Oegstgeest); Dinsd. watering c. 1327 doorgegraven
(Huisarch. Warmond 293-295); „Lisserbeek” 1417 (Arch. Rld Groot
reg. keur 93), Mallegat (Engelsbeek) 1588 (verg. Rijnland); Hillegom-
merbeek 152 1 hersteld (dingboek arch. Rijnland).

²⁾ Arch. Rijnland. Groot rge. keur 151 en consent 1; keur v. 1445. De
nog in de 19de eeuw bestaande omringdijk van Oegstgeest is een laat
overblijfsel dezer boezemafsluitingen.

³⁾ Dit hebben we zelf voorheen ondersteld: „Het Hoogheemraadschap
van Rijnland . . .” (1934), blz. 25, 32.

een *sluisnaam* teruggaan ¹⁾ en die sluis is niet goed elders te plaatsen dan aan de oude Zijlbrug, de Spanjaardsbrug in de Lage Rijndijk; de Leiderdorpse Ommedijk zou niet anders dan het kleigebied achter het dorp van die naam hebben omsloten. De sluisafsluiting van de Zijl wederom veronderstelt de stuwaafsluiting in de Rijn ten **oosten** daarvan; en hiervoor is geen andere plek zózeer aangewezen als die der opmerkelijke Rijnvernauwing te Leiderdorp, op de plaats waar thans de Leiderdorpse brug ligt en waar deze voorheen reeds lag ²⁾. De geheimen van oud-Leiderdorp zijn nog niet geheel doorvorst, maar dat **er** in zeer oude tijd „iets bijzonders” geweest moet zijn, is de zwakst mogelijke kenschetsing ³⁾. Met deze Leiderdorpse Rijnstuw is weer zeer goed in overeenstemming de bijzonderheid van de Does, waarvan het rechte stuk Leiderdorp — Hoogmade door alle Rijnambachten (gemaakt en) onderhouden ⁴⁾ dé Rijnlandse afwatering geweest moet zijn voor men (c. 1202) de Heimanswetering had gegraven ⁵⁾ en voordat de Zijl (immers door zijn sluis afgesloten) als zodanig beschikbaar was.

En het is dan verder wel aannemelijk, dat die stuw in de Rijn te Leiderdorp nog na zijn opheffing als zodanig voortleefde als een vis-stuw, een „weer” in de Rijn; en dat **hier was** die waardevolle visserij van de Wendeldijk, die Rijnland in 1310 van de burggraaf moest afkopen ⁶⁾. We weten immers, dat de burggraaf het visrecht van de gehele Rijn met andere regalia over het water had ⁷⁾, terwijl het merengebied een aaneengesloten grafelijk visgebied vormde ⁸⁾, waartussenin een burggrafelijk visrecht niet goed denkbaar is.

De Rijnafsluiting is ook mogelijk in Leiden zelf, ter plaatse van de Visbrug en de St.-Jansbrug bij de burcht aansluitende ⁹⁾. De argumenten „Zijl” en „Does” pleiten sterk vóór een „Wendeldijk”

¹⁾ SCHÖNFELD, Waternamen (als voren), blz. 32.

²⁾ Rijnlands vergunning van 14.57, uitspr. 1563, vergunning 1664.

³⁾ FOCKEMA ANDREAE, RENAUD & PELINCK, Kastelen enz. in Rijnland (1952), blz. 78-79.

⁴⁾ FOCKEMA ANDREAE, Rijnland (1934), blz. 29.

⁵⁾ WILLEM I en de Holl. hoogheemraadschappen, blz. 21-22.

⁶⁾ F. v. MIERIS, Charterboek 11, blz. 115.

⁷⁾ Onstellen aangehouden aan Prof. MEYERS, 1935, blz. 699-715.

⁸⁾ F. GORDON, De grafelijke domeinen in Rijnland tot 1300, in: *Leidsch Jaarboekje* 1917, blz. 69-95.

⁹⁾ *Leids Jaarboekje* 1951, blz. 56 vlg.

te Leiderdorp; was de Rijndam steeds te Leiden, dan had de „Zijl” van de Zijl géén, en de Does-graving weinig zin. Maar wellicht mag en moet men twee stadia aannemen: eerst, toen ons Leiden nog in ongestoorde landelijke rust verkeerde, een Rijndam te Leithen-Leiderdorp met een maalwerktuig te zelfder plaatse (van hout en op palen wellicht); voorts, met en na de stichting van de burcht in Leiden, verplaatsing van de Rijnstuw en de molen(s) daarheen. Er hebben zich hier immers, voor c. 1208 ¹⁾, allerlei machtsstrijden tussen bisschop — burggraaf — graaf c.s. afgespeeld, strijden waarin niet slechts het schaakspel der burgstichtingen gold, doch ook het elkaar-afsnopen van maalwater tot de machtsmiddelen kan hebben behoord. Energiebronnen vormen conflictstof bij uitstek, niet slechts in het atoomtijdperk.

De stuwdam-met-watermolen is een zeer veel voorkomend annex van kasteelstichting in de vroegere en ook nog wel latere middeleeuwen. Engeland biedt talrijke voorbeelden: Willem de Veroveraars burcht te York b.v., die door hogere opstuwing van de Foss de molens van anderen lamlegde ²⁾, terwijl de molen-geografie van zijn tijd in Domesday Book op indrukwekkende wijze is weergegeven ³⁾. Ook uit ons land ontbreekt het niet aan voorbeelden ⁴⁾. En, zoals de machtige molendam in de Weser te Hameln de naam dezer stad tot Quernhameln vervormde ⁵⁾, zo is de exploitatie van waterkracht in de Betuwe, door opstuwing in een komgebied, aan de Korne te Buren aannemelijk ⁶⁾. Een voorbeeld te meer, hoe de nasporing van al hetgeen op watermolens wijst ons iets kan leren over de oude gesteldheid des lands, voordat, in de dertiende eeuw, de windmolen het terrein begon te veroveren. Uit die oude tijd is de dokumentatie zo schaars, dat we met iedere aanduiding blij moeten zijn; dankbaar aanvaarden we dan ook de naamkundige gegevens hiervoor!

Een eerste regionale waterbeheersing in Rijnland dus, voorname-lijk ter wille van de waterkrachtexploitatie: het is een voorstelling waaraan men even moet wennen, maar die zich toch met

¹⁾ O. OPPERMANN, Die Grafsch. Holland u. das Reich bis 1256, sparsim.

²⁾ C. STEPHENSON, Borough and Town (1933), p. 191, note 3.

³⁾ Vgl. de bewerking hiervan door H. C. DARBY.

⁴⁾ Ons opstel: Waterkrachtmolens in Nederland, Tijdschr. Aardr. Gen 1951

⁵⁾ *Nog zo genoemd: HUBNER/BACHIENE, Geographie (1758), blz. 33 1.

⁶⁾ SCHONFELD, a.w., blz. 257.

hetgeen overigens bekend is wel laat verenigen -- of, sterker, die sommige totdusver onverklaarde verschijnselen (de Zijl, de Wendelijk) aannemelijk maakt en dus een hogere mate van waarschijnlijkheid mag hebben dan die ener veronderstelling.

Maar, is nu de situatie van de Mare-molen zonder meer duidelijk, die van de (aangenomen) Ark-molen vereist nog enige verklaring. Ze veronderstelt: een verbinding Rijn — Pieterskerkgracht — Arkgracht — Steenshuur — (Levendeel), maar tevens: géén doorloop Rapenburg — Galgewater Steenshuur, géén doorloop Langebrug/Voldersgracht, en, indien onze Levendeel-veronderstelling juist is, géén waterloop Steenshuur — Rijn. Maar de Levendeel-onderstelling heeft nog een kleine ondersteuning buiten de naam alleen. Het Levendeel strekte zich, blijkens JACOB VAN DEVENTERS stadsplan, uit naar de oude Hogewoerds-poort bij de Kraaiersstraat; juist hier vond men nog in de 17de eeuw rosmolens ¹⁾, en het lijkt ons denkbaar dat deze rosmolens opvolgers zijn van een watermolen of van watermolens, hier gesticht ter vervanging van de molen van de Ark in een iets verder stadium van stedelijke groei (dat de wijk tussen Nieuwe Rijn en Levendaal ouder moet zijn dan de stadsuitbreiding van 1389 is door anderen al gezegd).

De naam van de Ark werd, na eeuwen, natuurlijk niet meer begrepen. De reeds genoemde ERNST BRINCK noemt het huis „die Arcke Noës”, „ende men seyt het nae die manier getimmerd sal sijn” ! De situatie is, na de verkoop van 1604 ²⁾, ook tot onkenbaar wordens toe veranderd. Het Arkgrachtje is in 1670 overkluisd ³⁾, met tal van andere watertjes, als gevolg der paniekstemming na de malaria-epidemie van 1669 ⁴⁾. Niets is er meer wat aan de oude toestand herinnert dan alléén een bijna vergeten naam, en de gewelfboog in de kademuur. Mogen we beleefdelijk in overweging geven, dat de naam van het Arkgrachtje weer boven die gewelfboog in de walmuur wordt aangebracht?

S. J. FOCKEMA ANDREAE

¹⁾ F. v. MIERIS, Besch. v. Leyden 11, blz. 512.

²⁾ Secretarie-archief 1575-1851 nr. 2595, met kaart; rechterlijk archief nr. 67 (protocol EE 11), fol. 386; vgl. VAN MIERIS 11 521 over de straat-aanleg in 1592/93.

³⁾ VAN MIERIS 11, blz. 520-521.

⁴⁾ J. C. OVERVOORDE, in *Leidsch* Jaarboekje 1911, blz. 37-42.

DE LEIDSE GRACHTEN

Het hier voorgaande artikel van de heer **FOCKEMA** ANDREAE over het beloop der wateren in en rond Leiden en ook de steeds verder schrijdende demping der Leidse grachten was voor de redactie aanleiding te trachten een overzicht te geven, hoe dit dempingsproces zich in de loop der eeuwen ontwikkeld heeft.

Verscheidene vorsers hebben reeds eerder een opsomming van de grachten gegeven ¹⁾).

De redactie was zo gelukkig de heer **W. J. KRET** bereid te vinden het uiterst moeizame werk te ondernemen een viertal speciaal aan dit onderwerp gewijde kaarten te tekenen en aldus een nieuw en duidelijk overzicht te geven ²⁾).

Bezie men de eerste kaart, de toestand in 1600 en daarvoor dus de laatmiddeleeuwse stad zonder de vergrotingen aan noord- en oostzijde, dan blijkt dat, behalve door de Rijn met zijn beide armen, de gehele binnen de vestgrachten gelegen stad door grotere en kleinere grachten doorsneden wordt. De beide Rijndijken (Hogewoerd-Breestraat-Noordeinde enerzijds; de Haarlemmerstraat anderzijds) betekenen een, behoudens Steenschuur en Rapenburg op de linkeroever en Mare op de rechteroever, vrijwel totale coupering van dit beloop.

Evenals in de middeleeuwen heeft men bij de nieuwe vergrotingen, na 1600, steeds grachten gegraven, voornamelijk met het oog op afwatering, zowel regenwater als afvalwater, terwijl ook de scheepvaart een zekere rol zal hebben gespeeld. Maar tegelijk begint men in de oude binnenstad rond de Pieterskerk en in de Kamp uit hygiënisch oogpunt de smallere grachten te overwelven, dus niet te dempen, want als riolering bleef het water onmisbaar.

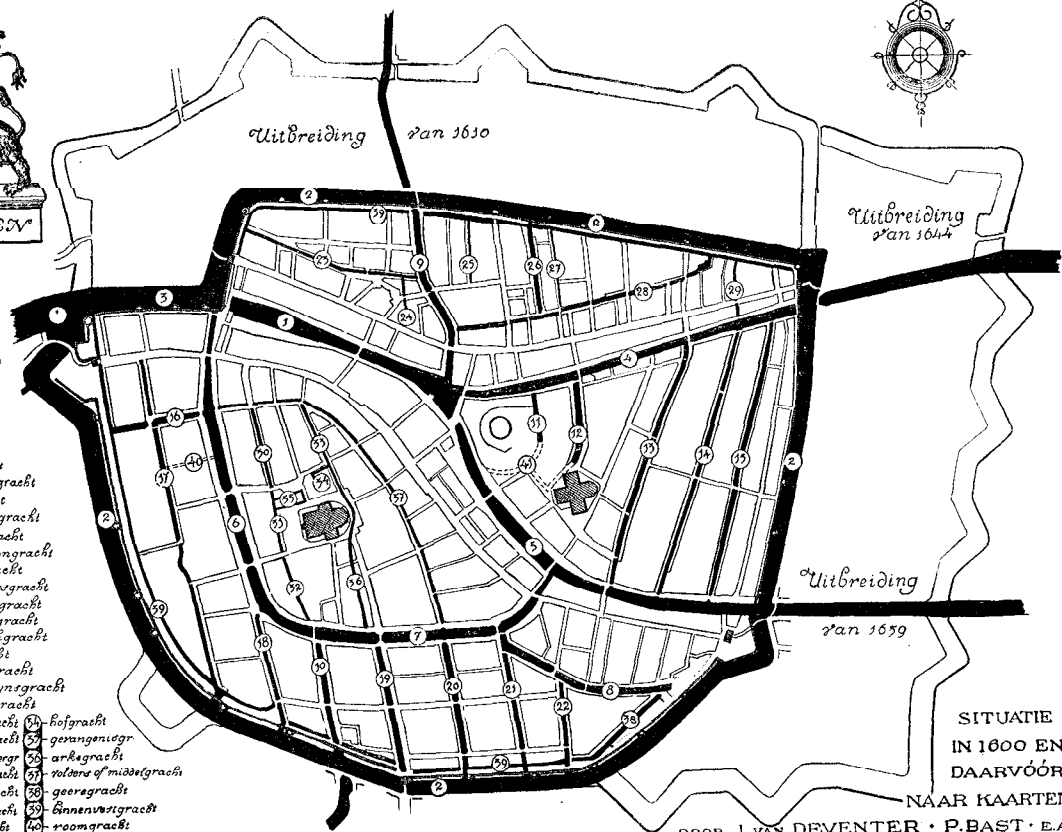
¹⁾ J. J. Orlers, Beschrijvinge der stadt Leyden, Leiden 1641, blz. 72-80.

G. L. Driessen, Openbare werken der stad Leiden, 5 dln. stenc. z.j. Prentverzam. Gem. Archief no. 426.

²⁾ De vervaardiger verklaarde dat (zoals ook begrijpelijk is) de overgeleverde kaarten en andere gegevens op een aantal punten niet geheel duidelijk zijn, zodat de hier gereproduceerde kaarten niet overal absolute zekerheid bieden,

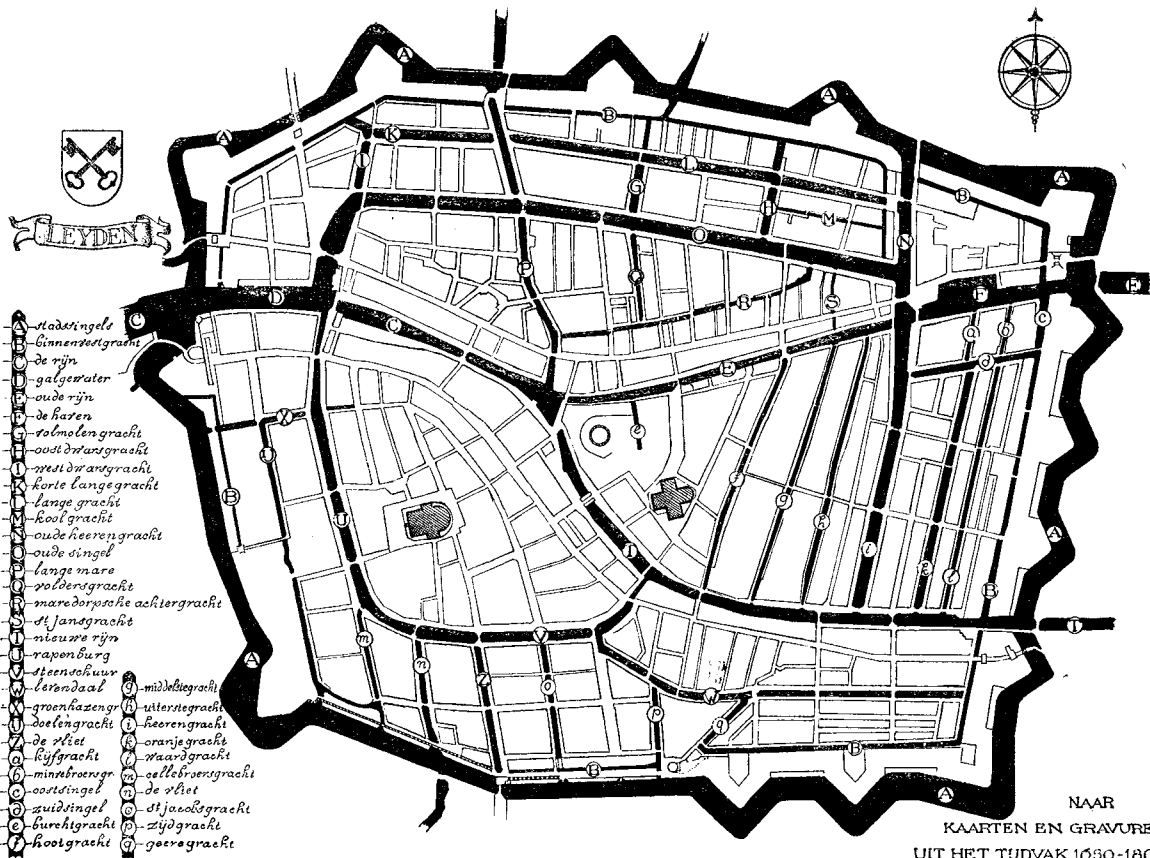
- 1 de rijn
- 2 vestgracht
- 3 galgenwater
- 4 oude rijn
- 5 nieuwe rijn
- 6 rapenburg
- 7 steenvoetsteun
- 8 levendaal
- 9 de mare
- 10 de riet
- 11 burggracht
- 12 hoogkerkgracht
- 13 booggracht
- 14 middelste gracht
- 15 uiterste gracht
- 16 groenbaten gracht
- 17 doelen gracht
- 18 oelde broec gracht
- 19 koopmans gracht
- 20 d. jacob gracht
- 21 raamkloof gracht
- 22 zydg. gracht
- 23 dolhuis gracht
- 24 branderij gracht
- 25 mirakel gracht
- 26 voldeens gracht
- 27 paradij gracht
- 28 maradaelberg
- 29 d. jand gracht
- 30 papengracht
- 31 donker gracht
- 32 bagyn gracht
- 33 p. stenderkerk gracht
- 34 hof gracht
- 35 gemengde gracht
- 36 arke gracht
- 37 voldeens of midd. gracht
- 38 geere gracht
- 39 binnenvest gracht
- 40 room gracht
- 41 vormoedelyke loop

SITUATIE
IN 1600 EN
DAARVÓÓR

NAAR KAARTEN

DOOR J. VAN DEVENTER • P. BAST • E.A.

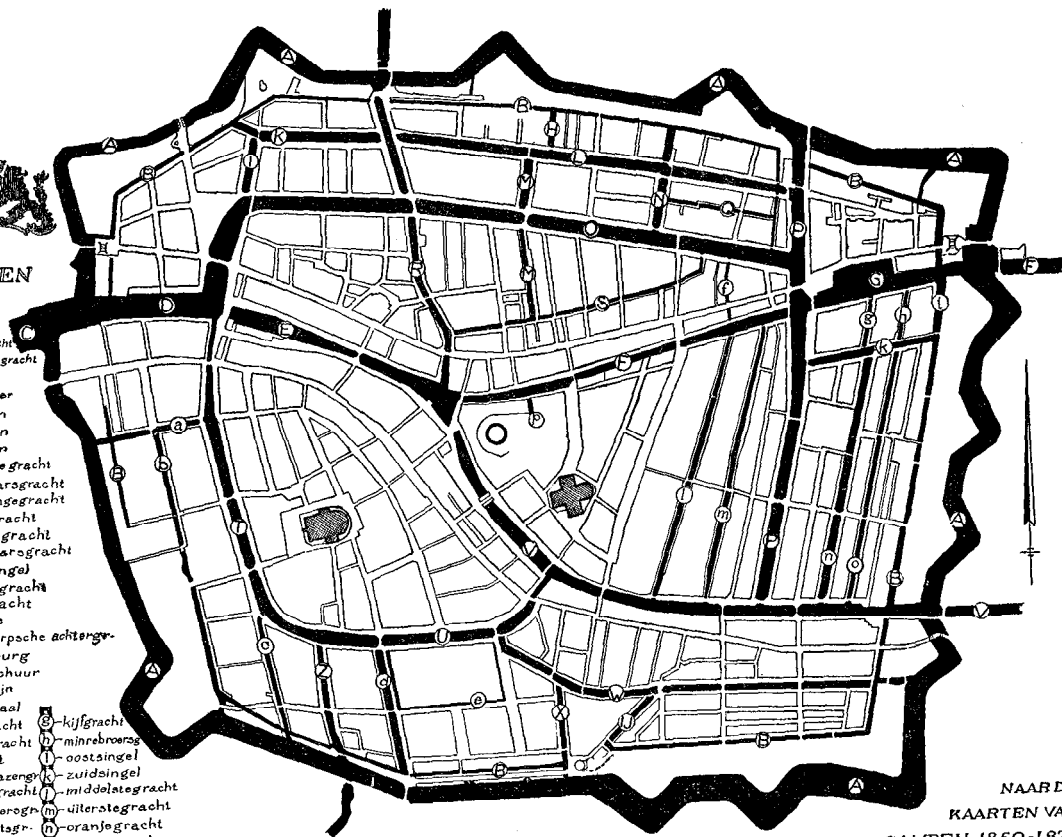

NAAR
KAARTEN EN GRAVURES
UIT HET TUDVAK 1650-1800

LEIDEN

- △ singelgracht
- binnenvestgracht
- de rijs
- gelgevoet
- stille rijs
- oude rijs
- de haven
- naamloze gracht
- west dwarsgracht
- korte langgracht
- lange gracht
- voldersgracht
- oost dwarsgracht
- oude alingel
- heerengracht
- koolgracht
- de mare
- maredorpsche achtergr.
- rapenburg
- steenshuur
- oude rijs
- leyendaal
- zijgracht
- geeregracht
- de vliet
- groen hazengr.
- doelen gracht
- cellegroen
- koopoorlogr.
- sloot om ruine
- stansgracht
- kiffgracht
- minrebroers
- oostsingel
- zuid singel
- middelste gracht
- uiterste gracht
- oranje gracht
- waardgracht
- burchtgracht

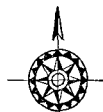

NAAR DE
KAARTEN VAN
W.J. EN H.L.A. VAN CAMPEN 1850-1870

LEIDEN

- morsingel
- rijnsburgersingel
- maresingel
- herensingel
- zijlsingel
- zoeterw-singel
- wiffesingel
- de rijn
- galgewater
- stille rijn
- oude rijn
- de haven
- oost dwarsgracht
- nieuwe rijn
- rapenburg
- steenschuur
- levendaal
- groenhazengr.
- doelengracht
- de vliet
- oude vest
- de mare
- lange gracht
- oude herengr.
- herengracht
- binnenvestgr.
- oostsingel
- kijngracht
- zuidsingel
- middelste gracht
- uiterste gracht
- oranje gracht
- waardgracht
- binnenvest gracht

NAAR
DEKAART VAN
GEMEENTEWERKEN 1956

Tot ver in de 19de eeuw is de toestand stationair gebleven, Slechts ten gevolge van de buskruitramp van 1807 verdween de St. Jacobsgracht, voorzover deze door de „grote Ruïne”, het huidige Van der Werffpark, liep, maar daarentegen werd rondom dit als exercitieterrein gebruikte terrein een sloot gegraven. De Hooigracht werd gedempt. Maar dan volgen de talrijke Binnenvestgrachten, de Cellebroersgracht (Kaiserstraat) en Koepoortsgracht (Doezastraat). Met de demping van de Zijdgracht (Korevaarstraat) en Geerengracht en het grootste deel van het Levendaal werd de Z.O.-hoek van de stad „drooggelegd”. De omgeving van de Herengracht houdt nog enigszins stand, maar nadat de Mare-dorpse Achtergracht (Van der Werffstraat) en de Voldersgracht gedempt zijn, volgt als meest recente demping die van de Lange Mare, waarmee het water geheel uit de plattegrond van „Maredorp” werd gebannen. Verwacht moet worden, dat de Langegracht en de grachten aan weerskanten van de Herengracht binnen afzienbare tijd, hetzelfde lot zullen ondergaan.

We mogen ons niet ontveinzen, dat gesloten riolen vele van deze grachten en grachtjes overbodig maken en dat de ontluistering welke vele gevelwanden reeds hebben ondergaan, de bekoring van het water in het stadsbeeld van lieverlede sterk heeft doen verminderen, maar anderzijds heeft de tegenwoordige generatie ervoor te waken, dat wat ons nu nog rest en waarvan de omgeving handhaving wettigt, niet onder het motto „verkeer”, „parkeerplaats” of „stank” mede wordt gedempt.

Hier mag misschien herinnerd worden aan het feit dat zowel de Hooglandsekerkgracht als het zuidelijke gedeelte van de St. Jacobsgracht gedempt werden met het oog op de bodewagens en dat deze voertuigen thans sinds jaren hun standplaats op de Kaasmarkt hebben gevonden. Ongetwijfeld vergt het verkeer de nodige aandacht, maar gelukkig komt men in deskundige kringen steeds meer tot het inzicht, dat nieuwe verkeerswegen en nieuwe parkeerterreinen steeds weer nieuw verkeer aantrekken. En wat de stank betreft, niets is gemakkelijker dan een gracht te laten vervuilen. Maar we prijzen ons gelukkig, dat de Dienst der Gemeentereiniging over de middelen beschikt om o.m. met behulp van een handige baggermolen, welke in vrijwel alle grachten kan komen, de zozeer gewenste reinheid te bewaren. Het Hoogheemraadschap Rijnland waakt bovendien voor een ge-regelde doorspuiing onzer grachten. Wanneer mettertijd in Leiden het centrale rioleringsstelsel voltooid is, zal alle leed geleden zijn.

Het typische karakter van vele onze Hollandse steden, w.o. zeker Leiden, wordt nog altijd bepaald door het water. Laten wij ervoor zorg dragen, dat dit cachet, dat ons van andere oorden onderscheidt, en dat voor ons de herinnering aan het verleden bewaart en de vreemdelingen binnen onze wallen doet toeven, geen plaats maakt voor een karakterloos en deprimerend stadsbeeld. De vereniging „Oud Leiden” (de vijftig deeltjes van haar orgaan mogen daarvan getuigen) heeft steeds verdedigend (maar ook begrijpend, zoals destijds bij het grootste stuk Levendaal) op de bres gestaan.

DE REDACTIE

DE PAARDENMARKT TE VALKENBURG

Valkenburg, eertijds (zoals reeds lang vermoed werd en na de opgravingen, welke ten gevolge van het oorlogsgeweld van 1940 mogelijk werden, tot zekerheid geworden) een Romeins castellum ¹⁾ en thans in de dagelijkse nieuwsberichten het best bekend als militaire vliegbasis, waar vaak aanzienlijke buitenlandse regeringsgasten landen of opstijgen, heeft van de middeleeuwen tot ver in de 18de eeuw een grote vermaardheid gehad door zijn paardenmarkt.

Deze markt met oorspronkelijk een meer agrarisch karakter en één in de reeks van jaarmarkten in de kuststrook tussen Vlaanderen en Friesland, werd ieder jaar op 9 september gehouden en duurde 8 dagen, tot St.-Lambertus (17 september) ²⁾. „Als het graan van de akkers was, kwamen de handelaars op het wijde stoppeland tussen de dorpskom en de hoofdhoeve Torenvliet, nu nog als Marktveld bekend, hun tenten opslaan.” Het ijzeren marktkruis verhief zich als symbool der marktvrede, welke overigens een enkele maal verstoord werd, gelijk in 1380 toen de zonen van de burggraaf van Leiden en de burggrafelijke schout uit Leiden slaags raakten met enige Leidse burgers, hetgeen een wel zeer ernstig vergrijp was en dan ook zwaar gestraft moest worden ³⁾. Op de dag van kruisverheffing (14 september) trok in het midden van de drukte de Kruisprocessie door de „Kruislaan” het marktveld om ⁴⁾. Het ijzeren kruis, oorspronkelijk aan de toren bevestigd, hing na de Hervorming, althans in de 18de eeuw, aan het huis van de koster ⁵⁾.

Van alle kanten stroomde men samen. Valkenburger markt was ook betaaldag en zoals we straks zullen zien ook later nog voor andere zaken een vaste termijn. Wanneer deze markt zich in het bijzonder op het verhandelen van paarden heeft toegelegd, valt niet te zeggen, maar in ieder geval was dit reeds in de 16de eeuw het geval, toen over de 3000 paarden werden aangevoerd en tijdens deze 8 dagen verhandeld.

Het was vooral de grondheer, die voordeel uit deze markt trok, want niet alleen bezat hij de „marcttollen met horen toebehooren”, maar ook de „dobbelscoel, ellemate, buttermaet,

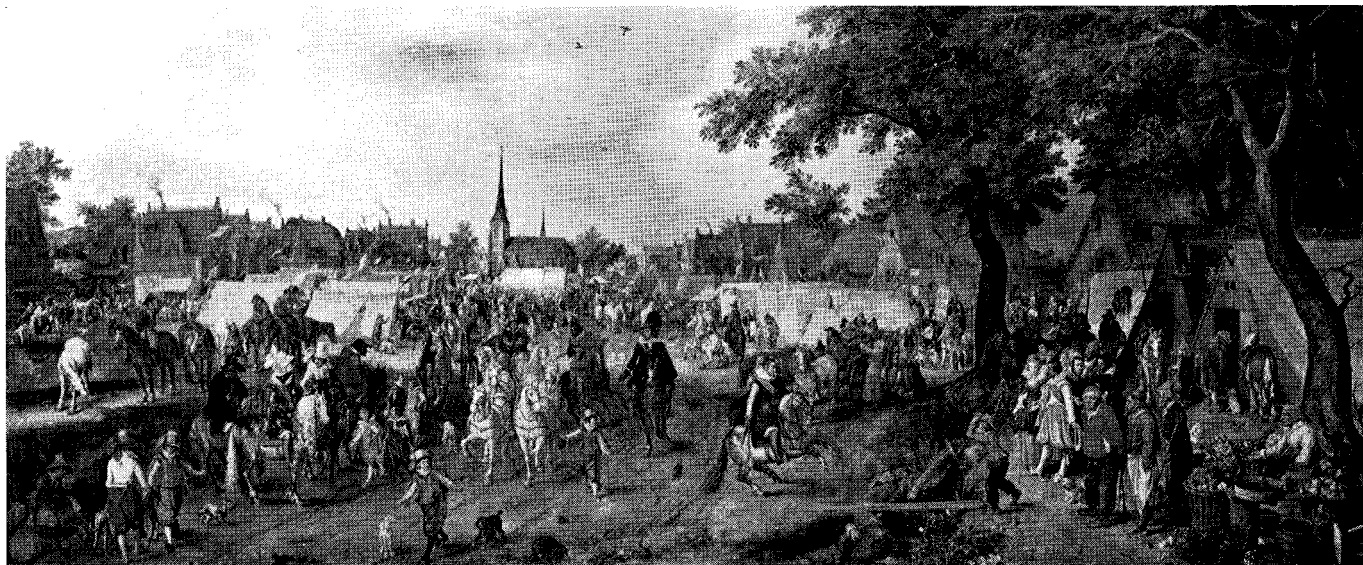

Foto Rijksmuseum

Afb. 1. BEZOEK VAN **PRINS MAURITS** AAN DE PAARDENMARKT TE **VALKENBURG**.
Schilderij door Adriaen van de Venne, 1618. Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 2. **PAARDENMARKTTE VALKENBURG.**

Schilderij door Salomon van Ruysdael, 1626. Op de vlaggen de wapens van Haarlem en Leiden, waarschijnlijk duidend op het bier uit die steden.

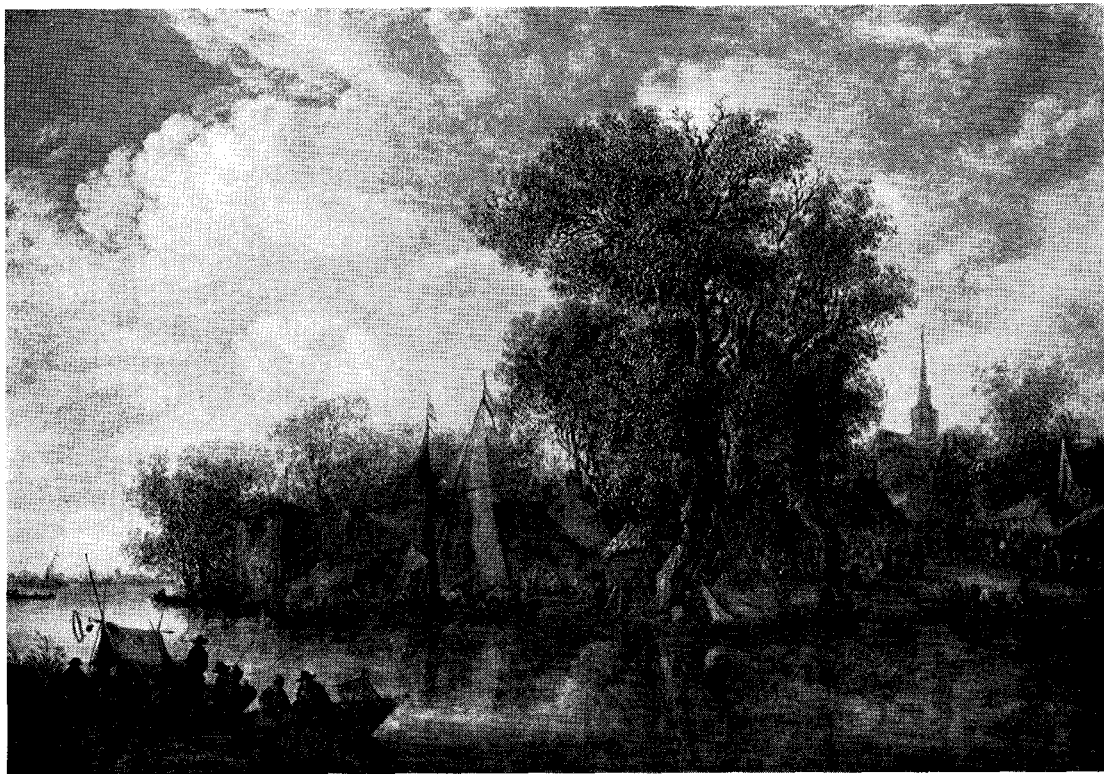

Foto R.K.D.

Afb. 3. VALKENBURG TIJDENS DE MARKT, GEZIEN VAN 'T SCHOUW NAAR RIJNSBURG.
(N.R. de dakruiter op de kerk ontbreekt.) Schilderij door Jan van Goyen, 1652.

Foto Musée de Rennes

Afb. 4. DE PAARDENMARKT TE VALKENBURG.
Schilderij door Pieter Wouwermans, 1675 Musée de Rennes.

quaecbort, waghe, keylbaen en cloetbaen, die mijn here selve plecht te gaderen, ende mit anders horen verval". Dus naast de tollén ook maat en gewicht en niet te vergeten de kermisvermaken, want vertier hoorde er bij en — we mogen op het heden vooruitloopen — is tegenwoordig zelfs de hoofdzaak.

Zo belangrijk werd de Valkenburger markt gevonden, dat wanneer het oorlogsgeweld de markt ter plaatse verhinderde, men elders zijn heil zocht. In 1573, toen tijdens het beleg van Haarlem het platteland te onrustig was, werd de markt te Leiden gehouden ⁶⁾. En ook het volgend jaar, toen de Staten van Holland op 13 september, dus gezien de dag van 9 september wel wat laat, vanwege het nog niet beëindigde beleg van Leiden, beslisten de markt dat jaar te Zwijndrecht, dat toen niet in Spaanse handen was, te houden „onder de gewone tollén en rechten onverminderd ieders privilege”.

In de volgende nog enigszins ongeregelde tijden, waarin het centrale overheidsgezag wat moeizaam zijn rechten deed gelden, moest de deurwaarder van den Hove van Holland in 1586 overal een plakkaat afkondigen, hetgeen te Leiden op 6 september na klokgelui op het raadhuis geschiedde, waarbij verklaard werd, dat de Staten van Holland hebben aangeslagen de goederen van de baron **VAN WASSENAER** ⁷⁾, waarbij in leen gehouden van de graaflijkheid van Holland de paardenmarkt en de daarbij behorende tollén binnen de stad Vlaardingen en de dorpen Voorshoten en Valkenburg en de vrijheid van die markten; dat de heren **VAN WASSENAER** tot nu in „rustighe possessie” van deze markten en emolumenten zijn geweest. Het blijkt echter, dat er gefraudeerd wordt door de kooplieden, die grote hoeveelheden paarden verhandelen zonder deze ter markt te brengen (en dus geen tolgelden, welke blijkbaar thans aan de Staten van Holland kwamen, betaalden!). Ook op het punt van de zwanendrift in Rijnland, Delfland en Haagambacht wordt schade geconstateerd doordat de eieren verstoord worden en de zwanen gedood. Op dit alles zal nu orde worden gesteld en niemand (behalve de dienaren van de graaf **VAN LEICESTER** en van prins **MAURITS**) mag paarden verhandelen buiten de markten op verbeurdverklaring van paard en koopsom.

Spoedig worden de tijden weer normaal en dat Valkenburg algemeen in den lande een wit voetje heeft, blijkt uit de gebrandschilderde glazen, welke in de jaren 1608 e.v. door Staten, steden en het huis **VAN WASSENAER** voor de gerestaureerde kerk worden

geschonken, waarbij Leiden de geschiedenis van de bekering van Paulus koos, een van de weinige bijbelse verhalen, waarin hetzij dan met in de tekst, dan toch wel in ikonografische overlevering, een paard te pas komt ⁸⁾).

Het is blijkbaar een tijd van grote bloei van deze jaarmarkt en in 1609 wordt een ordonnantie uitgevaardigd tegen poppenkasten, loterijen, lichte vrouwen enz. en ook **VAN ALKEMADE** en **VAN DER SCHELLING** menen, dat de comediën, dobbel- en prijs-spelen, de dronkenschap, de hoerenwinkels, veelal opgepropt door uitheemse overgekomen vreemdelingen, de eenvoud der Hollanders verleiden en bederven en zij vertellen, dat het getal der tenten en kramen van allerhande winkelwaren en koopmanschappen, behalve die der paardentuigen, zwepen, zadels en diergelijke, genoegzaam ontelbaar waren. Huizen die jaarlijks *f* 20.— huur deden werden die dagen voor *f* 100.— à *f* 150.— verhuurd om vreemdelingen en paarden onder te brengen ⁹⁾).

Toenjonker **JOHAN DE HERTOGHE**, heer **VAN ORSMAAL**, de heerlijkheid van de prinses **DE LIGNE** had overgenomen, liet hij zich in 1615 bij contract met de bureu van Valkenburg *f* 2300.— in 6 jaarlijkse termijnen betalen, opdat hij de markt zou handhaven ¹⁰⁾).

We zijn thans ook de tijd genaderd, waarin de Valkenburger paardenmarkt ook een geliefd onderwerp wordt voor onze landschaps- en genreschilders. In aansluiting op een artikel van **W. STECHOW** heeft mejuffrouw **A. HOOGENDOORN** ¹¹⁾ een aantal van deze tekeningen en schilderijen gepubliceerd. Sedertdien konden er, zoals dat meestal gebeurt, wanneer de weg eenmaal gewezen is, nog heel wat meer als „Kermis te Rijswijk”, „Markt”, „Paardenmarkt” of „Jaarmarkt” aangeduide voorstellingen als Valkenburg worden geïdentificeerd. Hieronder willen wij aan de hand van die voorstellingen proberen een kort overzicht te geven van het beeld, dat de Valkenburger markt in de loop van de 17de en 18de eeuw bood met zijn kramen, kermisvermaken, toevloed van paarden en mensen.

De vroegst bekende uitbeelding en ook wel een van de aardigste is het aardige paneel in het Rijksmuseum van **ADRIAEN VAN DE VENNE** uit het jaar 1618, voorheen bekend als „Prins Maurits op de kermis te Rijswijk” (afb. 1). Men ziet inderdaad de prins vergezeld van zijn broeder **FREDERIK HENDRIK** in een met appleschimmels bespannen koets, voorafgegaan door zijn in livrei gestoken voorlopers en van alle kanten begroet door de menigte,

waaronder rechts op de voorgrond een aanzienlijk echtpaar, mogelijk de heer **VAN VALKENBURG** en zijn vrouw, op dat tijdstip jonker **JOHAN DE HERTOGHE VAN ORSMAAL EN JOSYNA DE BYE** ¹²⁾. Links een doorkijk op de duinen en rechts ziet men nog juist het schouw of veer naar Rijnsburg. Aan weerskanten staan rijen tenten van hetzelfde soort als men die van legerplaatsen uit die tijd kent. Opmerkelijk is, dat men in tegenstelling tot later nog een vrij uitzicht heeft op de kerk, hetgeen klopt met de plattegronden, waaruit blijkt dat de mogelijk tijdens de „troebelen” verwoeste huizen ten zuiden van de kerk in de loop van de 17de eeuw weer werden opgebouwd ¹³⁾.

Acht jaar later, in 1626, schilderde **SALOMON VAN RUYSDAEL** (in zijn vroegst bekende schilderij!) eveneens Valkenburg (afb. 2), thans wat dichterbij, met de nadruk op de tenten (met op de vlaggen de wapens van Leiden en Haarlem), de paarden en de dichte mensenmenigte. De huizen vóór de kerk zijn grotendeels herbouwd ¹⁴⁾. Hij heeft zich later nog vaker met deze gebeurtenis beziggehouden. In 1633 schilderde hij het zich thans in de Lakenhal bevindende paneel, waar men evenals bij het vorige schilderij links nog juist de duinen ziet. In 1644 en 1645 deed hij het nogmaals, ongeveer van hetzelfde punt ¹⁵⁾.

JAN VAN GOYEN schetste in zijn jonge jaren in 1629 deze traditionele gebeurtenis ook uit het zuiden ¹⁶⁾, doch in 1652 zette hij zich neer aan 't Schouw ¹⁷⁾ naar Rijnsburg (afb. 3) en liet ons een schilderij na met het Valkenburgse kermisgewoel met tenten en kramen en de uit het geboomte opkomende torenspits gezien over het water.

JAN VAN GOYENS leerling en schoonzoon **JAN STEEN** koos ook het gezicht uit het zuiden over het Marktveld ¹⁸⁾ en **JAN DE BISCHOP** bezocht blijkens een fraaie tekening in het Amsterdamse Prentenkabinet Valkenburg in 1654 ¹⁹⁾.

Voor een paardenschilder als **PHILIPS WOUWERMAN** moet deze jaarmarkt wel bijzonder aantrekkelijk zijn geweest, maar het is opmerkelijk, dat bij de schilderijen, die we met enige waarschijnlijkheid als „Valkenburg” kunnen aanmerken een zekere dichtelijke vrijheid in het spel is, wat betreft de zuivere topografie. Maar wel is juist, dat na de blikseminslag van 1665, gelijk op de schilderijen te Dresden ²⁰⁾ en in het Buckingham Palace ²¹⁾, het stompe tentdak van de kerktoren gekomen is in plaats van de hoge, als Lange Maai betitelde, torenspits van weleer. Enkele stukken, waarschijnlijk van zijn broer **PIETER**, tonen meer zuivere topo-

grafische waarde ²²⁾, hetgeen in ieder geval gezegd kan worden van het, gezien de datering zeker van **PPETERS** hand zijnde, grote stuk in het museum te Rennes uit 1675 (afb. 4) met op de voorgrond een deftig heer te paard, gevolgd te voet door een echtpaar, een jongen en een meisje alsmede een negerbediende en voorafgegaan door een jongeman te paard. Op de achtergrond wacht een deftige koets en rechts trachten potsenmakers van de Italiaanse comédie de aandacht te trekken, terwijl links de meer ruige zijde van de markt met vechtende kooplui wordt uitgebeeld. In de verte zien we de duinen. Wie deze heer met zijn wat ouderwetse lange grijze haren in plaats van de lange allongepruik is? Wij weten het niet ²³⁾).

BARENT GAEL, eveneens leerling van **PHILIPS WOUWERMAN**, liet ons een gewassen pentekening na, deze ons thans zo bekende markt voorstellend ^{23a)}).

In de 18de eeuw, met zijn echte topografische belangstelling, bezocht **CORNELIS PRONK** de Valkenburger markt, blijkens de notities op een tweetal tekeningen, op 12 september 1729 en op 14 september 1730, waarbij hij éénmaal het „interieur” van het dorp schetste vanuit de herberg, met rechts het koor van de kerk half verscholen achter de op het kerkhof staande kramen ²⁴⁾, een „opname”, welke **JAN SCHOUTEN** later zou herhalen ²⁵⁾ en waarnaar **H. SCHOUTEN** (afb. 5) en nog een ander, met kleine variaties in de stoffering, prenten maakten. De paarden zijn tot een betrekkelijk onbelangrijke factor teruggebracht. **PIETER CONSTANTIJN LA FARGUE** tekende het Marktveld in 1770 en 1776 enige malen ²⁶⁾ met het laten voordraven der paarden (afb. 6).

De grote tijd van weleer is dan echter voorbij en blijkens de ten gemeentehuize van Valkenburg bewaarde aanplakbiljetten wordt niet alleen meegedeeld, dat de markt gehouden zal worden op dinsdag en woensdag 12 en 13 september 1752 „ende gedurende de vrijheden van dien agt daagen voor St. Lambertsdag en acht dagen daarna”, maar tevens wordt er ter meerdere attractie meegedeeld, dat er verbeteringen voor stalling en draven zijn aangebracht, dat er premiën voor het beste span, voor de harddraverijen enz. zijn, gelijk een zilveren ros- en manenkam en een zilveren zweep. De getallen lopen blijkens de nog bewaarde afrekeningen (14 stuivers per paard) in de tweede helft van de 18de eeuw weinig uiteen, met nu eens 190 dan weer 265, de meeste bezoekers met slechts één paard, doch een enkele maal, in 1795, 23 paarden „voor de Franse Republiek”. Ook **LE FRANCOQ VAN**

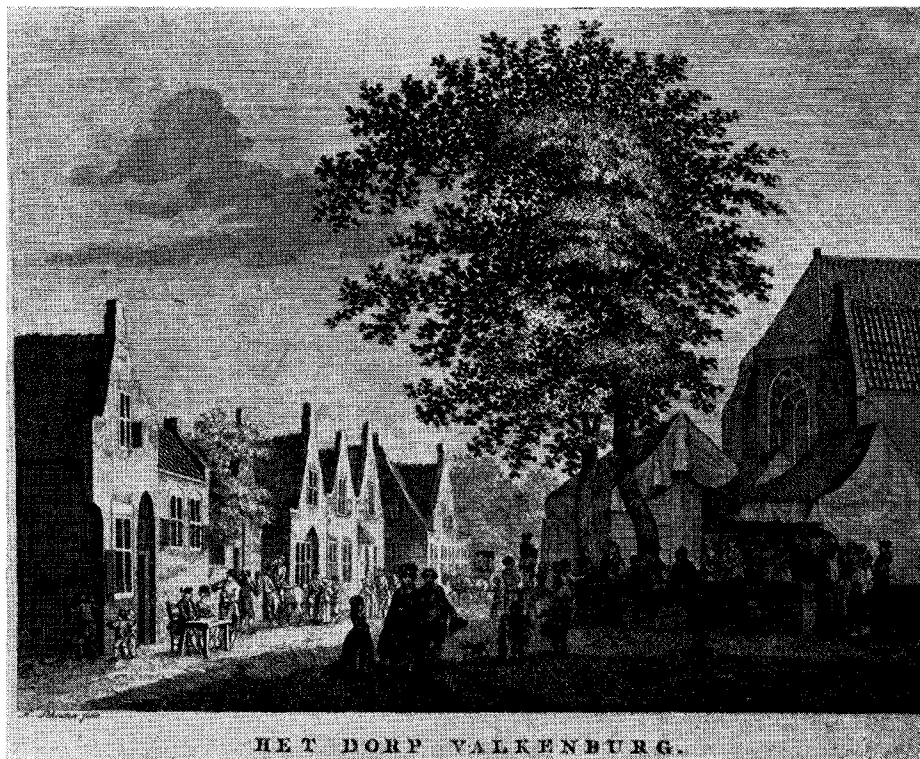

Foto Gem. archief

Afb. 5. VALKENBURG TIJDENS DE MARKT.
Prent door H. Schouten naar tekening van J. Schouten, ca. 1750.

Afb. 6. PAARDENMARKT TE VALKENBURG.
Tekening door P. C. la Fargue, 1770.

Foto Gem. archief

BERKHEY vertelt in zijn *Natuurlijke Historie van Holland* ²⁷⁾, dat de markt toen maar één dag duurde en memoreert eveneens de premies en prijzen. We hebben overigens een vermoeden, dat de door **BERKHEY** zo uitvoerig beschreven draverij om de „Gouden Zweep” bij ‘t Haagse Schouw in concurrentie met de Valkenburger markt werd gehouden.

Hoe het verdere verloop in de 19de eeuw is geweest, weten we niet precies, maar wel moet er een zekere opleving zijn geweest, althans in 1830 (mogelijk echter gevolg van de Belgische opstand) werden 503 paarden à 40 cent aangevoerd, waarvan $\frac{3}{4}$ aan de ambachtsheer en $\frac{1}{4}$ aam de gemeente Valkenburg kwam, thans geen tolgelden meer, maar marktgeld.

Nog een enkel woord over het feit, dat Valkenburger markt behalve als betalingstermijn ook anderszins een vaste datum was. Als voorbeeld moge gelden, dat Valkenburger markt in 1439 als een bepaalde datum wordt aangehaald bij een geschil tussen de Katwijkers en hun heer over het van de hofvis geheven pondgeld ²⁸⁾ en dat het Leidse Herenboekje in de 18de eeuw de Grote Vacantie tot Valkenburger markt laat duren.

In de laatste 50 jaar heeft deze eertijds zo belangrijke en meer dan lokale jaarlijkse gebeurtenis steeds meer aan belang ingeboet. De hedendaagse wijze van visueel vastleggen heeft ons nog uit kort na 1910 een aantal foto's (afb. 7) nagelaten met het typische Rijnlandse voorkomen van de bezoekers, zoals dezen zich rond de kerk in de schaduw der bomen ophielden, maar wij geloven niet, dat in dit gemotoriseerde tijdperk, welke prijs of premie ook worden uitgelooft of welke attracties op het punt van kermis-vermaak worden aangekondigd, weer nieuw leven kan worden ingeblazen aan deze vanouds zo beroemde Valkenburger paardenmarkt.

E. PELINCK

¹⁾ A. E. VAN GIFFEN, *De Romeinsche castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn* (Z.H.), Groningen, 1948; in: 25ste jaarverslag v. d. Ver. v. Terpenonderzoek.

²⁾ Zie voor deze en volgende gegevens: S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Een Hollandsche grondheerlijkheid (Valkenburg)*; in: *Tijdschr. v. rechts-geschiedenis*, XIII, 4, blz. 437-448.

³⁾ P. J. BLOK, *Gesch. eener Holl. stad 1 (1910)*, blz. 92.

⁴⁾ FOCKEMA ANDREAE, t.a.p.

⁵⁾ H. v. H[EUSSEN], *Oudheden en gestichten van Rhijnland*, Leiden 1719, blz. 487/8.

- ⁶⁾ J. J. **ORLERS**, Beschrijvinge der stad Leyden, Leiden 1641, blz. 569.
- ⁷⁾ Verzameling oude plakaten, secretarie-archief Leiden na 1574, no. 8413 dd. 21 aug. 1586. — De hier bedoelde heer **VAN WASSENAER** was de Zuidnederlandse prins de **LIGNE**.
- ⁸⁾ *Leidsch Jaarb.* 1944, blz. 201/6.
- ⁹⁾ Handschrift K. **VAN ALKEMADE** en P. **VAN DER SCHELLING**, gem. archief Valkenburg, blz. 12 e.v.
- ¹⁰⁾ Hs. **V. ALKEMADE**, blz. 80 e.v.
- ¹¹⁾ Kunsthistorische mededelingen van het Rijksbureau v. Kunsthist. Documentatie 11 (1947), blz. 36-40.
- ¹²⁾ W. J. J. C. **BIJLEVELD**, Ned. Leeuw LVIII (1940), blz. 407-413.
- ¹³⁾ Zie prentverzameling gem. arch. Leiden no. 85601 (oud 7993) van 1601 en no. 89606 (oud 7998) van 1680.
- ¹⁴⁾ Zie noot 11.
- ¹⁵⁾ *Cat. Sted. mus. de Lakenhal Leiden* 1949, no. 823; W. **STECHOW**, *SAL. v. RUYSDAEL*, Berlin 1938, no. 137 (afb. 11), no. 139 (afb. 21), no. 140.
- ¹⁶⁾ Potloodtekening Frankfort. Zie: *Handz. alter Meister in Städel-schen Kunstinstitut VI*, 8. In de prentverzameling van het gem. arch. nog een potloodtekening in de trant van **JAN VAN GOYEN** (no. 85625, oud 8002).
- ¹⁷⁾ Pontveer. Zie: C. **HOFSTEDE DE GROOT**, *Holl. Maler VIII* (1923), no. 350.
- ¹⁸⁾ **HOFSTEDE DE GROOT**, a.w. 1, no. 249; *cat. tent. mus. Boymans*, Rotterdam 1939/40, no. 51, afb. XVII. — HdG. no. 625 is niet Valkenburg.
- ¹⁹⁾ Kunsthist. med. R.K.D. 11 (1947), afb. 5.
- ²⁰⁾ **HOFSTEDE DE GROOT a.w.** 11 no. 179.
- ²¹⁾ Idem, no. 180. Verg. ook HdG. 183 en 184.
- ²²⁾ Veil. Amsterdam 30.4.1907, no. 204; id. 19.10.1920, no. 169.
- ²³⁾ Onze eerste veronderstelling, dat het de heer **VAN VALKENBURG**, **GEORGE DE HERTOGHE**, met zijn familie was, bleek onjuist te zijn. Zie noot 12. Mogelijk stelde een „Paardenmarkt te Rijswijk” door **JAN HUCHTENBURGH** eveneens Valkenburg voor. Zie: Veil. Den Haag (V. **MARLE & BIGNELL** 28/9.6.1938, no. 17, doek 55 x 68).
- ^{23a)} Rotterdam, Museum **Boymans**. Zie: W. **BERNT**, *Die Niederl. Zeichner des 17. Jahrh. 1* (München 1957), no. 242.
- ²⁴⁾ Verg. voor deze en andere afbeeldingen Prentverzameling Gemeente-archief no. 85626-85752. (oud 8002-8005, 12040-12044).
- ²⁵⁾ L. **VAN PUYVELDE**, *The Dutch drawings at Windsor Castle*, London, 1944, no. 676, Pl. 137. In het Prentenkabinet te Amsterdam een vrijwel gelijke, doorgetrokken tekening voor een prent door H. P. **SCHOUTEN**.
- ²⁶⁾ Verz. Jhr. P. **BEELAERTS VAN BLOKLAND** (1770); Verz. Jhr. Mr. W. A. **BEELAERTS VAN BLOKLAND** (1776); ex. veil. P. **LANGENHUIZEN**, Amsterdam, 29.4.1919, no. 286, m. afb.
- ²⁷⁾ Deel IV, 1ste stuk (1779), blz. 260 e.v.
- ²⁸⁾ A. **PARS**, *Catti aborigines Batavorum*, Leiden, 1745, blz. 42'2.

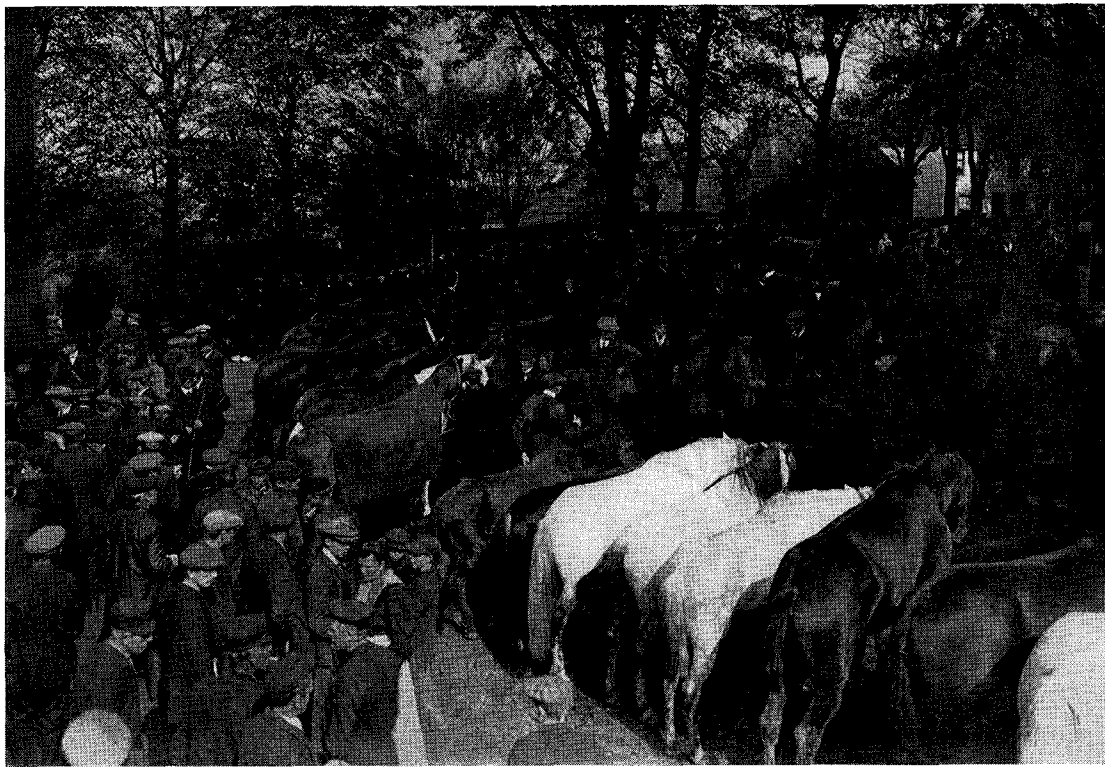

Foto Van der Stok, Gem. archief

Afb. 7. PAARDENMARKT TE VALKENBURG, ca. 1910?

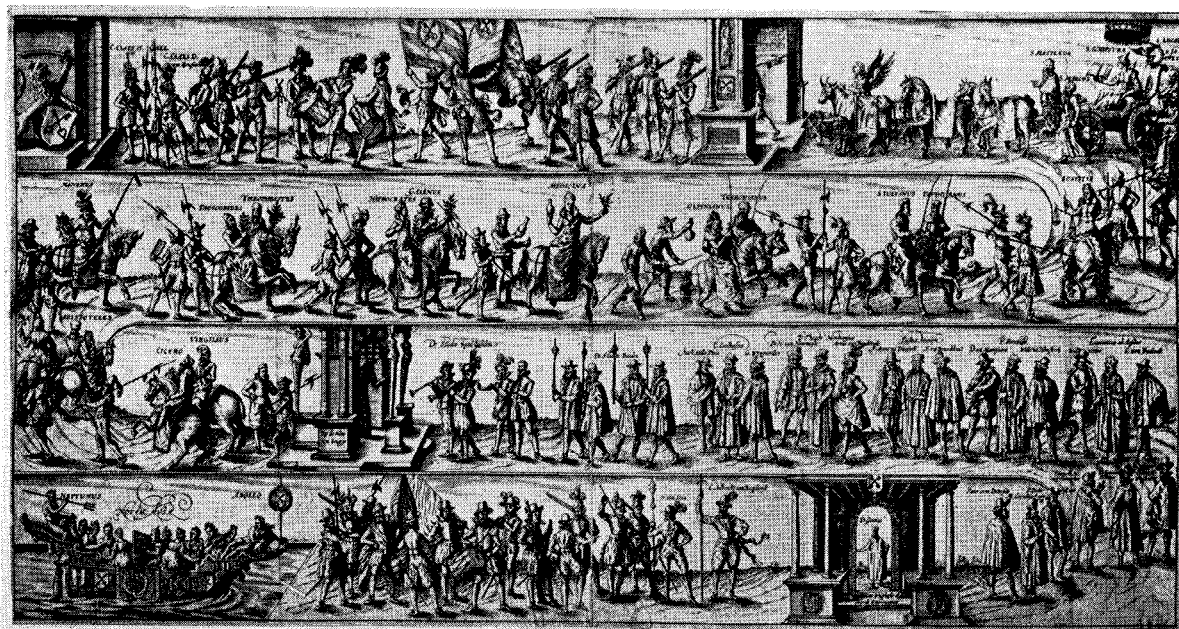

Foto Gem. archief

Afb. I. OPTOCHT TER GELEGENHEID VAN DE INWIJDING DER LEIDSE UNIVERSITEIT.
Anonyme gravure uit 1575 of kort daarna.

DE OPTOCHT TER GELEGENHEID VAN DE INWIJDING DER LEIDSE UNIVERSITEIT

Met gepaste plechtigheid, in aanwezigheid van tal van hooggeplaatste personen en onder de toeloop van veel volk werd op de achtste Februari 1575 de Leidse Universiteit ingewijd. Stads-geschiedschrijver **ORLERS** vertelt dat „een groot gheluyt ende wonderbaerlijck rumoer van Musquetten/Calibers/Pistolen/ende handtroers/behalven het gedonder van 't grof Geschut/als halve Cartouwen/Slangen/Serpentinen/Gotelingen/Barchen/Falconnetten/ende gestelde Cameren” aan de gebeurtenissen van de dag luister bijzette. Ieder der aanwezigen schijnt wèl doordrongen te zijn geweest van de betekenis voor de Noordelijke Nederlanden van de nieuwe instelling, welke men inaugureerde. Daar schreden, in het vroege morgenuur, de „Lees-meesteren oft Professoren (die daer toe versocht zijnde/ter liefde van hun Vaderlandt den last van dien ghewillichlijcken hadden aanghenomen)” — het is wederom **ORLERS** die wij citeren — naar het Academiegebouw (het voormalige Barbaraklooster op de hoek van het Rapenburg en de Lange Brug), geleid door de vertegenwoordiger van de prins, Mr. **GERARD VAN WYNGAERDEN**, door de pas opgetreden curatoren en door de magistraat van Leiden: schout, burgemeesters en schepenen, gaande telkens twee aan twee, een der hoogleraren tussen zich in. Voorop marcheerde een vendel stedelijke schutterij „met hen gheweerd wapenen voorzien”, gecommandeerd door de kapiteins **CLAES HUYGENSZ GAEL** en **CLAES DIERICXSZOON VAN MUNTFORT**, terwijl de mannen van jonker **AELBRECHT VAN RAEPHORST** en **SYMON VAN VEEN** de stoet sloten. Hun aanwezigheid was méér dan een blote ordemaatregel: **ORLERS** kende hun in zijn beschrijving van de inwijdingsplechtigheid van de Hogeschool het recht toe op een plaats in de stoet „sulcx sy verstonden haer vryheydt ghewonnen te hebben/ende van weynighe te wesen hem selfs beschermende te houden”. Voorwaar een fijn gevoelde overweging!

Direct vóór de officiële personen liepen voorts „vier Stads

Speel-lieden/spelende op schalmeyen ende fagotten/achter de welcke quamen de vier Stadt roeydraghers/in de hant hebbende elck een Pedelstock van Stadts verwen/als wit ende root.” En verder bestond de trein uit „een solemnele Triumphe”, een lange rij van fraai uitgedoste figuren, die symbolisch de Universiteit, welke ingewijd werd, verbeeldten. **ORLERS** beschreef haar als volgt : „Eerst een verdeckte Coetse oft Speel-waghen/sittende op de selve een vrouwe Personagie in witten habijte eenvoudelijcken toeghemacckt/ende ghenaeamt **SACRA SCRIPTURA**, hebbende om haren Wagen te voet gaende **MATHEUM, MARCUM, LUCAM, ende IOHANNEM**, die vanden geest ghedreven zijnde tot onsen nut ende leeringhen d’Euangelischen Historien beschreven ende naeghe-laeten hebben. Daer nae volchde een Personagie van Iustitia op eenen Eenhoorn te paerde sittende/cierlijck toeghemacckt/mit verbonden oogen/hebbende in d’ene handt een bloot sweert/ende inde ander een Weeghschale/rijdende tusschen de voorgenoemde vier alder vernaemste Rechts-ghelerde Doctoren/alle mede te paerde sittende/als **SALVIUM IULIANUM, PAPINIANUM, VLPIANUM, ende TREBONIANUM**, ende liepen ter zijden twee Lackayen ende vier Hellebardiers/al gecleet ende verweert op de antijcque. Waer naer volchde de Personagie van **MEDICINA** te paerde sittende/cierlijcken ghepareert met een Boecxken vande selve Professie ende eenige Medecinale cruyden inde hant/rijdende tusschen de naervolghende vier vernaemde der Medicinen Doctoren/al mede te paerde sittende/als **HIPPOCRATEM, GALENUM, DIOSCURIDEM, ende THEOPHRASTUM**, hebbende ter zijden twee Lackayen ende vier Hellebardiers als vooren: Daer nae volchde de Personagie van **PALLAS** ofte **MUNERVA**, te paerde sittende/in een ghebeten harnasch/verweert met een lancie inden rechteren handt/ende ghewapent met een schild daer ‘t hooft van **MEDUSA** op stunt aen den slinckeren arm/rijdende tusschen de hooch-ghelerde ende wijdt-vernaemden Philosophen **ARISTOTELEM** ende **PLATONEM**, den alder welsprekensten Orateur **CICERONEM**, ende den gheleersten Latijnschen Poet **VIRGILIUM**, al mede te paerde sittende/ende liepen van gelijcken twee Lackayen ende vier Hellebardiers/als boven.”

Een waardige aanvulling van deze levende symboliek vormde een verrassing, die curatoren, professoren en magistraat was bereid : „omtrent de voorschreven Nonnenbrugge/plaetse daer (soe geseyt is) een arck Triumphael was gestelt/vonden in **Rapen-burch** een triumphelijc Schip/mit roode ende witte **Lakenen** tot

twater toe becleet/ende met tapijten overdeekt/daer onder hangende eene **Lauren Croone**/verciert met **Orangie Appelen**/waer inne int ront waren gheseten **APOLLO**, ende de neghen Musae, al op d'antijque toegemaeckt/hebbende achter aen het roer staende **NEPTUNUM**, die met sijn Zee-baren de Stadt Leyden bygestaen hebbende/de Geleertheyt langhs 't water aldaer scheen binnen te brenghen ende te willen logeren. De voorsz. Personagien hadden onder hem/behalven de Luyte die **APOLLO** inde handt hadde/ende met een sonderlijcke conste ende gratie sloech/een positijfken daer op liefelicken al varende werde gespeelt/ende daer onder met stemmekens alle snarenspeel te boven gaende/werde ghesongen. Ende sulcx allengskens varende langs **Rapenborch** nae de Vniversiteyt, ende daer beneffens gecomen zijnde/zijn **APOLLO** ende de Nymphen op 'tlant getreden/ende verbeydende naer de comste vande bovenverhaelde gepersonceerde/hebben den selven inden arm ghenomen/ghecust/ende met seeckere Latijnsche veerskens gegroet ende verwillekomt."

Deze gedetailleerde beschrijving is op waarheidsgetrouwheid en nauwkeurigheid te toetsen, door haar te plaatsen naast de grote gegraveerde en van een uitvoerige legenda voorziene voorstelling van de stoet, op twee bladen (afb. 1), die omtrent dezelfde tijd anoniem uitkwam (F.M. 696). Toch dient hier enige voorzichtigheid in acht genomen te worden; de tekst van **ORLERS** stemt n.l. dermate met de prent overeen, dat het geenszins uitgesloten lijkt dat de auteur in 1614 zijn relaas niet enkel naar de werkelijkheid of naar gegevens van zijn oom **VAN HOUT** neerschreef, maar mede, ja wellicht vooral, aan de hand van de gravure.

Curieus, voor de moderne begrippen, deze combinatie van door militairen geleide officiële personages enerzijds en zich voortbewegende toneelfiguren aan de andere kant. Maar karakteristiek juist voor de 16de eeuw was een dergelijke optocht. Van wie is het idee uitgegaan? Wie voerde het uit en wie waren de deelnemers? **ORLERS** laat ons op deze punten in de steek en uit andere bronnen krijgen wij evenmin een direct antwoord op onze vragen. Toch zijn er wel aanwijzingen die in de richting van een oplossing wijzen.

Triumphale optochten — want iets anders was de triumph van de Heilige Schrift, gevolgd door **JUSTITIA**, **MEDICINA** en **PALLAS** met haar trawanten niet — behoorden in de renaissance tot de grote mode ¹⁾. Geïnspireerd door de zegetochten, die hij

van reliëfs uit de Romeinse oudheid kende, b.v. die op de boog van **TITUS** aan het eind van het Forum Romanum, en door beschrijvingen van dergelijke feestelijke stoeten door klassieke auteurs als **LIVIVS**, **PLUTARCHVS**, **PLINIVS** en **APPIANVS**, kon de vroeg-Christelijke monnik **COSMAS** in zijn vesper-litia Maria bezingen als gelijkende op de „troonwagen der Cheroubim, nu zij de koning der heerlijkheid draagt” ²⁾, en zag **DANTE** in zijn verbeelding in het Purgatorio (XXIX) de Kerk in een triumphale optocht voorbijtrekken. Naar de vorm gingen dergelijke visioenen terug op de heidense oudheid, maar naai geest en inhoud kregen zij een Christelijke vorm van hoge betekenis. **PETRARCA** zal in zijn „Trionfi” op Dante’s beschrijving teruggrijpen, ook hij echter mede gestimuleerd door de voorbeelden van de allengs steeds meer bewonderde Antieken. Zijn lange, en daardoor voor ons tegenwoordig wel wat taaie, gedicht maakte het motief van de Triumph van deugden en ondeugden, van allerhande eigenschappen en andere abstracta, bijzonder populair. Sedert het verschijnen van zijn werk trokken bij plechtige en feestelijke gelegenheden dergelijke optochten, nu ook geregeld in reële vorm gegoten, dus in natura, door de straten van de Italiaanse steden. Het was toen nog maar een stap over te gaan tot de triumphtocht van de vorst of de held op een „Carro a gran gloria” ³⁾, al dan niet door verkleeding of attributen „de Moed”, „de Wijsheid” of een ander menselijk ideaal symboliserend. Van Italië kwam de triumphidee naar Frankrijk. Koning **KAREL VIII** maakte er kennis mee bij zijn veldtocht naar Napels in 1495, want de grote toegangspoort van zijn tijdelijke residentie aldaar, het Castel Nuovo, had onder een vorige vorst reeds, dank zij **FRANCESCO LAURANA**, de vorm van een klassieke triumphboog gekregen; bovenin zag men hier in reliëf koning **ALFONS I** van Arragon op een pronkwagen te midden van een grote stoet van mensen. Een ganse reeks van triumphale intochten van Franse vorsten is hierop gevolgd. Wanneer **LODEWIJK XII** in 1507 Milaan binnenrijdt gaat hij achter de zegewagen van Mars; **HENDRIK II** wordt in 1550 te Rouaan voorafgegaan door de triumphkar van Religio, die een kathedraal in gothische stijl in de handen houdt; in Lyon en Parijs was dezelfde vorst in 1548 en 1549 reeds als een held uit de Oudheid binnengehaald. Evenzo verging het **KAREL IX** in 1571 ⁴⁾, **ELEONORA VAN HABS-BURG** werd in 1531, toen zij als bruid van **FRANS I** te Rouaan aankwam, tegemoetgekomen door een ganse troep van klassieke godenfiguren, van wie enige, natuurlijk, op triumphwagens waren

gezet en ⁵⁾). Telkens was het centrale motief van de triumphstoet naar klassieke trant de overwinnaar — een echte of liever, althans benoorden de Alpen, een gesymboliseerde — op zijn wagen. Een ganse rij van voorbeelden is daarvan op te sommen. Grote kunstenaars als **PRIMATICCIO** en **RONARD** wijdden er hun beste krachten aan. In prent gebracht werden deze fantasieën weer elders bekend en weldra waren zij een geliefd motief voor schilders, tekenaars en graveurs, voorop **MANTEGNA** en **DÜRER**.

Ook in de Nederlanden werden dergelijke, van humanistische kennis en spitsvondigheden doortrokken, vertoningen bekend en op den duur ging hier de pracht der uitrusting wedijveren met de geleerdheid en de toepasselijkheid van de samenstelling der groepen en de vernuftige interpretatie van kledij, kleuren en attributen der deelnemers. De aan Frankrijk grenzende Zuidelijke gewesten hebben er het eerst mee kennis gemaakt. Het schitterendste en meest uitgebreide evenement op dit gebied vond plaats tijdens het grote landjuweel dat in 1561 te Antwerpen werd georganiseerd ⁶⁾. Liefst 234 wagens reden mee in de enorme optocht, die bovendien nog door 1393 deelnemers te paard gevormd werd ! Een ganse maand lang oefende men, want aan zo'n „zinbetekenende" stoet zat heel wat meer vast dan alleen maar een achter elkaar aan lopen of rijden van toepasselijk uitgedoste personen. Lieder en toespraken in het Nederlands, dan wel in het Latijn, die onderweg werden afgestoken, moesten worden ingestudeerd, veel kennis en vernuft diende te worden ten toon gespreid in de karakterisering van de diverse figuren. Bovendien wenste de stad niet alleen maar een letterkundig feest te geven, dat bovendien een festijn voor het oog zou zijn; tevens was de opzet om door een grote betoging blijk te geven van de macht en de kracht, die er in het volk heersten en van de gehechtheid aan de stedelijke vrijheden, die door de regering van **PHILIPS** 11 in het gedrang dreigden te geraken. Een politiek doel dus naast het artistieke, dat meteen als dekmantel daarvan fungeerde. Juist door de ongelofelijke pracht van deze dekmantel heeft de staatkundige kant van de zaak diepe indruk op toeschouwers en deelnemers gemaakt. De roep van het feest verbreidde zich tot ver buiten de stadswallen van Antwerpen. In fluweel en goudlaken had men de vrije Vlaamse en Brabantse mannen gezien — waardige voorvaderen van de latere, ná de uittocht uit de Scheldestad van 1585 opgekomen, burgerlijke „keizers van Europa" aan het IJ! In hun optocht en in het door hen opgevoerde „Spel van

Sinne" hadden zij het beste gegeven, wat de rederijkerij vermocht te presteren. In druk werd, na afloop van het festijn, de herinnering aan het gebodene vastgehouden en verbreid. Geen landjuweel was ooit zo geslaagd, luidde algemeen het oordeel der aanwezigen.

In 1564 trok opnieuw een kostelijke „ommegang" door **Antwerpen** straten. Zes jaar later vormde de intocht van **ANNA VAN OOSTENRIJK**, de jonge, vierde gemalin van **PHILIPS 11**, een aanleiding om wederom een fraaie optocht in elkaar te zetten, zij het dat men ditmaal door de onverwachtheid van het bezoek minder werk van de ontvangst kon maken ⁷⁾. In andere steden van Brabant en Vlaanderen ging het evenzo toe. Op gezette tijden werden de gedachten der bevolking er door de zeer omvangrijke voorbereidingen van feestelijke optochten in beslag genomen.

Het is hier dat men de oorsprong van de Leidse optocht van 1575 moet zoeken. Thans rijst andermaal de vraag, die wij daarstraks reeds stelden: Wie in de Sleutelstad kan de **Zuid-Nederlandse** geest in dezen zodanig gekend en aangevoeld hebben, dat hij hem op zijn beurt in Holland kon laten herleven, of liever: kon laten voortleven? De onderzoeker heeft in het Leiden van 1575 niet veel keus. De paar pas-benoemde hoogleraren, die in februari grotendeels nog met of nauwelijks tot de stedelingen gerekend konden worden, hebben, zover wij weten, zich geen van allen op literair terrein actief onderscheiden: noch de professor in de theologie, dominé **CASPAR COOLHAES**, noch zijn collega in de filosofie **CORNELIS DE GROOT**, laat staan die in de medicijnen, de mathesis en de astronomie: **PIETER VAN FOREEST**, **GERARD DE BONT** en **LAURENS VAN OIRSCHOT**, of die in de rechten: **DIEDERICK VAN DER NIEUBORCH** en **JOOS DE MENYN**, hebben ooit blijk gegeven de capaciteiten te bezitten, welke nodig waren voor het uitdenken en organiseren van een optocht als degene die op de eerste 8 februari-viering door Leidens straten trok. De ster van de veelzijdige **DANIEL HEINSIUS** zou er pas later schitteren; in 1575 was hij echter nog niet eens geboren. Zo rest als enige mogelijkheid dat **DOUSA** of **VAN HOUT**, of deze twee tezamen, de optocht van 1575 in elkaar gezet hebben.

Hen beider levenslopen zijn bekend genoeg. **JAN VAN HOUT** ⁸⁾ was de 14de december 1542 te Leiden geboren. Het grootste deel van zijn leven heeft hij daar ook gewoond en hij moet er zijn opleiding genoten hebben. In 1562 werd hij benoemd tot klerk van de stadssecretaris Mr. **JACOB DE MILDE**; twee jaar later volgde hij, al vroeg rijp, zijn meester in diens ambt op. Hij heeft het tot

zijn dood in 1609 toe bekleed, met uitzondering van de jaren 1569 tot 1573, toen hij door stadhouder **BOSSU** wegens zijn politieke gezindheid ontslagen was. In die tussenliggende periode heeft hij in Emden en in Den Briel verblijf gehouden. Bij de stichting van de Academie werd hij terstond tot secretaris van curatoren aangewezen, een benoeming, die blijkbaar voor de hand lag. Zijn officiële aanstelling kwam evenwel pas in 1586 af, doch dit schijnt een oorzaak van particuliere aard te hebben gehad. Intussen was dit voor hem geen aanleiding het secretarisschap van de stad neer te leggen. Een enorme werkkraft moet steeds zijn meest kenmerkende eigenschap geweest zijn.

JAN VAN DER DOES *) was met **VAN HOUT** intiem bevriend. Ook hij was humanist en dichter. Bij voorkeur drukte hij zich uit in het Latijn, in tegenstelling tot **VAN HOUT**, die het Nederlands prefereerde, omdat hij de taal der antieken minder goed machtig schijnt te zijn geweest. **VAN DER DOES**, van hogere afkomst dan **VAN HOUT**, heeft een zorgvuldiger opvoeding dan deze genoten. Hij bewoog zich in het spoor van de elegante **JANUS SECUNDUS**. Grote invloed op zijn vorming hadden ook de humanisten **JOHANNES FABER** en **HENRICUS JUNIUS**. Later studeerde hij aan de Universiteit van Leuven en te Parijs onder **DORAT**, de mentor van de Pléiade. Bovendien is zijn vriendschap met de Antwerpse drukker en humanist **PLANTIJN** van betekenis voor zijn geestelijke ontwikkeling geweest. In tegenstelling tot **VAN HOUT** leerde **DOUSA** dus de atmosfeer, waarin in het Zuiden de grote triumphtochten ontstonden, ter plaatse kennen. Wij weten hoe zijn leermeester **DORAT** daarvoor warm kon lopen en hoe deze bij de vorstelijke intocht van 1571 samen met **RONCARD** de helpende hand heeft geboden. Ook **PLANTIJN** boeiden dergelijke festiviteiten en hij heeft er prenten van uitgegeven.

Beide geletterde Leidse Jannen zouden dus wegens hun belangstelling en kennis als auctores van de inwijdingsoptocht der Academie kunnen worden aangezien. Maar met dit al blijft het onzeker, bij wie van de twee nu het denkbeeld is opgekomen, de plechtigheid met de voor de gelegenheid zo wêlgekozen triumph van **SACRA SCRIPTURA** op te luisteren. Eigenlijk is deze vraag met bijzonder belangrijk, zoals wij verderop zullen zien.

Terwijl wij nu van **VAN DER DOES** alleen met zekerheid weten, dat hij de Latijnse toespraak dichtte, die **NEPTUNUS** op 8 februari 1575 tot de Muzen richtte (**ORLERS** verzekert ons dit), kunnen wij aantonen dat het **JAN VAN HOUT** is geweest, die de plannen uit-

voerde en die de regie van het geheel heeft gehad. Zulks blijkt duidelijk uit de rekeningen van het festijn die professor **KNAPPERT** in het Leidsch Jaarboekje van 1910 in extenso gepubliceerd heeft, zonder er evenwel conclusies uit te trekken. Hieruit blijkt nl. dat het de stadssecretaris was, bij wie alle onkostennota's binnenkwamen, en niet een financieel ambtenaar, hetgeen te verwachten ware. En wie anders dan de zorgzame zoon **JAN zou** zijn vader **CORNELIS MEESZON**, vergezeld van **JAN VAN RIJSWIJC**, naar Delft hebben kunnen sturen „ummer aldaer te vernemen naer eenige clederen ende accoutrements daer mede men aldaer de voorleden jaeren de triumphe van Eloquentie hadde gespeelt ende vertoont mitsgaders naer eenige speelwagens omme dezelve te leenen, te verzuecken ende tot de voorsz. triumphe van de Inauguratie te mogen gebruycken”, naar wij in bovengenoemde rekeningen lezen. De declaratie voor de tocht van vader **VAN HOUT** is voor ons nog in een ander opzicht belangwekkend, want hieruit komen wij te weten dat hetgeen men in Leiden in 1575 organiseerde niet origineel was, doch een nabootsing van, dan wel een variant op hetgeen in de toenmaals prinselijke residentie, het grotere en rijkere Delft, een jaar tevoren was vertoond. Wat dáár geschiedde bleef uiteraard in het weinig veraf gelegen Leiden met onbekend. Jammer genoeg is er geen beschrijving of afbeelding van de Delftse triumph te vinden, en evenmin is bekend ter ere waarvan zij gehouden werd. Eigenlijk verbaast deze feestelijkheid ons wel wat. Op de afstand van ruim drie en een halve eeuw wil het ons thans voorkomen, dat de omstandigheden er sedert 1572, in die periode van nijpende nood, toen de Spanjaard midden in het juist vrij geworstelde Holland dreigde, waarlijk niet naar waren om pretjes te organiseren! Lichtpunten vindt men in die jaren niet veel. De opdracht van de souvereiniteit aan **ORANJE** door de te Delft vergaderde Staten op 12 November 1574, was aarzelen geschied en zij zou alleen voor de duur van de oorlog gelden. Het herstel van de prins van een zware ziekte ging langzaam en lijkt daarom al weinig geëigend voor groot openbaar vertoon. Er was in 1574 welgezien maar één evenement, dat ons eclatant genoeg voorkomt voor het houden van een triumphale vertoning: de verlossing van Leiden. Meer dan één andere stad had Delft hierin meegeleefd en hiervoor geijverd. Tekenend is in dit verband dat nog in 1595-1601 juist Delft de bevrijding van Leiden koos als motief voor een glas in de kerk te Gouda ¹⁰⁾. Wanneer men inderdaad te Delft een toepasselijke opvoering

ter viering van Leidens heuglijk ontzet gehouden heeft, wordt het des te duidelijker dat **JAN VAN HOUT** en zijn stadgenoten daarvan geweten hebben. Maar helaas, moeten wij herhalen, dit alles berust slechts op gissing. Het enige dat wij met zekerheid weten is, dat Delft in 1574 feestvierde en dat Leiden daarvan kennis genomen heeft.

Met het overnemen van de wagen en andere benodigdheden van Delft konden de Leidenaren evenwel niet volstaan. Heel wat costuums dienden nieuw vervaardigd te worden, vertellen ons de stadsrekeningen; er waren ook geschilderde wapenborden nodig, laarzen en attributen om de voorgestelde figuren duidelijk herkenbaar te maken. Dit alles diende natuurlijk ontworpen te worden, en wie zulks deed blijkt alweer uit de uitgebreide nota van **VAN HOUT**: voor althans één onderdeel van de artistieke uitvoering werd de hulp ingeroepen van **ISAAC CLAESZ. (VAN SWANENBURGH)**. Ook zonder de rekeningen te kennen zouden wij de medewerking van deze kunstenaar kunnen vermoeden, want onder de toenmaals niet zo talrijke leden van het Leidse schildersgilde was hij in die jaren ver uit de leidende figuur, en, wat méér zegt, het aanzien van dat gedeelte van de vertoning, waaraan hij zijn krachten besteedde, droeg, blijkens de grote en duidelijke prent (afb. 1), een aspect dat beantwoordt aan hetgeen over meester **ISAAC**, zijn werk en zijn opleiding bekend is. Die opleiding moet hij gekregen hebben in het toenmalige centrum van de Nederlandse cultuur, in Antwerpen. Het is niet toevallig dat wij hier andermaal deze stad noemen. Naar men aanneemt was hij daar leerling in het grote atelier van **FRANS FLORISZ** ¹¹⁾. In de uitgebreide kring van diens discipelen zal hij ook **MAERTEN DE Vos** gekend hebben, die zes jaar ouder was dan hij en die met zijn schilderijen en, niet minder, met zijn ontwerpen voor prenten, voor menig kunstenaar van zijn tijd een graag nagevolgd voorbeeld is geweest. **DE Vos** was sedert 1558 lid van het Lucasgilde in de Scheldestad en is daar tot zijn dood toe (in 1603) werkzaam gebleven. Nu vindt men in de Leidse optocht-rekeningen een betaling, gedaan aan „**YSAAC KLAESZ.** schilder . . . voor drie rocxkens van de Muze ende een rock voor Neptuno te schilderen”, hetgeen wil zeggen dat onze kunstenaar dus bij dat gedeelte van de opvoering betrokken is geweest, dat het sterkst een Antwerps aanzien vertoonde. Want de groep der Muzen was een onderwerp dat juist **FLORISZ** en **DE Vos** herhaaldelijk in beeld hebben gebracht, kennelijk in navolging van het middengedeelte van **RAPHAËL**'s

beroemde fresco van de Parnassus in de „Camera della Segnatura” van het Vaticaan (1509-1511). Het feit dat in 1575 te Leiden de bij deze gelegenheid nu niet zo dadelijk voor de hand liggende figuren van **APOLLO** en zijn godinnenschaar werden uitverkoren om de plechtigheid luister bij te zetten, alsmede de overeenkomst die de kledij, de kapsels en de muziekinstrumenten van deze personages in Leiden vertoonden met b.v. die op een paneel van **MAERTEN DE Vos** in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Brussel (afb. 2), maken wel duidelijk waar in dit geval de inspiratie vandaan kwam en wie de *trait-d'union* of *traits-d'union* tussen de Schelde en het Rapenburg moet, respectievelijk moeten, zijn geweest.

ISAAC CLAESZ heeft met al het werk voor de optocht uitgevoerd, maar de andere leveranciers zijn, blijkens hun declaraties, geen kunstenaars geweest, doch handwerkslieden: huisschilders, textielververs, zadelaars, kleermakers en dergelijken. Boven hen uit staken alleen nog „**HANS ende NICLAES LIEFRINXC**”, die drie wapenborden schilderden om boven de ingang van de nieuwe universiteit te hangen (Welke waren dit? Waarschijnlijk wel die van de prins, van Holland en van Leiden), die het schild van **PALLAS** met de onmisbare Medusakop decoreerden en die nog voor enige *costuums* zorgden. De omstandigheid dat zij, evenals **ISAAC CLAESZ**, kleren voor hun rekening namen, moge bevreemding wekken, de verklaring hiervoor vindt men wellicht in een verhaal dat **KAREL VAN MANDER** doet in zijn levensbeschrijving van **JAN GOSSAERT**. Deze heeft eens, bij gelegenheid van een keizerlijk bezoek aan Walcheren, na het voor nieuwe kleren bestemde damast verkwanseld te hebben, zich in een zelf gemaakt papieren *costuum* gestoken, dat zo fraai beschilderd was, dat men aanvankelijk het bedrog niet bemerkte. Dit gebeurde in het begin van de 16de eeuw. **JAN VAN HOUT'S** rekeningenposten suggereren ons, dat een zestal decennia later **GOSSAERT'S** kunstbroeders in Leiden mogelijk een soortgelijk *procédé* hebben toegepast.

De **LIEFRINXCS** waren, als **SWANENBURGH**, op Antwerpen georiënteerd. Uit die stad was de tamelijk uitgebreide familie van kunstenaars afkomstig, waartoe zij behoorden. De banden met zijn vaderstad had **HANS** omtrent 1575 nog geenszins losgelaten. In 1573 was hij voor de bekende Beschrijving van de Nederlanden door **GUICCIARDINI**, die bij **PLANTIJN** zou uitkomen, met de vervaardiging van een stadsplattegrond van Leiden begonnen. Eerst in 1576 kwam dit werk gereed. Twee jaar later herhaalde

Afb. 1a. ONDERDEEL VAN DE OPTOCHT MET DE SACRA SCRIPTURA.

Foto Gem. archief

Afb. 1b. De geneeskunde, Minerva gevolgd door wijsgeren en schrijvers, de poort met nar (?) en het schip met Neptunus, Apollo en de Muzen.

Foto Gem. archief

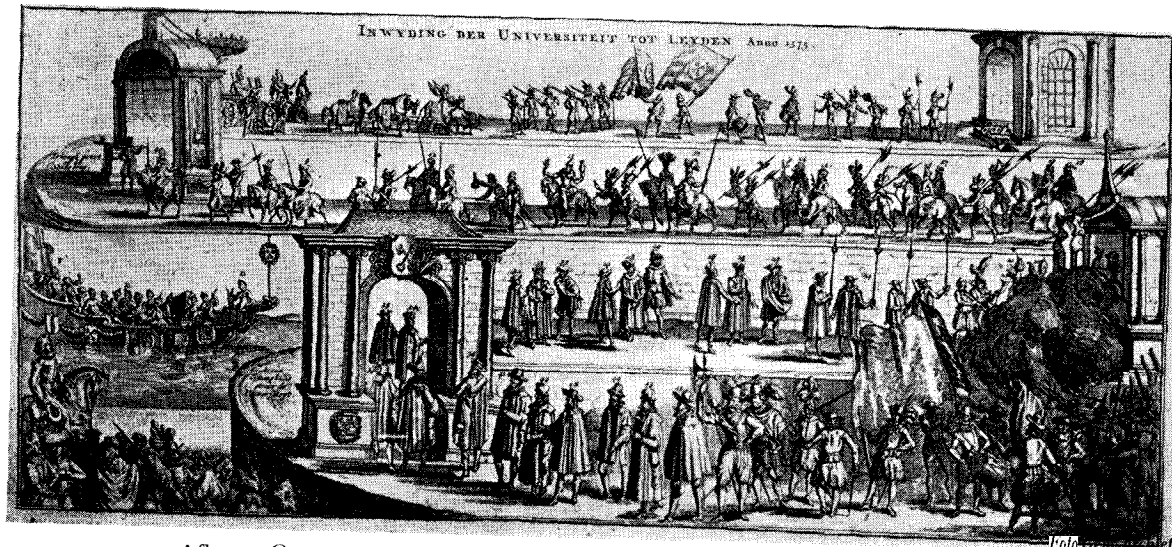
Details van afb. 1.

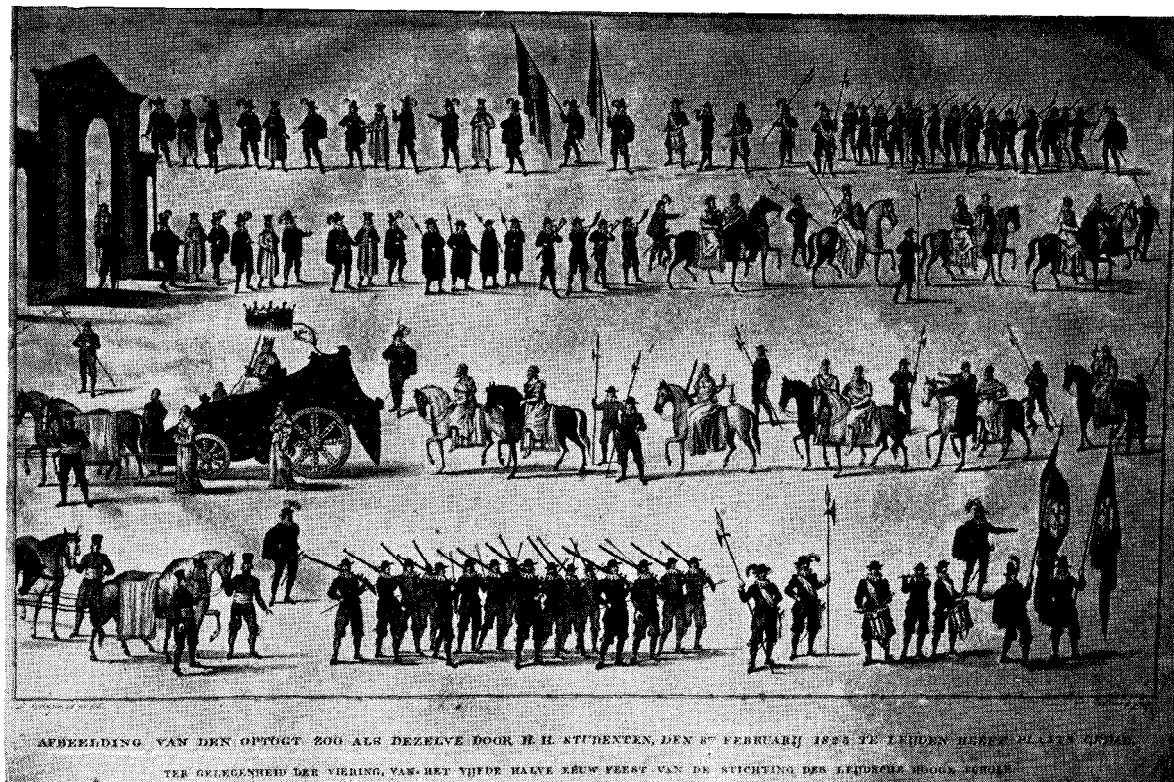
Foto Rijksmuseum Amsterdam

Afb. 2. APOLLO EN DE MUZEN.

Schilderij door Maerten de Vos. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel.

Afb. 3. OPTOCHT TER GELEGENHEID VAN DE INWIJDING DER LEIDSE UNIVERSITEIT,
Anonyme gravure, uitgegeven door Pieter van der Aa.

Afb. 4. **STUDENTENMASKERADE**, 1825
Gravure door D. Veelwaard naar L. Springer.

Foto Gemeentearchief

hij zijn arbeid; het tweede exemplaar werd in 1580 naar Antwerpen gezonden en daar in 1581 voor het boek van de Italiaan gegraveerd ¹²⁾. Het is niet onmogelijk dat de bemoeienissen van de **LIEFRINXCS** met de Leidse optocht van 1575 zich verder hebben uitgestrekt, dat ook van hen denkbeelden, suggesties of ontwerpen zijn gekomen. Met zekerheid valt hieromtrent niets te zeggen, vooral aangezien hun persoonlijkheden zich nog maar vagelijk in onze kunstgeschiedenis aftekenen.

De prent van de inwijdingsoptocht laat ons zien dat de Muzen in het schip, dat op het Rapenburg voer, gekleed waren in om het middel ingesnoerde japonnen met „op zijn antiëks” recht uitgesneden halzen en halve mouwen. Het haar droegen zij boven op het hoofd gekapt, zodat oren en nek vrij bleven. Bloemen en kransen sierden haar lokken (vergelijk afb. 2).

De stadsvendels waren natuurlijk niet gecostumeerd. Hoe de achter hen rijdende triumphwagen uit Delft er uitzag toont de gravure vrij duidelijk. Men had het voertuig in Leiden een beetje laten veranderen, een werk waarvoor **JAN GERIJTSZ.** een betaling ontving. Wat hij eraan wijzigde wordt echter in de rekeningen niet gespecificeerd. Het ronde baldakijn met waarschijnlijk een kegelvormig dak ¹³⁾ was in 1574-1575 geen nieuwe vinding, maar een vorm van decoratie die in de Nederlandse kunst al veel was voorgekomen. Dit motief was afgeleid van de ornamentaal versierde middeleeuwse tent, zoals men die b.v. vindt op een **Doorniks** wandtapijt met een heer en een dame die bloemen begiet (omstreeks 1460, Musée des Arts Décoratifs, Parijs), een miniatuur van **LOYSET LYÉDET** in de „Histoire d'ALEXANDRE d'après **QUINTE CURCE**” (Bibliothèque Nationale, Parijs, ms. français 22547) of **op het tafereel waarop BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE** aan **PHILIPS DE GOEDE** een Koran aanbiedt (ibidem, ms. français 9087) ¹⁴⁾. Als loshangend baldakijn boven een troon treft men het o.a. aan op een verluchting door de zogenaamde Meester van **ANTON VAN BOURGONDIE** in het gebedenboek van **GALEAZZO MARIA SFORZA** (Wenen, Nationale Bibliotheek no. 1856) ¹⁵⁾. In het Antwerpen van de 16de eeuw komt het vervolgens voor op prenten met de geschiedenis van **NEBUCADNEZAR**, die **CORNELIS GALLE** naar M. van **HEEMSKERCK** graveerde; men ziet het ook op twee altaarvleugels met stichtersportretten in de Slotkapel te Celle. Deze dateren uit 1569 of iets later (het jaartal op het middenstuk) en werden gewoonlijk toegeschreven aan **LUDGER TOM RING**, doch tegenwoordig staan ze meestal op naam van

PETER SPITZER. Op de achterzijden bracht **MAERTEN DE Vos** een Aankondiging aan Maria en een Aanbidding der herders aan. Hierin paste ook **DE Vos** het ronde baldakijn met kegeldak toe. Een andere keer vindt men het motief als tentbekroning in zijn **WETGEVING VAN MOZES** in het Mauritshuis. Van zijn tijdgenoot **PIETER POURBUS** noem ik een dergelijk baldakijn, dat voorkomt op een Presentatie in de Tempel (veiling verzameling madame **BOUGE-KESSLER**, Hotel Drouot, Parijs, 14 december 1951). Voorts werd het toegepast door **DIRCK CRABETH** op diens kleurrijke raam in de Goudse kerk met de onthoofding van **HOLOFERNES** (1571), en later nog eens, in dezelfde serie glazen, op dat met de Vrijheid van Conscientie, als overhuiving van een triumphwagen (1596, ontwerp J. **WTEWAEL**). Uit tenten met soortgelijke toppen bestaat **SANHERIBS** legerkamp op de gedenkpenning die in 1574 op het beleg van Leiden geslagen werd ¹⁶). Het ronde baldakijnmotief is tenslotte, lichtelijk gemodificeerd, sedert de 16de eeuw tot op de huidige dag min of meer geregeld toegepast als bekroning van de „mantels”, waarop de heraldiek vorstelijke wapens pleegt te plaatsen. Dit alles toont aan dat de wagen van **SACRA SCRIPTURA** in 1575 dus een toenmaals zeer gebruikelijke renaissancevorm had, doch tevens dat deze geen speciale kenmerken droeg van de verheven figuur die erop troonde. Alleen de vogel boven het achterschot is misschien als een symbool der theologie bedoeld geweest. Evenmin droeg de kar emblemen van haar vorige, haar Delftse berijdstster, **ELOQUENTIA**. Hier prevaleerde de vorm, de sierlijke maar algemene modevorm, boven een in het bijzonder religieuze uitbeelding en dit lijkt kenmerkend voor de geest van de tijd, die vaak door de in de triumph-idee uitgedrukte heroïsering méér geboeid schijnt te zijn geweest dan door de gedachte, die in verpersoonlijkte vorm triumpheerde.

Eén detail van de wagen blijft op de prent ten enen male onduidelijk: hoe men het klaargespeeld heeft deze, behalve door vier paarden, ook nog te laten voorttrekken door een leeuw, een adelaar en een door een engel bereden **os** ! **SACRA SCRIPTURA** draagt een hoofdtooi die wel van de tiara zal zijn afgeleid, maar die toch — uiteraard — geen pausenkroon mocht zijn. Haar gewaad vertoont het in die eeuw voor zulke gelegenheden gebruikelijke mengsel van klassieke, eigentijdse en „neutrale” elementen, die historische zowel als hogere, ideële associaties moesten opwekken. Zo ook de kleren van de haar vergezellende Apostelen en van de

andere toneelfiguren. Zij zijn alle te vergelijken met de stijl van het Antwerpse 'maniërisme' dier dagen. Het bekransde hoofd van **CICERO** vindt zijn pendant in een kop van keizer **VITELLUS** door **FRANS FLORISZ** in het museum te Dresden. Het „Romeinse” kuras van **PALLAS** werd voor de gelegenheid apart gemaakt, maar het was niet van metaal: een „snijder”, **JAN JACOBZ**, diende een rekening in voor de „keursse” van de godin. De kramer **ANDRIES PIETERSZ** leverde de veren op haar helm; haar schild werd vervaardigd door de konstabel **WOUTER JOOSTEN**; de beschrijving ervan vermeldde wij reeds. Het is niet nodig elke optochtfiguur hier verder afzonderlijk volledig te behandelen. Wij kunnen ze samenvatten met de constatering, dat de iconographie van de toenmalige schilder- en prentkunst er op de voet in gevolgd werd.

Na het allegorische deel van de stoet volgde een figuur, die op de prent niet goed onderscheiden kan worden, aangezien de erepoort op de Nonnenbrug hem half aan het oog onttrekt, terwijl **ORLERS** hem met noemde (waarschijnlijk omdat ook hij deze persoon niet goed kon thuisbrengen). Zijn gezicht is zwart gemaakt, zijn (vrouwelijk?) gewaad reikt tot aan de grond, zijn draaiende houding en als het ware manend uitgestrekte linkerarm doen wat potsierlijk aan in de statig voortschrijdende optocht. De vraag komt op of deze schimmige verschijning derhalve niet de nar kan voorstellen, die nooit ontbrak, wanneer de rederijkers optrokken. Mocht deze suggestie juist zijn, dan zou hieruit de conclusie kunnen voortvloeien, dat het de Leidse rederijkers waren, de Kamer De Witte Acolyte, die het allegorische deel van de inwijding der Academie hebben voorgesteld. De conclusie ligt des te gerader voor de hand wanneer men weet dat **JAN VAN HOUT** in deze jaren, ondanks critiek, veel contact met hen onderhield. Mogelijk is in dat geval de nar de bekende „jonker” **PIETER CORNELISZ. VAN DER MORSCH** of **VAN DER MERSCH** alias **PIERO** ¹⁷⁾. Studenten zullen aan de hele vertoning niet te pas zijn gekomen; die waren er op 8 Februari 1575 immers nog met. De vrouwenrollen werden vermoedelijk wel door mannen vervuld, zoals dat in de 16de eeuw gebruikelijk was. Een aanwijzing hieromtrent geven alweer de rekeningen: uit een betalingspost leert men dat Mr. **WILLEM** uit Delft de rol vervulde van de muze met de „basconter” in het schip op het Rapenburg, en dat zijn stadgenoot de „zangmeester mr. **CLAES**” eveneens daarin optrad (als **APOLLO** misschien?).

Aangaande het aspect van het tweede gedeelte van de stoet kunnen wij kort zijn. De stadsbodes, die achter de vier speellieden

liepen, hadden voor de gelegenheid nieuwe, rood en wit geschilderde, staven gekregen ¹⁸⁾). De pas opgetreden hoogleraren droegen toga en baret; de stedelijke magistraat was uiteraard in gewoon tenue. Zij allen liepen in de optocht mee als gevolg van de triumpheerende Heilige Schrift en de andere godinnen der wetenschap.

Geen informatie geven **VAN HOUTS** rekeningen ons over de poorten, die, blijkens de gravure van de stoet, ter verhoging van het feestelijk aanzien in Leidens straten waren opgericht: één op de Hogewoerd, één op de Nonnenbrug en een derde voor het Universiteitsgebouw. Uit het ontbreken van desbetreffende nota's zal wel geconcludeerd mogen worden, dat de triumphbogen niet op stadskosten geplaatst werden, doch door particuliere organisaties. Zo iets geschiedde bij herhaling ook in andere steden, in Antwerpen b.v. bij gelegenheid van de blijde intocht van prins **PHILIPS** in 1549, en later, in 1635, bij die van kardinaal **FERDINAND**.

De erepoorten die Leiden in 1575 sierden waren uitgevoerd in de Italianiserende, op de klassieke stoelende stijl, die toenmaals in trek was. In vergelijking met de gevaarten die in de Zuidelijke Nederlanden soms bij grote feesten zijn verzezen, zullen de Leidse met hun ene verdieping bescheiden zijn geweest. De afmetingen ervan vallen op de prent bezwaarlijk te schatten; aangenomen mag echter worden, dat ze niet bijzonder groot waren. Op de gravures herinneren zij een beetje aan grote Nederlandse kasten, en wanneer men in aanmerking neemt dat de schrijnwerkers in deze periode nogal eens op de voorgrond zijn getreden, is de vergelijking wellicht gerechtigd. Het is een soort van architectuur die een hoog, op de **Antieken** gericht, ideaal inhield, maar die in de Noordelijke Nederlanden in praktijk ten slotte niet veel is toegepast.

Hetzelfde kan men eigenlijk van de optocht van 1575 in zijn geheel zeggen. Hij bleef, met de overigens onbekende Delftse van een jaar tevoren, bij ons een uitzondering. Het is niet moeilijk hiervoor een verklaring te vinden. Vooreerst zal de oorzaak in de opvoering zelf hebben gelegen. Vergeleken bij de grandioze Antwerpse en andere Zuidnederlandse vertoningen was de triumph van **SACRA SCRIPTURA** met haar ene, overgenomen wagentje wel heel bescheiden (wij vermeldde reeds hoe Antwerpen er eens bij een gelegenheid 234 tezamen zag!). Wellicht heeft het er allemaal een beetje provinciaals uitgezien. In elk geval was het derivaat. Over leidinggevende kunstenaars beschikte

Leiden op dat ogenblik niet. **ISAAC CLAESZ** was een brave epigoon van de Antwerpse school, wiens invloed niet ver reikte. Begaafde artisten, die het gebodene verder konden verbreiden en er inspiratie uit konden putten, zal men vergeefs zoeken onder de toeschouwers, die de stoet langs zich zagen trekken. In kunstzinnig opzicht werd Leiden op het eind van de 16de eeuw overvleugeld door Haarlem. Dáár zou weldra de „Academie” tot bloei komen, die een der centra van het Noordnederlandse maniërisme vormde. En wanneer de zich van het Spaanse beleg herstellende stad een nieuwe gevel voor haar stadhuis en andere bouwwerken projecteert, dan vindt men niet in eigen kring de daartoe aangewezen architect, doch men laat **LIEVEN DE KEY** uit Haarlem komen.

De steun van Antwerpen viel intussen weg: de vrijheidsstrijd die in 1572 was ingezet leidde, ondanks de Pacificatie van Gent (1576), in 1579 tot de definitieve scheuring tussen Noord en Zuid. De uittocht der Vlamingen en Brabanders in 1585 betekende het einde van de centrale positie van die gewesten. Voortaan was Antwerpen niet meer de Nederlandse metropolis; voortaan, ook, zou het Noorden apart staan. Hier kwam bij dat de grote tijd van de rederijders intussen voorbij was. Heel wat Kamers bestonden nog geruime tijd voort, doch tot prestaties als die van weleer kwamen zij zelden meer. Het oorlogsbedrijf stond deze trouwens in de weg en de aanmerkelijk sterker wordende invloed van het strenge Calvinisme heeft de wereldse vertoningen allermint aangemoedigd. Daarom moest de Leidse stoet van 1575 in ons land een eindpunt, in plaats van een schakel naar verdere ontwikkeling, vormen. In het Zuiden lagen de verhoudingen in dit opzicht anders. Daar heeft de traditie van de triumph het nog lang uitgehouden, zij het niet in de vorm van rederijdersoptochten ¹⁹⁾. Kort na de Leidse opvoering vinden wij daar voorbeelden van: in 1577, bij gelegenheid van de intocht van **ORANJE** binnen Brussel en Gent, in het volgende jaar, wanneer aartshertog **MATTHIAS** feestelijk Brussel binnentrekt, in 1582, als **ANJOÛ** te Antwerpen, Brugge en Gent wordt ingehaald. Het ziet ernaar uit dat dit allemaal in de noordelijke provincies onopgemerkt is gebleven.

Pas veel later heeft de inwijdingsstoet van de Leidse Universiteit enige aandacht getrokken, doch toen was dat uit hoofde van de gelegenheid, waarvoor hij georganiseerd werd, niet om zijnen wille. Toen werd van de anonieme prent die in 1575 verscheen een, eveneens anonieme, vrije replek (grotendeels in spiegelbeeld) gedrukt, te Leiden, door **PIETER VAN DER AA** (werkzaam 1682—

1733) (afb. 3). Een andere visie hiervan vindt men in de derde druk van het boek van **ORLERS**, die in 1781 het licht zag (F.M. 698) **SIMON FOKKE** graveerde vervolgens de optocht nog eens, in kleiner afmetingen (F.M. 697).

Bij de viering van het 250-jarig bestaan van de Hogeschool in 1825 hebben de studenten de inwijdingsoptocht gereconstrueerd met behulp van de oude prenten en de beschrijving door **ORLERS**. Deze maskerade graveerde **DANIEL VEELWAARD** naar een tekening die de Leidenaar **LEENDERT SPRINGER** (1789-1871) vervaardigd had (F.M. 699=F.M. 6239). Het laatste geschiedde, volgens het opschrift onder de gravure, naar het leven, doch wanneer men ziet hoe de trein zich zigzagsgewijs op een niet nader aangeduid veld voortbeweegt en onder een erepoort doorgaat, kan men zich bezwaarlijk onttrekken aan de indruk, dat de kunstenaar tijdens zijn werk de oude afbeeldingen toch wel danig voor de geest gezwefd hebben (afb. 4). Kentekenend voor de opvattingen van de tijd zijn de verschillen tussen de stoet van 1575 en de nabootsing daarvan uit 1825. De rol van het stadsvendel vol maniëristische zwier en variatie werd gespeeld door een rij stijve poppetjes in een costuum „style troubadour”, waarin de sobere strakheid van het classicisme nog doorwerkte. Leeuw, os en adelaar voor de wagen van **SACRA SCRIPTURA** waren voor het gemak door een span paarden vervangen. De kar zelf was behangen met donkere, met sterren bezaaide draperieën, als gold het de koningin van de Nacht uit de Zaubерflöte. Ook **SCRIPTURA** zelf was niet vrij van **MOZARTS** invloed gebleven; zij kreeg een kroon met hoge punten op, die men in de opera nog wel ten tonele gevoerd ziet. Van het baldakijn boven haar hoofd hadden de organisatoren van 1825 niets begrepen. De vier apostelen waren aangekleed als heilige monniken uit een historiserend-romantisch tafereel, de figuren te paard droegen de goedkoperige, waarschijnlijk wel bonte, in wezen klassieke lappendracht, die in zo menige 19de-eeuwse maskerade „couleur locale” moest suggereren. De roeden in de handen van de vier grote juristen der Oudheid bleven achterwege, **MEDICINA** verloor haar fles (die men vermoedelijk niet netjes vond) en, evenals de haar omringende doctoren, de twijg die het attribueert van de pharmacie was. De paarden staan op de prent van 1825 hoog in het Arabische bloed, volgens de trant van de toenmaals populaire **VERNET**, maar tegen de historische waarheid in. De professoren zagen er (kennelijk onder invloed van de prent van **PIETER VAN DER AA**) uit als Lutherse dominees, de Leidse

magistraat droeg hetgeen men tegenwoordig wel als een „Zwarte-pietenpak” aanduidt.

Het programma van de herdenkingsoptocht moge de prent van 1575 zijn geweest, in de uitvoering deed zich in sterke mate de opkomende romantiek van het post-Empire Parijs gelden, van de stad waar de duchesse **DE BERRY** de toon trachtte aan te geven, de stad ook van de beginnende bloei der jonge, romantische schildersgeneratie. Nederland kende deze stijl toen reeds en waardeerde hem. De Leidse studenten waren in 1825 waarlijk niet ten achter, toen zij deze toepasten. Met hun reconstructie van de eerste 8 Februari-stoet beoogden zij, de geschiedenis te herhalen; doch tegelijkertijd maakten zij er, niet geheel bewust waarschijnlijk, geschiedenis mee: zij luidden er een eeuw van historische maskerades mee in.

R. VAN LUTTERVELT

AANTEKENINGEN

¹⁾ Zie: W. **WEISBACH**, Trionfi, Berlijn 1919.

²⁾ F. **VAN DER MEER**. Christus' oudste gewaad, Utrecht-Brussel 1949. blz. 219.

³⁾ **PETRARCA**.

⁴⁾ R. **SCHNEIDER**, Le thème du triomphe dans les entrées solennelles en France à la renaissance, in: *Gazette des Beaux-Arts* 1913, 1, blz. 83.

⁵⁾ G. **DE BOOM** *Eléonore d'Autriche reine de Portugal et de France*, Brussel 1943, blz. 123.

⁶⁾ **VAN ERVEN**, Het landjuweel van Antwerpen in 1561, Antwerpen 1861

⁷⁾ L. **TORFS**. Feestalbum van Antwerpen. Herinneringen uit de Blvde Inkomsten, landjuwelen, tournooispele, ommegangen, jubelfeesten' en andere openbare vieringen in de Scheldestad, Antwerpen 1864.

⁸⁾ J. **PRINSEN**, De Nederlandsche renaissance-dichter **JAN VAN HOUT**, Amsterdam 1907; J. C. H. **DE PATER**, *Jan van Hout*, 's-Gravenhage 1946.

⁹⁾ J. **PRINSEN**. a.w.

¹⁰⁾ E. **PELINCK**, Toelichtend woord bij de opening van de tentoonstelling „Het ontzet van Leiden” in de St.-Janskerk te Gouda, 25 Juni-31 Augustus 1949.

¹¹⁾ **THIEME-BECKER**, en: *Catalogus schilderijen Lakenhal*.

¹²⁾ **THIEME-BECKER**, en: E. **PELINCK**, De eerste gedrukte plattegronden van Leiden en de oudste kaarten betreffende het beleg en ontzet der stad, in: *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 1948.

¹³⁾ De vorm van dit baldakijn is later meestal verkeerd geïnterpreteerd. Het is niet een open, diadeem-achtige ring, doch duidelijk een gesloten overhuiving. Doordat de onderrand op de prent van beneden af gezien is, werd de bedaking echter aan het oog onttrokken. De donkere binnenzijde,

waarin de dragende stang vastgemaakt is. onderscheidt men echter duidelijk.

¹⁴⁾ P. **DURRIEU**, La miniature flamande, Parijs-Brussel 1927, **Planches XXVI en. XXVII.**

¹⁵⁾ F. **WINKLER**, Die flämische Buchmalerei, Leipzig 1925, Tafel 40.

¹⁶⁾ G. **VAN LOON** 1, blz. 194-195. Zou wellicht **SWANENBURGH** ook hiervan de ontwerper zijn geweest en **JAN VAN HOUT** misschien de auctor **intellectualis**? Vergelijk de penning vooral met **SWANENBURGH**'s ontwerp voor het Leidse glas te Gouda.

¹⁷⁾ A. J. **SERVAAS VAN ROOIJEN**, Der „Witte Acolyen” nar, in: Leidsch Jaarboekje 1910.

¹⁸⁾ Volgens de rekening van **JAN VAN HOUT** is Mr. **NICLAES BUZER CLAESZ. VAN ZUNNEVELT ENDE OOSTDORP GEZEIT PRAETZ** de eerste pedel van de Universiteit geweest. Waarom hij niet in de stoet meeliep is niet duidelijk.

¹⁹⁾ Zie: 1. **VAN ROEDER-BAUMBACH** en H. G. **EVERS**, Versieringen bij Blijde Inkomsten, Antwerpen-Utrecht 1943.

DE GEMEENTETOREN VAN NIEUWKOOP

In 1957 werd de onder leiding van het architectenbureau **DEKKER EN VAN DER STERRE** te Leiderdorp uitgevoerde restauratie van de gemeentetoren te Nieuwkoop voltooid. Deze toren is het enig-overgebleven gedeelte van het in de 19de eeuw gesloopte z.g. „Hoge Huis”. Omtrent dit huis zijn reeds verschillende gegevens gepubliceerd ¹⁾.

Vondsten tijdens de restauratie en een intensief archiefonderzoek, ingesteld door de heer H. J. **ELFERINK**, de opzichter ter plaatse, maken het echter mogelijk hieraan verschillende interessante en verhelderende mededelingen toe te voegen.

De eerste aanwijzing omtrent het voornemen om tot de bouw van een „Gemeenlantsraethuys” te komen vindt men in 1617, wanneer een aantal giften worden opgesomd, die verschillende vooraanstaande personen voor dit doel beschikbaar willen stellen. Het totaal dezer giften bedraagt 1185 carolusgulden ²⁾. Reeds in 1618 wordt met het werk begonnen. In twee afzonderlijke bestekken worden de fundering en het opgaand metselwerk omschreven. Het eerste wordt gegund aan „**VREDERICK CORNELISZ**, timmerman binnen der Gouda” (mogelijk is deze verwant aan de in de 16de eeuw bekende **CORNELIS FREDERIKSZ. VAN DER GOUDE** of een van zijn naamgenoten ³⁾); het laatste „op ten lesten Marty Anno 1618” aan „**MAERTEN PAUWELSZ.** binnen der Goude voor de Somme van negentien stuvers acht penningen het duysent” — het betrof dus kennelijk een soort uitvoering in regie (- „tegen meesterprijs”) !

Voor al het bestek aangaande de fundering ⁴⁾ is voor ons interessant, omdat van deze fundering gedeelten werden teruggevonden, zodat de in het bestek opgegeven maten aan de vondsten getoetst konden worden. Deze blijken inderdaad nauwkeurig met elkaar te kloppen; met behulp van de overige in het bestek genoemde maten kan men zich dus van het niet teruggevonden deel van de plattegrond een voorstelling maken (zie fig. 1).

Het tweede bestek ⁵⁾ geeft ons een indruk van het verdwenen gebouw: „Het voorschreve raethuys zall langh zijn buytenwerck acht en dertich voet, vier duym ende van vooren breeet mitte waech vijf ende vijftich voet ende achter breeet de twee ghevels

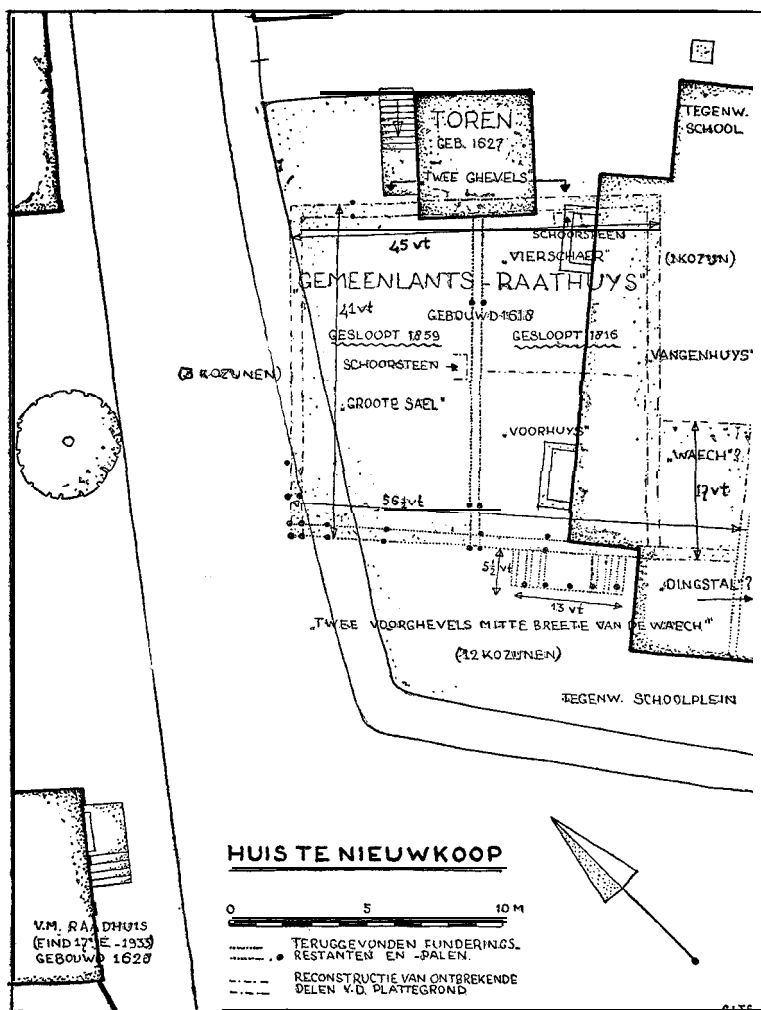

Fig. I. HUIS TE NIEUWKOOP.

Reconstructie van de plattegrond met behulp van grondvondsten en archivalische gegevens.

drie en veertich voet drie duym.” Duidelijk blijkt uit een en ander dat er tijdens de bouw van het huis nog geen sprake was van een toren. Deze moet later tegen het huis zijn aangebouwd, en wel aan de achterzijde, precies in de as van het gebouw, zodat er aan weerszijden een geveltop stond. Ook tijdens de restauratie bleek duidelijk dat de toren tegen het huis werd aangebouwd: bij de herstelling van het **muurwerk** aan de binnenzijde trof men aan de Z.W.-kant op ca. 30 cm diepte keurig gevoegd buitenwerk aan, opgemetseld in gele baksteen (de toren is opgebouwd in rode steen). De toren is dus gebouwd over een gedeelte van de N.O.-muur van het huis één. Aan de buitenzijde was dit door een latere ommetseling niet meer zichtbaar. Bij de restauratie heeft men dit verschil in **muurwerk** ook in het uitwendige laten spreken, zodat men nu tenminste kan zien aan welke zijde van de toren het huis gestaan heeft. Misschien zal het later mogelijk zijn, de vorm van de teruggevonden plattegrond nog in het plaveisel aan te geven.

Door een in het bovenste gedeelte ingemetselde gevelsteen is de toren gedateerd op 1627; op een tussen de tweede en derde verdieping aangebrachte wapenstein ziet men het alliantiewapen van **JOHAN DE BRUYN VAN BUYTENWECH** en **MARIA CORNELIA DUYVELAND VAN RHOON**. De kleuren werden hierop zo goed mogelijk weer aangebracht; omtrent die van het vrouwelijk wapen bestond echter geen volledige zekerheid. De toren was oorspronkelijk vrij rijk gedetailleerd. Vóór de restauratie zag men hiervan weinig, daar de toren later in zijn geheel ommetseld werd. Blijkens een schilderij van A. **VAN BEERSTRATEN** uit 1663 is dit reeds in de 17de eeuw geschied (afb. 1) ; uit de archiefstukken is hieromtrent geen zekerheid te verkrijgen. Mogelijk vond men het **muurwerk** te slap. Daar echter nu deze halfsteens ommetseling weinig verband met het onderliggende werk vertoonde — en bovendien sterk verweerd was — wilde men de gehele huid vernieuwen. Al spoedig kwam toen de oorspronkelijke buitenkant voor de dag, deze was veel interessanter dan die welke werd verwijderd. Daar een algeheel „**uitpellen**” van de toren velerlei bezwaren met zich meebracht, is er een compromis gezocht door een aantal van de banden en bogen, die men in de oude buitenzijde aantrof, over te brengen in de -vrijwel geheel vernieuwde — latere buitenzijde (fig. 2.) ⁶). Dit zelfde moet vroeger ook gedaan zijn, zowel met de genoemde jaartal- en wapenstenen als met de zandstenen kozijntjes van de luikjes bovenin en met enkele van

de banden. Bovendien bleek dat er aan de N.O.-zijde drie grote vensters geweest waren, waarboven twee van iets kleiner formaat. Het onderste is weer op het oorspronkelijke formaat teruggebracht en voorzien van een kruiskozijn, de andere zijn door middel van iets terugliggende velden aangegeven. Aan de Z.W.-zijde daarentegen vond men o.m. de doorgangen van de verschillende torenruimten naar het huis; ook deze zijn in het buitenwerk aangegeven (afb. 2). De voornaamste ruimte in de toren is die op de eerste verdieping. Deze heeft een fraaie marmeren vloer en een plafond op beschilderde balken. De buitentrap van 1927 is bij de restauratie vernieuwd. Deze moet verschillende voorgangers gehad hebben, welke blijkens sporen in het muurwerk door een eenvoudig afdakje overdekt waren. De begane-grondruimte werd lange tijd als gevangenis gebruikt.

Merkwaardig blijft dat over de bouw van deze toren geen archiefstukken meer voorhanden zijn. Wèl vindt men daarentegen nog het bestek uit 1628 van een „huys tot Nijencoop”, het huis aan de overzijde van de straat (zie fig. 1), dat tot 1933 de functie van raadhuis kreeg, en dat naar men hoopt ook binnenkort eens onderhanden genomen kan worden.

Wanneer de raadhuisfunctie van het hier beschreven gebouw op het zojuist genoemde is overgegaan, is niet bekend; mogelijk direct na de bouw al. Na de dood van **DE BRUYN van BUYTENWECH** wordt zijn „huys ende erff met alle verder getimmerte . . . op den dorpe van Nieucoop . . .” getaxeerd op 6000 gld. ⁷⁾.

In 1746 wordt het aldus beschreven ⁸⁾: „. . . in het midden van het Dorp staat het huis der **Heeren** van Nieuwkoop, thans bewoond en in eigendom behorende aan den Baljuw mr. Paulus de Voogt ⁹⁾, . . . Dit huis is zeer aanzienlijk en praaft met een hoogen vierkanten tooren . . .”.

In 1761 koopt de gemeente het huis ¹⁰⁾, het komt sedertdien verschillende malen onder de naam Ambachtshuis voor. Een belangrijke wijziging vindt plaats in 1816, wanneer opdracht wordt gegeven *het zuidelijke gedeelte van het huis af te breken* en in de toren twee klokkestoelen aan te brengen voor de van de kerk afkomstige klokken ¹¹⁾ (daar „het choor der kerk, waarop den thoorn is gebouwd zig in zodanige bouwvallige toestand bevindt, dat eene geheele instorting. . . is te vreezen en daarom zodra mogelijk den thoorn moet worden afgebroken”) ¹²⁾. Eén van deze klokken was tot in de oorlog nog aanwezig: de grootste, gedateerd 1700; de kleinste werd in 1823 vervangen door een klok van

Foto Jhr. J. G. van Lennep

Afb. 1. GEZICHT OP NIEUWKOOP.

Rechttrrhelft van een schilderij door Antonie van Beerstratrn, c. 1663.
Verzameling B. de Geus van de Heuvel. Loenen a/d Vecht.

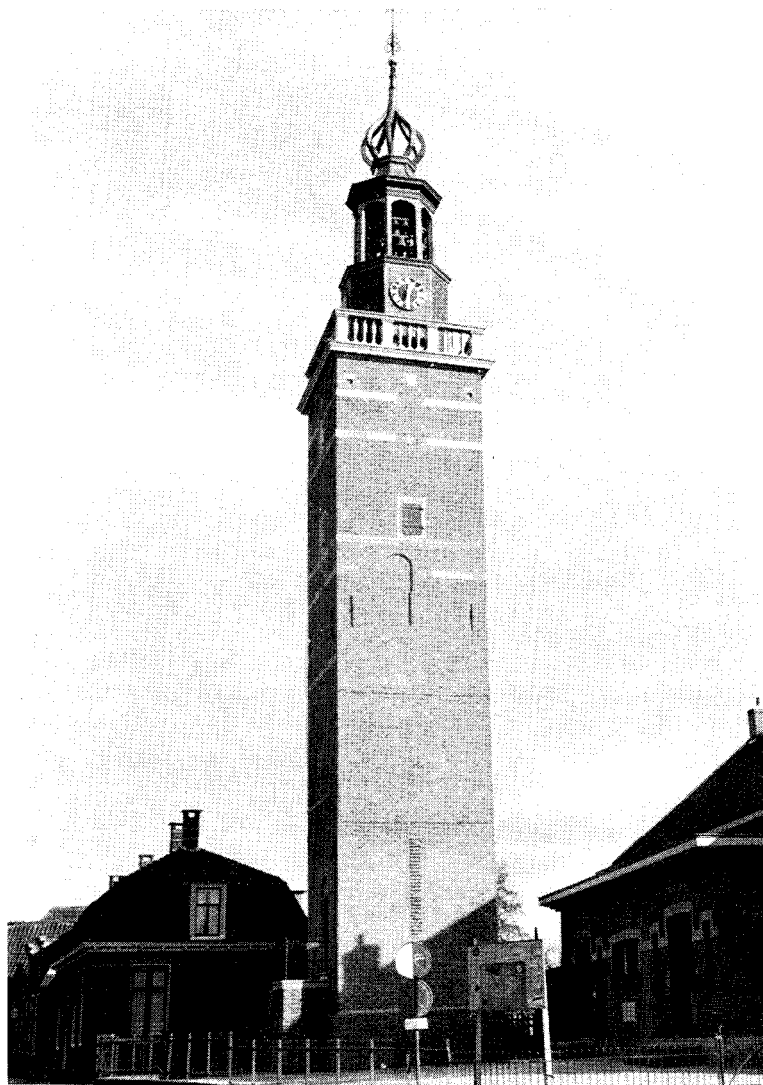

Foto Ir. C. L. Temminck Groll

Afb. 2. DE TOREN VAN NIEUWKOOP
vanuit het Z.W. Met een vertanding is de aansluitende muur van
het Huis aangegeven; hoger ziet men een der vroegere doorgangen.

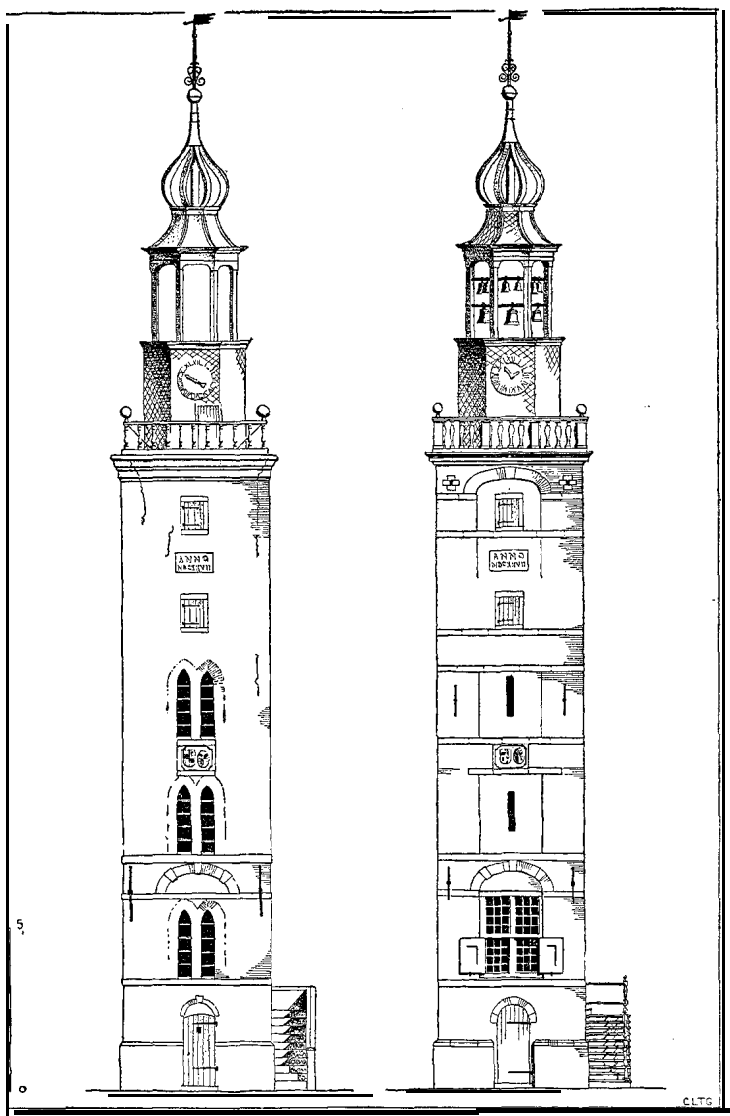

Foto Jhr. C. L. Temminck Groll

Afb. 2. DE TOREN VAN NIEUWKOOP
N.O. zijde, vóór en na de restauratie.

C. M. **VAN HENGEL** Jzn te Rotterdam, die bij de huidige restauratie werd ingeruild voor een carillon. Ook het uurwerk werd van de kerk- op de gemeentetoren overgebracht.

Enkele tientallen jaren later blijkt echter ook de toren van het Ambachtshuis gebreken te vertonen. Er worden in 1843 uitgebreide rapporten opgesteld omtrent de fundering ¹³⁾, en een jaar later wordt besloten deze te verbeteren ¹⁴⁾ (door het zakken van het waterpeil waren de paalkoppen, kespen etc. verrot, de houtconstructie moest dus verlaagd worden en het metselwerk moest dieper naar beneden worden doorgetrokken, voorwaar geen eenvoudig probleem voor het midden van de 19de eeuw!).

Nadat deze herstelling is uitgevoerd treft men weer jarenlang alleen onderhoudsposten aan. Het Ambachtshuis blijkt nog slechts een functie als veldwachterswoning te hebben. In 1858 verkeert het gebouw in zo slechte staat, dat het bouwen van een nieuwe veldwachterswoning voordeliger blijkt te zijn dan een herstelling ¹⁵⁾; een jaar later volgt de sloping ¹⁶⁾ (fig. 1).

Daarna vindt men weer geregeld onderhoudsposten voor de toren. Vermoedelijk zullen omstreeks 1900 de lelijke spitsboogvenstertjes zijn aangebracht, welke men voor de restauratie aan de N.O.-zijde ter plaatse van de vroegere grote vensters aantrof.

In de jaren twintig van deze eeuw begonnen ernstige verzakkingen op te treden. Bij een onderzoek in 1924 bleek dat de funderingsverbetering van 1843 niet afdoende was geweest: de kespen verkeerden nog in goede staat, maar de palen waren niet voldoende diep ingeheid. De destijds niet vernieuwde kespen bleken bovendien, door nog verder zakken van het polderpeil, geheel verrot te zijn. In 1927 is men toen overgegaan tot het aanbrengen van een geheel nieuwe fundering, welke rondom de toren werd aangebracht. Deze rust hierop door middel van een raamwerk van stalen balken. Ook werd de toren, welke 90 cm uit het lood hing met behulp van dit raamwerk met zes vijzels weer rechtgezet volgens plan van de gemeente-opzichter **FR. PIETERSE** ¹⁷⁾.

Ten slotte volgde de restauratie van 1954-'57. Behalve dat al het metselwerk werd herzien en de huid grotendeels vernieuwd, werd ook het houtwerk van de bekroning geheel vernieuwd, daar dit in zeer slechte staat bleek te verkeren. De kroonlijst kreeg een iets fijner profiel en de balustrade werd wat verzwaard (zie fig. 2); ze dateerden beide in opzet uit de tijd van de ommetseling.

Het achtkant werd wel geheel in zijn oude vorm herbouwd; het

werd bovendien verrijkt met een, reeds even genoemd, electrisch bediend carillon van de firma **EYSBOUTS** te Asten.

Ir. C. L. **TEMMINCK GROLL**

¹⁾ Zie S. J. **FOCKEMA ANDREAE**, J. G. N. **RENAUD** en E. **PELINCK**, *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, blz. 81, met **litteratuuropgave**, waaraan nog toegevoegd kan worden: W. M. C. **REGT**, *De toren van Nieuwkoop, in de Rijnbode* van 10/9/1927, terwijl het huis ook in een artikel in de *Leidsche Courant* van 1911/1934 over het gemeentehuis te Nieuwkoop ter sprake komt. In het *Aardr. Woordenboek* van **VAN DER AA** (deel 8, Gorinchem 1846, blz. 161) wordt de **beschrijving van BAKKER** in de *Ned. Stads- en Dorpsbeschrijver aangehouden*, hoewel deze inmiddels geheel verouderd was.

²⁾ Zie **gem.archief Nieuwkoop**, nr. 29, 1617, waarin o.m. het volgende wordt vermeld:

„Alsoo **JOHAN BUYTENWECH**, heere der heerlickheyt van Nijencoop, Noorden etc. verstaen ende oock gesien heeft, dat seeckere groote ende **excessive** costen van teringen als andersins tot lasten van het ambacht jaerlicx werden gedaen ende gemaect, waerdeur de ingesetenen derselver heerlickheyt grootelicx werden belast ende beswaert, heeft noodich bevonden — omme het selfde te eviteren dat men een dorps ofte **gemeenlantsraethuys soude fonderen ende maecken**, heeft uyt oorsaecke van dien lude om een eerlicker ende bequaemer raethuys te fonderen, uyt vrijeijgen liberaliteyt daer toe belooft te geven soo haest het selve **werck** begost wert te maecken, een **somme** van ses hondert carolus gulden”

„**JAN THINS**, balliu ende dijkgraeff” belooft 50 gld, „**GHIJSBERT DIRCZX VAN VLIET**, Schout” 25 gld. etc. etc.

³⁾ Vgl. C. L. **TEMMINCK GROLL**, *De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen, Bulletin Kon. Ned. Oudh. Bond* 1957 Kol. 84.

⁴⁾ **Gem.archief**, nr. 30.1618 „Besteck waer op den hailliu, schout ende Ambachtsbewaerders der heerlickheyt van Nijencoop, Noorden etc. **begeeren** te besteden seecker heywerck van een **gemeenlants raethuys**”. Aan dit bestek ontlene we het volgende: „Den aennemer zal in den eersten maecken een raem ofte vlot, in de **langte** van drie mael een en veertich voeten ende breet voor nae den **dingstal** toe ses ende vijftich voeten ses duym, achter breet vijf en de veertich voeten ende oft **scheyt** (afscheiding) tusschen de **vierschaer** ende 't voorhuys een vlot nae den eysch oock besijden den oflaet van de Waech ende het **vangenhuys** ende achter het vangenhuys, lang een vlot nae den eysch van omtrent seventien voeten Dit vlot sal gemaect worden van goet versch vurenhout, de streckhouten swaer ses ende acht duym, de swalpen overders vijf ende ses duym, . . . Oock een **vlotgen** voor nae den **dingstal** toe,, **dartien** voeten breet om de trappen aan wedersijden op te **beginnen** ende vijftalve voet vooruytsteekende Dit voorz. vlot ofte raem sal bij den aennemer een halve voet beneden het somerwater geleyt moeten **wesen**”. De hiergenoemde maten zijn op fig. I geschreven, slechts de mededeling omtrent de maat van 17 vt. is niet met zekerheid thuis te brengen.

Van belang is nog, dat 134 palen van 44 (Rijnl.) voet ingeheid moeten

worden en dat „Den aennemer . . . dit selffde vlot (zal) overleggen ende decken tusschen de swalpen ende streckhouten met goede Denemarckse delen dick vijf quartier duyms wel dicker ende niet dunde?“. De besteder zal nog leveren 6 tonnen bier en een „heye(hei-apparaat) die tegenwoordich opt dorp staet“. Het heiwerk moet geschieden tussen half April en half Mei.

⁵⁾ Id : „Voorwaarden ende besteck waer nae den Bailliu, Schoudt ende Ambachtsbewaerders van Nieucoop, Noorden etc. begheren te besteeden te maecken een ghemeenlants raethuis“. Hierin staat o.m. dat de aanlegbreedte van de muur vijf-steens moet zijn en dat de versnijdingen zo verdeeld moeten worden, dat aan de buitenzijde de laatste een halve voet „ondert het aertriick“ blijft.

De opgaande muren moet& tot de zolders toe twee-steens zijn, de (top)gevels en borstwerigen anderhalf-steens. „De voet van de middelmuur zal dick zijn drie steen . . .“. Er moeten twee schoorstenen aangebracht worden, „d'eene in de ghroote sael opghaende nevens de middelmuur . . .“¹² d andere in de vierschaer opghaende in de achtergevel . . .“ De „twee voorgevels mitte breete van de waech“ moeten Gemaakt word& van rode Leidse steen, die de aannemer „recht ende wel“ moet slijpen. Hierin moeten 12 kozijnen worden geplaatst, die een halve steen terug moeten liggen met een „holbillioen met offgevelde egghen“ (een omschrijving van de profilerings). „Dit voorschreye werck zal men mit voughen striicken ende pinzeelen naer meestersprijs“ (met pinzeelen zal men bedoel& het trekken van horizontale lijntjes in de nog niet verharde voegen; bij oud voegwerk dat door een of andere oorzaak niet aan verwerping blootgesteld is geweest, treft men deze verfijnde wijze van afwerken nog dikwijls aan). In de zijmuur langs de grote zaal komen drie kozijnen met een „slecht billioen“, in de vierschaer komt er één. De aannemers moeten het huis van binnen „bevloeren ende ghladt pleysteren“; het moet binnen drie maanden na half Mei „onder 't dack“ zijn.

⁶⁾ Daar de verschillende bouwfasen soms erg in elkaar grepen, moest men zich wel enige vrijheden veroorloven, zo werden o.m. de in de hoeken aangebrachte motiefjes eigenlijk in het midden, terugliggend t.o.v. de boog, aangetroffen.

⁷⁾ Gem. Archief nr. 28, 28 september 1658.

⁸⁾ *Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden*, deel XVI, Amsterdam 1746.

⁹⁾ **PAULUS DE VOOGT** had inmiddels in 1742 het huis voor 3300 gld. verkocht aan Margareta Alexandrina, Baronesse van Lijnden, vgl. gem. archief nr. 3 I, 18 juli 1742. Zij was als weduwe van **THOMAS WALRAVEN** Baron van Wassenaer van Warmond († 1726) o.m. vrouwe van Nieuwkoop. Zie: E. B. F. F. **WITTERT VAN HOOGLAND**, *De afstammelingen van Dirk I, Heer van Lienden*; H. G. A. *Obreen, Geschiedenis van het geslacht van Wassenaer* (Handex. Centraal Bureau v. Genealogie).

¹⁰⁾ Gem. archief nr. 31, 2 juli 1761. De onder ⁹⁾ genoemde Baronesse **VAN LIJNDEN** verkoopt het huis waarin „ . . . soo behange als beschilderde kamers, daar onder een extra fraye zaal en aan het huys een hoogen toorn . . .“ voor f 3450.

¹¹⁾ Gem. archief, nr 530; 5 april 1816.

„Bestek en Condiën waarna den Heere President van het Gemeente-

bestuur van Nieuwkoop, op approbatie van de Edele Groot Achtbare Heeren Gedeputeerde Staten voor Zuid-Holland, voornemens is aan te besteeden de reparatiën aan de Dorpstoren; als mede het afbreken van een gedeelte van het Ambachtshuis en het repareren van het resteerende gedeelte."

¹²⁾ Gem.Archief nr. 33, begroting van A. **KOPERDRAAT z.j.** Deze begroting komt ter sprake op 18 okt. 1815 (archief nr. 286, notulen vergadering Burgemeester en Raden).

¹³⁾ Gem.Archief nr. 288, Gemeenteraadsvergaderingen van Nieuwkoop, Notulen 19 juni 1843 : Rapport van de opziener **ELSMEYER**; 27 juli 1843: Rapport van inspecteur P. **DE WITT**; op 28 sept. komt men op grond van een nader rapport van **ELSMEYER** tot een begroting à f 1240,80.

¹⁴⁾ Gem.archief, nr. 530, 9 juli 1844: „Bestek en Condiitiën, waarnaar Burgemeester en Assesoren van Nieuwkoop en Noorden publiek zullen aanbesteden het schooren en ondervangen van het Torengedebouw, benevens het verdiepen en ondermetselen van een of meerder Torenvelden” Het werk wordt gegund aan **ABRAHAM PAARDENKOPER**, meester metselaar uit Soeterwoude, en **HENDRIK DE GRAAF**, meester timmerman te Nieuwkoop voor een totaal van f 1076.

¹⁵⁾ Gem.archief nr. 289 notulen van 31 augustus 1858: „ uit hoofde van den **slegten** staat waarin het zoogenaamde Ambagtsghuis zich bevindt, of dit gebouw moet worden afgebroken dan wel geheel of gedeeltelijk vernieuwd”. Ook op 9 okt., en op 6 dec. komt het probleem ter sprake, wederom op 26 febr. 1859.

¹⁶⁾ Gem.Archief nr. 531, 23 maart 1859: „Bestek en Condiitiën, waarnaar het Gemeente Bestuur van Nieuwkoop voornemens is publiek aan te besteden het amoveren van het zoogenaamde Ambachtshuis en het bouwen van een nieuwe veldwachterswoning.”

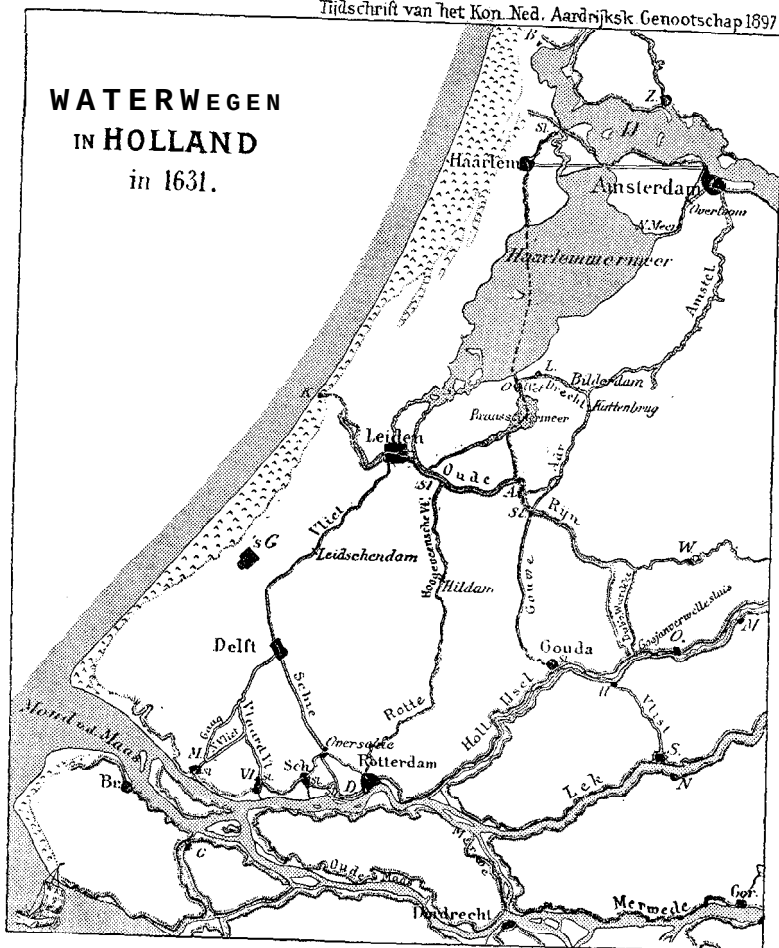
¹⁷⁾ In een destijds ingemetselde, na de restauratie nog niet herplaatste, oorkonde staat o.m. :

„In den iare 1925. den 26 februari. nam de Gemeenteraad van Nieuwkoop het besluit den ouden, scheefgezakten en bouwvallig geworden gemeente-toren, . . . , opnieuw te funderen. . . . Op 8 november is door middel van vijzels de toren tevens rechtgezet. Voor het gehele werk was een som beschikbaar gesteld van f 12.200. . . . Het werk werd in goede orde opgeleverd den 6 dec. 1927. **w.g.** P. A. **TH. V. D. WEYDEN**, burgemeester; C. J. **GROENENDIJK**, secretaris, F. **PIETERSE**, opzichter, H. v. **HEESWIJK** namens Monumentenzorg.

DE HAARLEMMERTREKVAART 300 JAAR

Het verkeerswezen in Holland bevond zich in de 17de eeuw in een zeer primitieve toestand. Aan behoorlijke rij- en vaarwegen ontbrak het te enen male. De grootste behoefte bestond aan een kortere verbinding van het zuiden naar het noorden dan de bestaande. Deze liep door de Hollandse IJssel tot Gouda, waar geschut moest worden op de Haven, die midden door de stad loopt; daarna kwam men in de Gouwe. Na de sluis in de Hoge **Rijndijk** gepasseerd te zijn, kwam men op de Oude Rijn, die bevaren werd tot aan de Heemswetering, tegenwoordig : **Heimans-**wetering, bij Alphen. Langs deze wetering bereikte men de Braassemermeer, de Oude Wetering en eindelijk het gevreesde en vaak desastreuze Haarlemmermeer. Dit werd overgestoken tot aan het Spaarne, welk vaarwater werd gevolgd langs Haarlem tot aan de Spaarndam, van waaruit men op het IJ geschut werd. Over dit bij tijd en wijle woeste IJ bereikte men Amsterdam. Een andere weg voerde langs de vaart, die van Dordrecht over de Maas naar Rotterdam, vandaar langs de **Schie** naar Delft, van Delft langs de Hoornbrug en de Leidschendam naar Leiden over het Haarlemmermeer naar Haarlem en verder, zoals de hiervoor beschreven route, over het IJ naar Amsterdam (1).

Beide waterwegen voerden door sluizen en, wat minstens even erg was, langs tollën (Gouda en Haarlem), aanvankelijk door de grafelijkheid geëxploiteerd, later door de twee genoemde steden. Dan was er nog de zeer ongemakkelijke landweg, die men te paard of per rijtuig kon afleggen. Zowel de ene als de andere reisroute kostte een zee van tijd. Hoewel er nog wel wat minder aanzienlijke waterwegen bestonden dan bovengenoemde, mocht alleen van de „gecostumeerde vaarten” gebruik gemaakt worden (d.z. de z.g. geoorloofde en door octrooien beschermde vaarten) (2). De drie steden Dordrecht, Haarlem en Gouda speelden de rol van cerberus op deze wegen, en het is voorgekomen dat Haarlem zelf schuitten met gewapende manschappen uitzond, om hen die langs de binnenvaarten trachtten hun doel te bereiken, op te sporen. Een andere keer namen Gouda en Dordrecht de eigenrichting te baat om hun als uitsluitend beschermde rechten te verdedigen

door de verlaten aan de Leidschendam en aan de Hildam, die met octrooi t.b.v. de landleiden waren gemaakt, te doen stukslaan. Elke poging door anderen ondernomen om verbetering in deze speciaal voor het handelsverkeer zo schadelijke, situatie te brengen stuitte op tegenstand van genoemde drie steden, die een formeel verbond hadden gesloten in dit verband. Deze tactiek hebben zij tot het einde van de Republiek kunnen volhouden. Door het benadelen van anderen diende men het eigenbelang. Meermalen is door Leiden en Delft getracht via de Oude Rijn met vermindering van de tol te Spaarndam en het gevaarlijke Haarlemmermeer en IJ Amsterdam te bereiken (3). Ook van particuliere zijde werd gewezen op dringend noodzakelijke veranderingen. Voornamelijk de Leidse lakenfabrikanten en -handelaren hebben zich hiervoor ingespannen. In 1640 wees een honderdtal vooraanstaande handelsmensen te Leiden in een uitvoerig rekest op de wenselijkheid een trekvaart op Haarlem te graven (4). Zij verwachtten daarvan, dat de trekvaart van Delft en Den Haag drukker zou worden, omdat men de reis veel meer over Leiden zou laten lopen, voornamelijk de passagiers die van Rotterdam naar Amsterdam en omgekeerd reisden (dezen dienden 's zomers met de wagen door de venen te rijden), die van Haarlem naar Den Haag of omgekeerd en de reizigers vanuit Zeeland, die naar Amsterdam moesten. Zij allen zouden dan de route over Gouda en Rotterdam kunnen vermijden. Een tweede voordeel zou zijn dat de lakense stoffen, die te Leiden werden gefabriceerd, ter plaatse konden worden verkocht en niet door de tussenhandel te Amsterdam of Haarlem, welke steden bovendien zelf aan het drapieren waren. Ondanks de goede naam van de Leidse kwaliteiten waren de kooplui altijd genegen daar te kopen, waar de grootste voorraad was, welke in genoemde steden niet zou bestaan in Leidse fabrikaten. Een derde aantrekkelijk punt zou zijn dat „apparentelyc veel luijden van fatsoen van Amsterdam haerluijden alhier mitterwoon **souden** transporteren **ende** dese stadt mit **cierlycke** gebouwen versien”. Deze Amsterdamse handelsmensen zouden dan tijdig ter **beurze** zijn om hun zaken af te handelen en dezelfde dag weer naar Leiden kunnen terugreizen.

De bovenbeschreven verhoudingen zullen wel voor een groot deel tegengewerkt hebben om op dit rekest enig resultaat te verkrijgen. In 1650 werd eenzelfde verzoek door 60 personen uit de Leidse zakenwereld herhaald. Motieven waren ook nu weer de belemmerde handel en de moeilijke reis: te water het „**perijckel**

Foto H. Kleibrink

DE KORTE MARE

met rechts de trekschuit en de commissarishuisjes. Aquarel door P. C. La Farguc, 1778.
(Gem. archief Leiden).

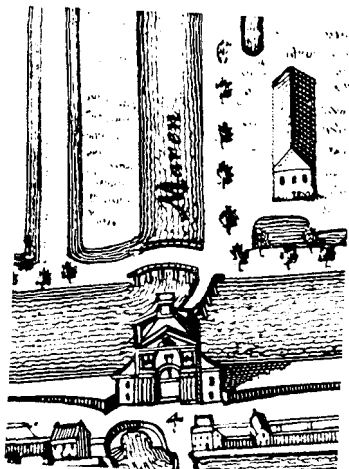

Foto H. Kleibrink

DE MAREPOORT MET RECHTS BOVEN DE STALLEN VOOR DE TREKVAART
Detail van de kaart van C. Hagen, 1675.

Foto H. Kleibrink

DE V.M. STALLEN T.B.V. DE HAARLEMMERTREKVAART
buiten de Marepoort, 1957

van de meer", te land te grote omweg en te veel oponthoud.

Alle pogingen zijn tevergeefs geweest, totdat een der obstakels zelf, nl. Gouda, de aanleiding is geworden voor de verwerkelijking van de aanleg van de trekvaart tussen Leiden en Haarlem.

Op 27 juli 1655 zoekt Haarlem contact met Leiden naar aanleiding van de onderhandelingen, die tussen Amsterdam en Gouda werden gevoerd om tot het graven van een trekvaart en het aanleggen van een -pad tussen hun steden te komen. Haarlem, fel op zijn *qui-vive* voor zijn tol- en handelsbelangen, wilde samen met Leiden in de eerste plaats trachten genoemde steden van hun plan af te brengen en in de tweede plaats komen tot het graven van een trekvaart tussen Leiden en Haarlem om de passage te behouden. Haarlem vraagt Leiden om een spoedige conferentie aangezien Haarlem meent te weten dat het rekest door Gouda (5), en Amsterdam ter zake reeds aan de Staten van Holland en West-Friesland is aangeboden om octrooi te verkrijgen. Haarlem zegt in zijn missive veel heil te verwachten van een trekvaart naar Leiden, omdat de passagiers van Dordrecht af tot Amsterdam toe gediend zullen worden met de commoditeit van geriefelijke trekschuiten. Als de trekvaart er ooit komt, zegt Haarlem, dan moet het nu zijn, „bedacht zijnde op het behoud van onze beide steden”. Begin aug. 1655 werd het rekest van Amsterdam en Gouda bij de Staten ingediend, 9 aug. wordt het aanbod van Haarlem in de Leidse vroedschap behandeld en besloten op de conferentie in te gaan. Deze conferentie had plaats te Haarlem op 18 aug. d.a.v. De 26ste aug. wordt het verslag van het behandelde op deze conferentie in de Leidse vroedschap aangehoord en aan de pensionaris opdracht gegeven zo spoedig mogelijk te informeren bij Haarlem naar de resultaten van zijn pogingen om Amsterdam te bewegen afstand te doen van zijn plannen tot het graven van een trekvaart naar Gouda. Inmiddels was ook aan de Leidse gecommiteerden ter dagvaart gelast tezamen met Haarlem alle bedenkelijke middelen aan te wenden om de heren van Amsterdam en Gouda te bewegen afstand te doen van hun plannen en ter zake te spreken met de heren van Delft, en gezamenlijk (Haarlem, Delft en Leiden) alle bedenkelijke middelen aan te wenden om de aanleg van de trekvaart Amsterdam-Gouda af te wenden. Mocht een en ander mislukken, dan wil Leiden door de pensionaris aan Haarlem laten voorstellen de kosten van de aanleg van vaart en pad voor $\frac{1}{3}$ op zich te nemen. Als dit voorstel soms „onsmaeckelyck” voor Haarlem mocht zijn, dan verzoekt Leiden een ander

voorstel van Haarlemse zijde om Leiden wat te verlichten. Inderdaad viel de Leidse zuinigheid niet bijzonder in de smaak bij Haarlem. Er werd verder gemarchandeerd. 1 sept. 1655 zegt Haarlem dat het zo'n voorstel van Leiden niet had verwacht, nl. om alle bruggen over de te graven vaart door Haarlem te doen financieren, veel minder nog, dat Leiden daarop zou blijven aandringen. Men wil hierover vergaderen en wel te Lisse. Leiden geeft aan zijn gecommiteerden naar deze vergadering verscheidene alternatieven mede. Definitief resultaat ervan was het volgende :

De vaart zal gegraven worden volgens het plan, ontworpen door de landmeters Van de Walle (Haarlem) en Gerstecoren (Leiden), ingediend bij hun verbaal van 28/29 aug. 1655. Haarlem zal beginnen met graven aan de Raampoort recht op de Houtvaart aan. Leiden vanaf de Marepoort. In het midden van het traject zal een baken worden geplaatst. Haarlem en Leiden zullen resp. hun helft tot aan het baken op eigen kosten graven. Ook de aankoop (resp. onteigening) der landen, nodig voor de aanleg van vaart en pad, zal elke stad in eigen traject financieren. De bruggen worden alle gemeenschappelijk gelegd en de kosten daarvan gedeeld. Ook het onderhoud van vaart, pad, bruggen met alle konsekwenties ervan, zullen door de steden voor de helft worden gedragen. De directie en de inkomsten zullen ook gemeenschappelijk zijn (vooral nog eens „half ende half” vermeld). Haarlem zal de visserij over dezelfde lengte van de vaart hebben als Leiden deze vanuit zijn beginpunt van de vaart.

Overeenkomstig deze punten werd aan de Staten van Holland en West-Friesland octrooi aangevraagd, zowel voor het graven van vaart, aanleg van trekvaart alsmede onteigening van landen en gebouwen van particulieren. Tevens werd verzocht dat twee commissarissen uit het college van Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland mogen worden aangewezen om de taxaties te verrichten, de bezwaren der aangelanden te behandelen en hierover definitieve beslissingen te nemen. Ten slotte verzoeken rekestranten octrooi tot het heffen van een gabelle of „wechgelt”.

Nogmaals, in de resolutie van de grote vroedschap dd. 7 sept. 1655, wordt erop aangedrongen Amsterdam en Gouda hun trekvaart te doen opgeven en bij mislukking hiervan zal Leiden zijn stem onthouden aan de verlening van het octrooi Amsterdam/Gouda, tenzij uitdrukkelijk wordt gegarandeerd dat de bruggen over hun vaart op verschillende plaatsen zo nauw zullen worden gebouwd, dat daardoor geen grotere schepen zullen kunnen varen dan de

jachtschuiten, die tussen Haarlem en Leiden en Haarlem en Amsterdam de diensten zullen onderhouden, zodat de binnenvaart tussen Amsterdam en Gouda niet zal kunnen plaatsvinden. Ook nu weer moet de hulp van Delft ter Statenvergadering verzekerd worden. Natuurlijk maakte Gouda bezwaar tegen deze voorwaarde. Zijnerzijds wil het alleen zijn stem aan het Haarlems/Leidse octrooi geven als een verbod om de trekvaart te gebruiken wordt gegeven aan de schepen, die door de duiker van de Leidschendam varen. Haarlem wil hierop ingaan als deze vaartuigen de vestgracht van Haarlem mogen bevaren om daardoor in het Spaarne te komen (de toll!), zonder dat zij door de stad Haarlem varen. Na veel vijven en zessen komt men tot de volgende overeenkomst:

Gouda zal geen eisen stellen t.a.v. de afmetingen van de bruggen. Haarlem belooft, dat de trekvaart alleen zal worden gelegd ten behoeve van passagiers en niet om handelswaren van Haarlem naar Leiden of omgekeerd te doen vervoeren. Vaartuigen die handelsartikelen vervoeren over de Leidschendam zal de toegang direct of indirect tot de trekvaart worden belemmerd. Mocht dit niet plaatsvinden, dan belooft Haarlem de breedte van de bruggen, over de trekvaart gelegen, terug te brengen op een breedte van 8 voet en 10 duim rijnlandse maat (ruim 2,77 m!), zodat alleen snep- en veerschuiten de vaart kunnen passeren.

Toen eindelijk alles naar genoegen van partijen geregeld was, kwam zowel de trekvaart Amsterdam-Gouda als die tussen Haarlem en Leiden er.

Op 6 april 1656 was aan Haarlem en Leiden octrooi verleend door de Staten. In de grote vroedschap werd beslist, dat dezelfde procedure van de werkzaamheden zal worden toegepast als die van de aanleg van vaart en trekpad Leiden-Leidschendam in 1636. Aan twee burgemeesters wordt opgedragen de samenwerking met Haarlem en de leiding van het gehele werk op zich te nemen. De uitdrukkelijke voorwaarde wordt hierbij gegeven, dat alle moeilijkheden betreffende de onteigeningen eerst uit de weg moeten zijn geruimd, voordat met het werk wordt begonnen.

Rijnland verleende 3 mei 1656 autorisatie aan Haarlem en Leiden om de trekvaart te doen afbakenen en op 6 mei d.a.v. wordt commissie verleend aan de dijkgraaf en de twee hoogheemraden om de taxaties van de te onteigenen landen ter hand te nemen en de daaruit voortvloeiende kwesties te behandelen. De 27ste mei verscheen de „Waerschouwinge” van geïnteresseerde Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland aan de geïnteresseerde

aangelanden van de afgebakende trekvaart om vanaf maandag 12 juni op hun gronden te verschijnen, te beginnen om 9 uur aan de Marepoort teneinde hun grieven alsdan tegen de onteigening kenbaar te maken. Na deze inspectietocht zullen de taxaties plaatsvinden. 24 juni was de inspectie afgelopen en werd de aangelanden bij publicatie verzocht schriftelijk van hun grieven te doen blijken. Het heeft rekest en bezwaren geregend. Aan pogingen om beter te worden van de onteigening heeft het vanzelfsprekend niet ontbroken. Echter, gecommiteerde Dijkgraaf en Hoogheemraden gingen zeer zakelijk te werk. Vele bezwaren werden afgedaan door te wijzen op de verbeterde toegankelijkheid van land of woning door trekvaart of -pad. Dit voordeel werd dan ook in het bedrag voor de onteigening uitgedrukt. Bovendien had het college gegevens opgevraagd uit de transportregisters van de respectieve dorpen over de bedragen, die indertijd door de rekestranten voor de aankoop van de nu te onteigenen eigendommen waren betaald. Toen alle kwesties in dit vlak waren opgelost gingen Haarlem en Leiden gezamenlijk tot de aanbesteding over, te beginnen met het graafwerk volgens de ontwerpen van de genoemde landmeters. De besteding had te Haarlem plaats. Daags tevoren kwamen de Leidse gecommiteerden te Haarlem aan en logeerden, als gewoonlijk, in het logement „De Vergulde Bastaertpijp”. Een goede avondmaaltijd stond voor hen gereed. De bestekken waren niet zuinig met voorwaarden en boetebedreigingen voor aannemers en werklieden. Er moet fantastisch snel gewerkt zijn: 27 februari het graven „in parken” aanbesteed, 23 april d.a.v. verscheen een certificaat van de stand en deugdelijkheid van het eerste graafwerk in het Leidse deel, 1 november opening van de vaart. En dan te bedenken dat alles met de hand gebeurde. Dit resultaat is bereikt, omdat de aanbesteding „in parken” (gedeelten) plaatsvond en dus zéér veel arbeiders gelijktijdig het werk in handen hadden.

Leiden verkeerde, wat zijn deel van het project betrof, in een gunstiger positie dan Haarlem, omdat het gebruik kon maken van de Mare en de Poel, terwijl Haarlem zijn gehele traject door het duin moest graven. Het aardige verhaal van de eerste „spit” bij het „Qua-Laentje” aan de Haarlemse zijde op 26 sept. 1657 door de twee feestelijk uitgedoste zoontjes met hun versierde kruiwagentjes van **MATTHEUS STEIN**, commissaris van Haarlem voor de trekvaart, zou ons bijna doen denken aan een intermezzo, omdat het moeilijk is voor te stellen, dat ongeveer 15 km vaart in 1 maand met de hand zou zijn gegraven.

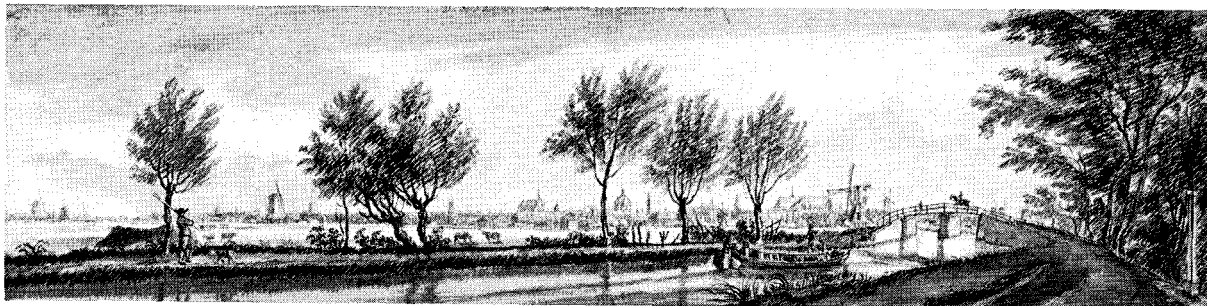

Foto H. Kleibrink

DE MARE, ZIJNDE EEN ONDERDEEL VAN DE HAARLEMMERTREKVAART, TER HOOGTE VAN OUD-POELGEEST,
met rechts de trekschuit en de Kwaakbrug en op de achtergrond gezicht op Leiden.

Tekening door Jan de Beyer, 1750 (Gem. archief Leiden).

Foto H. Kleibrink

HET TOLHEK AAN DE HAARLEMMERTREKVAART BIJ WARMOND

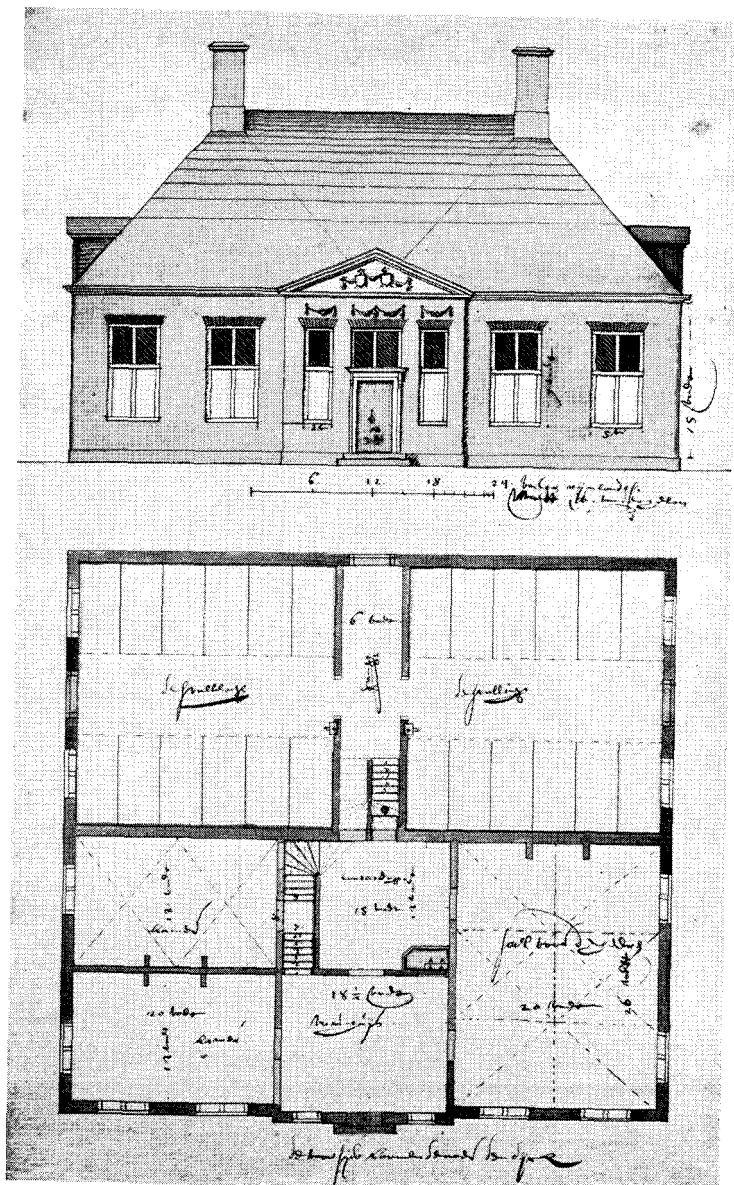

Foto H. Kleibrink

HET HUIS HALFWEG ONDER LISSE
Ontwerptekening door WILLEM VAN DER HELM.

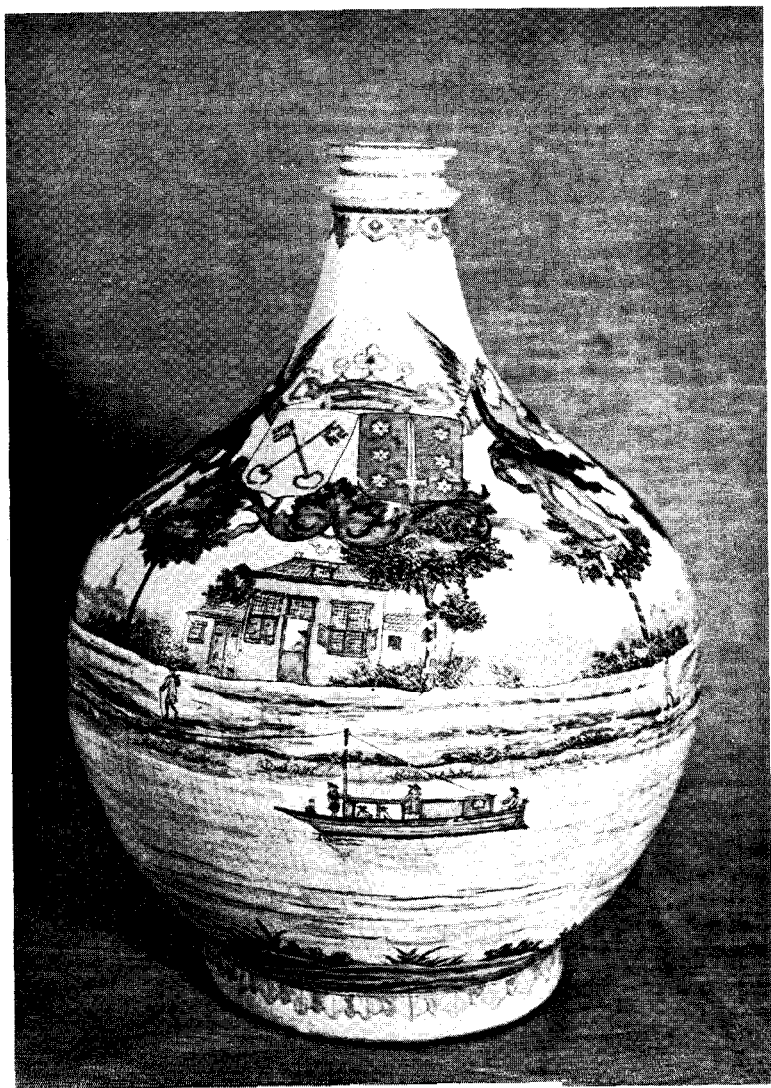

Foto Mr. F. E. de Wilde

VAAS MET VOORSTELLING VAN DE TREKSCHUIT
 en waarschijnlijk het huis Halfweg onder Lisse, alsmede de wapens van
 Haarlem en Leiden.

Imari-porcelain met Hollandse polychrome decoratie, c. 1740.
 (Museum de Lakenhal)

BESTEEDINGE van't graeven

ende maecken van een Treck-wegh ende Treck-vaert ,

Tusschen de Steden

HAERLEM ende LEYDEN.

Op den 27^m. Februarij Anno 1657. Nieuwen stijl/ zijnde Dinsdagh.

DE Heeren Ghecommitteerden

der voorz. Steden HAERLEM ende LEYDEN, zijn
van meyninge in her openbaere besleeden,

Het Graven ende schieten ban een Treck-baert/ ende het maecken ban een Treckwegh/ mitsgaders een Kingh-doot ende Kade daer beneffens/ daer het noodich wesen sal.

De voorsz. Bestedinge sal geschieden by Partcken ofte Placken ban hondert/ meerder ende minder Roeden/ volgende de aftekeninghe by Bombers op De parckens int velt ghedaen/ ende de particuliere Bestrecken daer van zijnde.

Ende sal de voorsz. Bestedinge gedaen werden binnen de Stadt Haarlem/ inden Nieuwen Doelen/ op den 27^m. februarij deses Jaers 1657. Nieuwen Stijl/ wesende Dinsdagh/ des voormiddachs de klokke negen uyren precies.

Nemant gesint zijnde middelertijt de Bestrecken ofte Vloerwaerden vanden te seken/ om ten gesetten daghe eenige der selver wercken aen te nemen/ zal hem konnen berboegen ende addresseeren ter Secretarpe vande voorsz. respectie Steden/ alwaer Op De selve sal konnen binden.

De Malen ban het voornoemde werck sullen konnen gesien werden inden Nieuwen Doelen binnen De Stadt Haarlem/ ende binnen de Stadt Leiden inden Doelen aldarr.

De gegadingde tot het voorsz. werck verboegen hen ten daghe/ wyze ende plaetse voorsz./ ende doen haer proffijt.

D'een segget d'ander voort.

Profil bande .

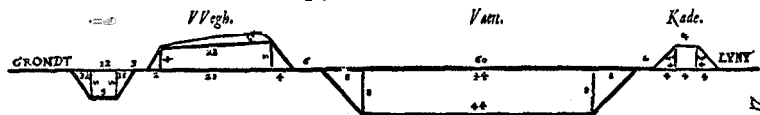

Foto H. Kleibrink

AANPLAKBILJET VOOR DE AANBESTEDING VOOR DE TREKVAART, 1657
(Gemeentearchief Leiden).

Volgens het ontwerp der landmeters zouden aanvankelijk een 16-tal bruggen over de vaart worden gelegd. De Warmonderbrug bracht op het laatst teleurstelling, zij bleek te laag te zijn. Bovendien was zij het eigendom van heer **JACOB VAN WASSENAER**, heer van Warmond, Esselijkerwoude, enz. Op 11 okt. 1657 werd een overeenkomst getekend door de gecommitteerden van Haarlem en Leiden, waarbij de heer van Warmond toestond, dat de kruin van de brug werd ingeslagen en het opstaande werk werd verhoogd. De brug zou eigendom blijven van de heer van Warmond en zijn nakomelingen, het onderhoud te eeuwigden dage ten laste van de steden Haarlem en Leiden zijn (7). Blijkens de rekeningen van de trekvaart heeft **WILLEM VAN DER HELM** deze brug geschikt gemaakt voor het trekvaartverkeer (8).

De 1ste nov. 1657 werd de vaart voor het verkeer opengesteld, hoewel nog niet alle werkzaamheden klaar waren. Een versierde trekschuit werd als eerste door de vaart getrokken. Weinig is dezerzijds bekend over die dag in betrekking tot eventuele feestelijkheden. De rekeningen vermelden betalingen voor wijn en „verteringen”, gemaakt door de gecommitteerden van Haarlem en Leiden voor de trekvaart, maar er zijn geen bijzondere vermeldingen over de 1ste november. Wel is een penning geslagen op de opening van de vaart met aan de voorzijde een gezicht op Haarlem, op de voorgrond het jaagpad met jager en trekschuit. Boven het stadsgezicht de spreuk: Vicit Vim Virtus. Onder het stadsgezicht het wapen van Haarlem, gehouden door twee staande leeuwen, waarachter vlaggen en krijgsattributen. Randschrift: A°. 1656 26 7br. is de trekvaart van Haerlem op Leyden begonnen 1657 P° 9br. de eerste schuit gevaren. De keerzijde vertoont een 11-regelig opschrift in het Latijn en de namen van de Haarlemse gecommitteerden. Haarlem heeft deze penning doen slaan (9). Dit feit vermeldt **VAN MIERIS** in zijn *Beschrijving van Leiden*, 11, p. 469 e.a. Ik heb dit bevestigd gezien, doordat geen enkele post noch in de rekening van de trekvaart, noch in die van de tesorier ordinaris of extra-ordinaris een uitgave ter zake vermeldt. De volgende hoogst interessante vondst noteerde Ir. J. **TERWEN** (10) destijds bij zijn onderzoekingen betreffende **VAN DER HELM**. In een rekening van tekeningen, daggelden en teerkosten, ingediend bij de burgemeesters van Leiden door **PIETER POST**, stond genoteerd : „nogh een afteyckeninge van twee sijden tot een gedenckpenninck van de nieuwe vaert op Haerlem”. We kunnen veronderstellingen gaan maken over dit onderwerp, maar ik laat

dat gaarne aan de lezer over. Op één punt meen ik de aandacht te moeten vestigen. Er is getwijfeld over de vraag welke stad het initiatief tot de aanleg van de vaart heeft genomen. Uit genoemde correspondentie en uit het slaan van de penning blijkt overduidelijk dat het plan van Haarlem is uitgegaan.

De vaart is $28\frac{1}{2}$ km lang, 15 à 20 m breed en de officiële diepte bedraagt 1,90 m (11). Vanaf Haarlem tot Halfweg wordt de vaart de Leidse Vaart genoemd, vanaf Halfweg tot Leiden Haarlemmer trekvaart (de vaart van Haarlem naar Amsterdam, die in 1631 was gegraven, werd Haarlemmervaart genoemd).

Instructies en ordonnanties geven ons een inzicht in beheer en organisatie van de dienst, zoals deze vóór 1 nov. 1657 werd geregeld. De aankondigingen van de openstelling en van de dienstregelingen hadden plaats in de couranten. Het is jammer dat deze niet meer bewaard zijn.

Iedere stad onderhield enige trekschuiten, die overdekt waren, en een 12-tal kloeke paarden. Er was een stal voor deze paarden even buiten de Marepoort te Leiden (nu Haarlemmerweg nr. 2 ; zojuist is bekend geworden, dat deze stal tot garage zal worden ingericht) en aan de Delfweg (Halfweg). Gedurende de vaart werden de paarden te Halfweg ververst. Behalve een stal bevond zich te Halfweg de dienstwoning voor de commissaris aldaar en in dit huis was de vergaderkamer van de heren van Haarlem en Leiden, die gecommitteerd waren tot de behandeling der zaken van de trekvaart. Daarom kreeg de stolp, zo genoemd omdat huis en stal onder één dak gebouwd waren, ook een enigszins representatief uiterlijk. De besteding tot de bouw had plaats op 11 dec. 1657. Hoewel aan de architect **VAN DER HELM** op 20 april 1658 een bedrag is uitbetaald voor enige tekeningen, is nergens vermeld voor welk doel deze tekeningen gediend hebben. Voor het huis aan Halfweg? Men zou geneigd zijn op deze veronderstelling in te gaan, omdat de post is geplaatst tussen verscheidene andere posten, die werkzaamheden aan Halfweg verantwoorden. Het bewijs voor de juistheid van deze veronderstelling vindt men in nr. 78054 van de prentverzameling over Leiden en omgeving, berustende ten gemeentearchive. Het is een gesigneerde tekening van **VAN DER HELM**, voorstellende voorgevel en plattegrond van het commissarishuis te Halfweg. Bij deze tekening trof ik aan een „Staet van kosten aangaende het nieuw te maken huys mitgaders de stallingh op Halffwegen” in het handschrift van **VAN DER HELM**.

Iedere stad stelde twee commissarissen aan om dienst te doen op hun respectief traject. Zij waren verantwoordelijk voor het personeel, dat o.m. bestond uit schippers en jagers, en voor de paarden en de schuiten. Bovendien hadden zij te zorgen voor de stipte uitvoering van de dienstregelingen en de ordonnanties (12). Van Haarlem vertrok de eerste schuit 's morgens om 5 uur; vanaf het Haarlemmerveer aan de Mare te Leiden om 4 uur. Daarna waren de vertrektijden in beide steden gelijk, nl. om 7, 9, 11, 1, 2, 4 en 5 uur. De nachtschuit vertrok van Haarlem om 10 uur, van Leiden om 11 uur. Er was een zomer- en een winterdienst. Bovendien lag er altijd een extra schuit gereed voor de verhuur aan hen, die buiten de officiële tijden en sneller de reis wilden maken. Deze legde onderweg nergens aan en werd, indien gewenst, door 4 paarden getrokken.

Een enkele reis bedroeg 11 stuivers, de gabelle inbegrepen. Kinderen beneden de drie jaar reisden gratis als ze op schoot werden gehouden; kinderen van 3-10 jaar betaalden half geld. „Van sacxkens, packetgens, maeltgens **ende** korven, die gheen beletsel in de schuyten gheven en sal gheen vracht betaelt werden **ende** soo deselve soo groot zijn datse beletsel geven aan de **sit**-plaatsen in de schuyten, **sal** daarvan betaelt werden tot vracht vier stuyvers . . .” (13). Het was verboden in de trekschuit „**tabak** te drinken”.

De vaart was verboden voor het vervoer van koopmansgoederen. Het transport daarvan had plaats, zoals voorheen, over de Haarlemmermeer. Speelschuiten werden wel toegelaten in de vaart, mits zij de **gabelle** betaalden en bij de magistraten stonden **teboek**-gesteld.

Op de trekweg werden toegelaten wagens, karren, karossen, paarden, voetgangers en vee. Op deze weg bevonden zich verscheidene tolhekken of slagbomen. Wij kennen nog altijd het Leidse Hek, even voorbij de Warmondertol. Voordat men te Halfweg was, was men 4 tollën gepasseerd aan de Leidse zijde. De exploitatie van het geheel bleek een voordelige zaak te zijn. Van 9 nov. 1657 tot 5 jan. 1659 brachten de gabellen over het gehele traject een bedrag van 17.604 gulden, 10 stuivers en 8 penningen op (14). Voor de administratie der ontvangen gabellen waren collecteurs aangesteld. Een speciale tresorier was aangewezen voor de verantwoording van de ontvangsten en uitgaven betreffende de Haarlemmertrekvaart. Deze was rekenplichtig aan de gecommiteerden voor de trekvaart, die tweemaal per jaar te Halfweg

in het „stadshuis” bijeenkwamen. Daar werd de jaarlijkse rekening geauditeerd en gelijkwideerd.

We kunnen ons voorstellen dat de trekvaarten in het oude Holland een geweldige uitkomst brachten in een tijd toen men niet van Leiden naar Haarlem en Amsterdam kon reizen zonder zijn leven te riskeren op de Haarlemmermeer of het IJ. In zekere zin kunnen we dat ook nu niet, maar niemand zal, wanneer hij „even” naar Amsterdam gaat, met een levensgrote mogelijkheid van een definitief vertrek rekening houden, zoals toen wel het geval was. In ons samenstel van grote verkeerswegen te water en te land telt de Haarlemmertrekvaart nauwelijks meer mee. We kunnen niet meer zeggen dat het bestaan van de vaart een levensbelang voor de twee steden is, zoals in de tijd van het particularisme. Veeleer zien we nu de Haarlemmer/Leidse trekvaart als een der vaarten, die tot de provinciale belangensfeer behoren.

ANNIE VERSPRILLE.

LITERATUUR EN BRONNEN

1. A. A. **BEEKMAN**, Waterwegen in Oud-Holland; in: Tijdschrift v.h. Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 1897, blz. 365 e.v.
2. Dr. H. **BLINK**, Eenige bladzijden uit de ontwikkelingsgeschiedenis van Nederland gedurende de laatste halve eeuw; in: Vragen van den Dag, 1898, blz. 550 e.v.
3. P. J. **BLOK**, Geschiedenis ~~een~~er Hollandsche Stad, 11, blz. 238.
4. Inventaris van de archieven v.d. Jaagpaden en Trekvaarden (m.s.), nr. 110.
5. Inventaris als voren, nr. 108 1, fol. 5.
Voor zover niet speciaal aangegeven, werd het verhaalde geput uit dit nummer en uit het vroedschapsboek, inv. v.h. archief der secretarie na 1575, nr. 452.
6. Privilegeboek E, inv. archief v.d. secretarie 1575-1851, nr. 22, fol. 3 14 c.v.; **VAN MIERIS**, Handvesten enz., 1759, 1, p. 403.
7. Inventaris van de archieven van de Jaagpaden en Trekvaarten (m.s.), nr. 107, fol. 21.
8. Inventaris als voren, nr. 136, 1, fol. 14.
9. Berust in het Sted. Museum de Lakenhal. Zie catalogus van voorwerpen, 1924, 2de uitgave, nr. 1967. en Leidsch Jaarboekje 1912, blz. 119; Catalogus van voorwerpen Frans Halsmuseum, Haarlem, nr. 683; genoemd in: Jhr. C. H. C. A. **VAN SIJPESTEYN**, Penningkundige geschiedenis der stad Haarlem, 1916, nr. 170; G. **VAN LOON**, Beschrijving der Ned. Historiepenningen over 1555-1714, 11, blz. 421:1723-1731.
Mej. Dr. G. N. **KURTZ**, Gemeentearchivaris van Haarlem, deelde

mij mede dat volgens de burgemeestersresoluties van Haarlem dd. 29 juni 1659 burgemeester **MATHEUS STEYN** gemachtigd werd 12 gouden penningen te laten maken t.g.v. het delven van de Trekvaart , „volgens de forme, die bij den Mr. tot Amsterdam is gemaect”.

10. Bijlagen van de rekeningen van de tesorier extra-ordinaris over 1659, inv. archief v. d. secretarie 1575-1851, nr. 4906. Ir. **TERWEN** was zo vriendelijk mij toe te staan deze uitzonderlijke, **moelijk** te vinden **plaats** in dit artikel te publiceren.
11. **Beschrijving** van de provincie Zuid-Holland, behorende bij de waterstaatskaart, bewerkt bij de directie Algemene Dienst van de Waterstaat, 1950, blz. 187.
12. „**Provisionele** ordonnantie van de gabelen ofte tollen op den **nieu-**gemaecten treckwegh tussen de steden Haarlem **ende** Leyden **ende** op het bevaeren van de voors.vaert **ende** het ghebruyck van de treckwegh”, enz. (16 October 1657 gedrukt) ; in: Inv. Jaagpaden en Trekvaarten, nr. 108, 1.
13. Als voren.
14. Inventaris als voren nr. 136, 1.

In het binnenkort verschijnende Jaarboek Haerlem zal Mr. S. J. Fockema Andreae een artikel over hetzelfde onderwerp publiceren.

EEN ZWEED TE LEIDEN IN 1769 UIT HET REISDAGBOEK VAN J. H. LIDÉN

Onder de vele buitenlandse reizigers die in de achttiende eeuw ons land hebben bezocht en hun indrukken in dagboeken of reisbrieven hebben vastgelegd ¹⁾, nemen de Zweden niet de geringste plaats in.

Bekend is b.v. **BJÖRNSTAHL**, wiens uitvoerig relaas reeds enige jaren na het verschijnen ook in het Nederlands vertaald is ²⁾; aardig het verhaal van **FERRNER**, dat pas in deze eeuw in **KERNKAMP** een uitgever heeft gevonden ³⁾.

Nog grotendeels onuitgegeven zijn de reisdagboeken van **JOHAN HENRIK LIDÉN** ⁴⁾. Deze was in 1741 te Linköping geboren en promoveerde in 1764 tot philosophiae magister te Uppsala. Het jaar daarop werd hij privaatsdocent in de historia litteraria en „amanuensis” aan de Universiteitsbibliotheek aldaar. Op zijn buitenlandse reis van 1768-1770 door Denemarken, Duitsland, Nederland, Engeland en Frankrijk, hebben vooral de bibliotheken zijn aandacht getrokken, zoals blijkt uit enige reeds gepubliceerde fragmenten over de Parijse bibliotheken en de Universiteits-

¹⁾ Zie J. N. **JACOBSEN JENSEN**, Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850. Amsterdam 1919, Supplement Amsterdam 1936.
E. **PELINCK**, Reizigers in Leiden en Rijnland, U.B. Leiden, Hs. B.P.L. 2606.

²⁾ J. J. **BJÖRNSTAHL**, **Reize door Europa** en het Oosten, Vijfde deel, bevattende het dagboek der reize door Zwitserland, Deutschland, Holland en Engeland. Utrecht — Amsterdam 1783.

³⁾ **BENGT FERRNER**'s dagboek van zijne reis door Nederland in 1759, medegedeeld door **G. W. KERNKAMP**. Bijdr. Med. Hist. Gen. XXXI (1910), blz. 314-509.

Kort geleden is eindelijk een volledige uitgave verschenen: **BENGT FERRNER, Resa i Europa**. Utg. av **STEN G. LINDBERG** (**Lychnos** bibliotek 14, Uppsala — Stockholm 1956).

⁴⁾ Zie voor **LIDÉN**'s leven behalve het in de volgende noot te noemen opstel van **AXEL NELSON**, diens: **JOHAN HENRIK LIDÉN**'s levnad. En konturteckning. Linköpings Biblioteks Handlingar, N.S. 2: 1 (1934), blz. 1-85, voor de toezending waarvan ik hem hartelijk dank zeg. Ook allen die mij met inlichtingen geholpen hebben, ben ik zeer erkentelijk.

bibliotheek te Göttingen ¹⁾. Zijn verblijf in Nederland duurde twee maanden, van 23 April tot 22 Juni 1769, hij bezocht Groningen, Leeuwarden, Franeker, Amsterdam, Haarlem, Utrecht, Leiden, Den Haag, Delft, Rotterdam en Hellevoetsluis, vanwaar hij naar Engeland overstak.

Na zijn terugkeer in Zweden werd hij adjunct-hoogleraar in de geschiedenis te Lund; spoedig openbaarde zich echter reeds zijn kwaal, de jicht, die maakte dat hij in 1776 ontslagen werd, zij het met de titel van hoogleraar. De jaren van 1776 af tot zijn dood in 1793 heeft hij te bed liggend, maar actief werkzaam voor de geleerdengeschiedenis doorgebracht; o.a. gaf hij de eerste bibliographie van Zweedse dissertaties uit (1778- 1780). Zijn bibliotheek heeft **LIDÉN** aan de Universiteitsbibliotheek te Uppsala nagelaten, waar dus nu ook het genoemde reisdagboek berust (X 396-399).

Het gedeelte over Leiden (X 397, blz. 367-374), in het Nederlands vertaald door Mejuffrouw L. G. **DE GRAAF** en door mij van aantekeningen voorzien, moge hieronder volgen. **LIDÉN**, een echte 18de-eeuwse polyhistor, blijkt ook voor andere zaken dan bibliotheken belangstelling te hebben. Zijn relaas bevat enige bij mijn weten nog onbekende details over Hortus, Sterrewacht en muziek-leven; hij observeert scherp en niet zonder gevoel voor humor en schrijft tamelijk persoonlijk. Daarom leek het mij de moeite waard het onderstaande te publiceren.

E. **HULSHOFF** **POL**

2 Juni

Leiden is, naar men beweert, na Amsterdam de grootste en mooiste stad in Holland. Het heeft een tamelijk gunstige ligging. De straten waren zo schoon als vloeren, de grachten breed, met bomen omzoomd, en zagen er fraai uit. Men zegt dat hier 11.000 huizen zijn ²⁾. Nadat ik vroeg in de morgen een wandeling rondom de hele stad gemaakt had, was het eerste wat ik ging bekijken de Hortus Botanicus. Boven de poort aan de buitenkant staat:

¹⁾ A. **GEFFROY**, Notices et extraits des manuscrits concernant l'histoire ou la littérature de la France qui sont conservés dans les bibliothèques ou archives de Suède, Danemark et Norvège (Paris 1855), pp. 409-446.

A. **NELSON**, Aus J. H. **LIDÉN'S** Tagebuch über seinen Aufenthalt in Göttingen in den Jahren 1768-1769. Aufsätze **FRITZ MILKAU** gewidmet (Lpz. 1921), S. 255-263.

²⁾ Volgens het kohier van 1749 (het laatste vóór ons jaar 1769) bedroeg het aantal huizen 10.906, waarvan 11.000 wel een juiste afronding is (mededeling Gemeente-Archief).

HENSBEKER VAN DE KORTSTEKER POLDER.

Foto H. Groenendijk

Foto Svenska Porträttarkivet

JOHAN HENRIK LIDÉN.

Schilderij door Magnus Hellman. Östergötlands Museum, Linköping.

Scire studes morbis quicumque levamen ab Herbis,
 Ingrederere, addisces quidquid in arte latet.
 Hic oculos castae recreant spectacula florum
 Et reficit cerebrum suavior aura tuum.
 Turn digesta suo cernes simul ordine cuncta
 Sparsa per immensum quae bona Terra parit.
 Summis quae cuperent alii spectare periculis
 Ut videas tuto Palladis hortus habet.
 Ecce patet gratis Batavorum munere Patrum
 Publica qui Musis haec sua dona sacrant ¹⁾.

(In de marge bij gratis: dat dit een dichterlijke vrijheid is, moest ik door het verlies van een gulden ondervinden) ²⁾).

Zodra men binnen de poort is gekomen leest men daarboven de volgende beleefde vermaning:

Europae hic Asiaeque vides miracula, superbit
 Africa, resplendent quae novus orbis habet.
 Ergo oculos invito Tuos, naresque sagaces
 Attentumque animum, qui mea sacra colat.
 At caveas quaeso caras mihi laedere plantas,
 Nec rapias avida semina carpta manu.
 Dumque per angustos calles speculator oberras
 Ne gladius noceat retro cavere velis.

¹⁾ Vertaling:

Gij die door kruiden verwacht te kunnen verlichten de kwalen,
 Treed in de hof en gij leert wat houdt verborgen de kunst.
 Hier verheugt u het oog d'aanblik der zedige Flora,
 En een lieflijke geur strijkt met een zucht langs uw hoofd.
 Zien zult ge alles geordend in eigen soorten en klassen
 Wat d'alvoedende aard voortbrengt verspreid overal.
 Anderen om dit te zien niet duchten de grootste gevaren,
 Pallas' tuin toont het u veilig en op uw gemak.
 Zie, het staat open om niet, het geschenk der Hollandse vaad'ren,
 Die deze nuttige gift hebben den Muzen gewijd.

²⁾ Het eerste gedicht ook bij F. VAN MIERIS — D. VAN ALPHEN, Beschrijving der stad Leyden 11 (Leiden 1770), blz. 551. Het tweede heb ik nergens kunnen vinden. „Intreegeldt — 't welk hy meest stelt ter discretie van deselve, dog egter ex. gr. van een boer vordert hy twee stuivers" (Cur. Arch. nr. 761, geciteerd in Engelse vertaling in H. VEENDORP — L. G. M. BAAS BECKING, Hortus Academicus Lugduno-Batavus 1587—1937 (Haarlem 1938), blz. 127).

Hortus amat pacem, saeva instrumenta furoris
Horret, ut expertus, saepe **nocere** sibi ¹⁾.

De tuin is in één woord prachtig en de mooiste botanische tuin die ik tot nu toe gezien heb. Een meisje was demonstratrice ²⁾. Zij wist van vele gewassen de Latijnse naam. Alles bloeide nu op

1) Vertaling :

Wonderen kunt ge hier zien van Azië en die van Europa,
Afrika pronkt, schoon blinkt wat Nieuwe Wereld ons biedt.
Daarom nood ik uw ogen, uw scherp onderscheidende reukzin,
En uw opmerkzame geest, die mijne waardigheid eer'.
Maar bid ik u, pas op, beschadig niets aan mijn planten,
Noch ook roof van het zaad, grijpend met gretige hand.
Ook wanneer gij, bezoeker! langs smalle paadjes soms rond dwaalt,
Dat niet uw degen, zie toe, achter u planten verniel'.
Vrede bemint deze tuin, het straffe werktuig der woede
Vreest hij als een die ervoer dat hem dit altijd weer schaadt.

2) De vrouw sneelde reeds een (**bescheiden**) rol in de Leidse geleerde wereld van de 18de eeuw: [Fr. X.] **DE FELLER**, *Itinéraire, ou voyages en diverses parties de l'Europe*, 2me éd., 11 (Paris 1823), blz. 233 (bezoek aan Leiden op 20 mei 1775) „Ce qui m'a paru un peu curieux, c'est que de jeunes filles sont les **démonstratrices** de ces savantes choses. Cela seul suffiroit pour donner une idée des **mœurs** de ce pays, si on ne le connoissoit déjà par d'autres usages édifiants.”

Voor de hortus zie het in de vorige noot geciteerde request van de **hortulanus** aan Curatoren (midden 18de eeuw), waarin hij betoogt, dat hij het entreegeld der bezoekers hard nodig had, daar hij een meid moest houden om deze bezoekers rond te leiden, „gelijk ook zijne huysvrouw doet”.

Voor de vrouw van de hortulanus **MEERBURGH** in 1782, cf. **FR. BIRHART**, *Meine Reise nach der Grafschaft Bentheim, und von da nach Holland, nebst der Retour nach Herrenhausen*. In: *Beiträge zur Naturkunde, und den damit verwandten Wissenschaften II* (Hannover und Osnabrück 1788), blz. 114-115: „Da der Gärtner nicht zu Hause war, so wurde ich von seiner Frau herumgeführt, welche durch das öftere Vorzeigen ihres Mannes eine ziemliche Anzahl von Pflanzen kennen gelernt, so dass sie im Nothfall wohl einen Apotheker oder einen Candidaten der Medicin examiniren könnte.”

In 1805 leidde de dochter van de hoogleraar in de anatomie in het Theatrum Anatomicum rond, dat moet dus een meisje **SANDIFORT** geweest zijn (*Journal of travels in England, Holland and Scotland . . . in the years 1805 and 1806, II* (2nd ed. Boston 1812), blz. 164), terwijl in 1808 B. G. **NIEBUHR** (*Circularbriefe aus Holland von 1808*, in: *Nachgelassene Schriften nichtphilologischen Inhalts* (Hamburg 1842), blz. 138, op het stadhuis „eine gelehrte Führerin” vond, nl. de „Frau des Rathsboten”.

zijn mooist. Het Kabinet van Naturalia ¹⁾ wordt bewaard in een mooi, in de tuin gebouwd huis. Het is de moeite waard, maar de heer die het liet zien pochte er nogal op. Onder het vele dat ik tevoren nooit gezien had, was een opgezette *Hydrocorax Indicus*, rostrum habens falciforme denticulatum, en, wat vreemd is, incremento corneo onustum ²⁾. Men had deze vogel in koper laten snijden en verkocht de kopergravure voor 15 Hollandse stuivers ³⁾.

In een kamer buiten het kabinet bevonden zich de door PAPENBROEK aan de Universiteit geschonken Griekse en Romeinse oudheden in aanzienlijke hoeveelheid opgesteld. Ik heb ze alle bekeken, maar beschrijf ze niet, immers wij bezitten reeds **FR. OUDENDORPII** *Brevis Descriptio Veterum Monumentorum ab GER. PAPENBROECKIO Academiae Lugd. Bat. legatorum. Lugd. 1746. 4°* ⁴⁾. Ter ere van de schenker was terecht boven de ingang de volgende inscriptie aangebracht:

MDCCXLV

Aet. Mem. & Honori Amp. Viri Gerardi Papenbroeckii Amstel. Urbis Scabinorum olim Praesidis, ob Graeca Latinaque Antiquitatis Monumenta Acad. Lugd. Bat. testamento legata posuerunt Acad. Curatores et Urbis Coss. L(ubentes) M(erito) Q(ue) ⁵⁾.

¹⁾ Aan de zuidzijde van de hortus was reeds in 1600 een galerij gebouwd waar naturalia en rariteiten bewaard werden. Aan de noordzijde werd daaraan het nu nog bestaande gebouw toegevoegd (in 1744 voltooid), dat zowel een kabinet van naturalia enz. bevatte, als de „antyke marmora” van de collectie van de Amsterdamse schepen **GERARD VAN PAPENBROEK**, in 1743 aan de Universiteit gelegateerd. De trotse vertoner was waarschijnlijk ENGELB. HEENCK (ca. 1721-1802), custos sinds 1761.

²⁾ Indische waterraaf met een sikkelvormige getande snavel, die een hoornen uitwas heeft. De opgezette *Hydrocorax Indicus*, (volgens Dr. G. C. A. Junge waarschijnlijk de Javaanse neushoornvogel, *buceros rhinoceros silvestris*), kwam in de 18de-eeuwse kabinetten niet vaak voor: het Leidse exemplaar wordt herhaaldelijk in reisbeschrijvingen vermeld, als *hydrocorax indicus*, als *rhinoceros avis* en als „Indische vogel kalao, die hier waterraaf wordt genoemd” (BjÖRNSTÄHL V, blz. 351).

³⁾ Deze gravure is helaas noch in enige Leidse instelling, noch in de collectie LIDÉN te Uppsala te vinden.

⁴⁾ Korte beschrijving van de oude monumenten door GER. PAPENBROEK aan de Leidse Universiteit nagelaten.

⁵⁾ Ter eeuwigere gedachtenis en ere van de Heer GERARD VAN PAPENBROEK, eertijds voorzitter van de Schepenbank van de stad Amsterdam, hebben, vanwege de monumenten van de Griekse en Romeinse oudheid die hij bij testament heeft nagelaten aan de Leidse Universiteit Curatoren en Burgemeesters (dit) gaarne en terecht opgericht.

Ik ging de collegezalen bekijken, die aartslelijk zijn, en het Academiegebouw, vermoedelijk een der slechtste gebouwen van de stad ¹⁾. Toevallig kreeg ik ook nu een promotie te horen. De heer Jo. **MATTH. COSTENBADER** uit Tübingen verdedigde nu zijn inaugurele disputatie *De Abusu Vesicatoriorum in febris malignis* ²⁾. Het was ieder toegestaan te opponeren en er waren geen oraties daarbij gebruikelijk. De handeling duurde maar een uur, van 10 tot 11, en ik had hierbij het genoegen, alle Heren Professoren bij elkaar te zien. Zodra een professor aankwam ontving de pedel hem buiten de deur van de Academie, met de staf in de hand, en ging zo voor hem uit de Academie binnen, tot de professor zijn plaats ingenomen had.

De Universiteit is gesticht door **WILLEM I VAN ORANJE** in 1575 en is dus de oudste in Nederland, zoals zij tevens de aanzienlijkste was en is. De huidige professoren zijn de volgende:

(Het leek ons niet noodzakelijk deze lijst hier af te drukken).

De geleerde, verdienstelijke professoren de heren **TIBERIUS HEMSTERHUIS** ³⁾ (Gr. Lingu. et Histor. Patr. Prof., d.i. hoogleraar in het Grieks en de vaderlandse geschiedenis) en **JOH. LULOFS** (Astron. & Mathes., d.i. sterrenkunde en wiskunde) waren nu overleden, maar hun nagedachtenis was nog in hoge ere.

Vanaf de zogenaamde oude burcht, midden in de stad gelegen, heeft men een mooi uitzicht over de hele stad. (In de marge: er is daar een mooie doolhof.)

's Middags bezocht ik:

Prof. **RUHNKENIUS** ⁴⁾. Een geleerd, beschaafd en welsprekend

¹⁾ Er waren meer reizigers die de zalen van het academiegebouw lelijk vonden; in ieder geval viel hun eenvoud de aan meer pracht gewende buitenlanders op. Ook dat de promotie hier slechts één uur duurde, was vaker een onderwerp van verbazing.

²⁾ Cf. Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, uitg. P. C. Molhuysen, VI 's-Grav. 1923, R.G.P. 53), blz. 81*.

³⁾ **De Graecus TIBERIUS HEMSTERHUIS** was op 7 april 1766, de astro-noom, mathematicus en filosoof **JOH. LULOFS** op 4 november 1768 overleden.

⁴⁾ **DAVID RUHNKENIUS** (1723-1798), hoogleraar in de geschiedenis en de welsprekendheid, sinds 1761. Over zijn beroep naar Göttingen zie D. **WYTTENBACH**, *Vita Davidis Ruhnkenii* (L.B. et Amst. 1799) blz. 112-113.

Dat hij zijn Duits verleerd had, werd ook geconstateerd door H. **SANDER** in 1776 (*Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande 1* (I.pz. 1783) blz. 518 en een anonyms in 1782 (*Excerpte aus meinem Reisejournal nach Holland, in : Auswahl kleiner Reisebeschrei-*

man. Hij werd naar Göttingen geroepen om wijlen **GESNER** op te volgen, maar hij bedankte en stelde Prof. **HEYNE** voor. De Heer **RUHNKENIUS** is Duitser van geboorte, maar is zijn Hoogduits geheel vergeten: hij sprak daarentegen heel behoorlijk Frans. Hij is degene die uitgegeven heeft: P. **RUTILII LUPI** De Figuris sententiarum & Elocutionis Libri 11. Recensuit et annotationes adiecit **DAVID RUHNKENIUS**. Lugd. Bat. 1768.

Hij verzocht mij, bij thuiskomst de geschriften van O. **CELSIUS** Sr. ¹⁾ te verzamelen en uit te geven, voorzien van een voorrede: hij beloofde mij zorg te zullen dragen voor een uitgever te Leiden, hetzij **LUCHTMAN(s)**, hetzij een ander. Prof. **RUHNKENIUS** heeft een Italiaanse vrouw, die nogal knap is.

Prof. **PESTEL** ²⁾, ook Duitser van geboorte, eerder professor te Rinteln, vanwaar hij hierheen geroepen werd. Een vriendelijk, aangenaam man, hij betoonde zich zeer gediensig en vertrouwelijk. Zowel zijn verstand als zijn hart verdienden hoogachting. Hij was een groot vriend van Hofraad **ARCKENHOLTZ** ³⁾. Prof. **PESTEL** vertelde mij, dat er in Leiden een Bibliotheca Thysiana

bungen und anderer statistischer und geographischer Nachrichten 111 (Lpz. 1786), blz. 738.

Zijn vrouw **MARIANNE**, algemeen La belle Italienne genoemd, was geen Italiaanse, maar een dochter van **GERARD HEIRMANS**, die consul te Livorno geweest was (Wytt. a.w., blz. 120).

¹⁾ O. **CELSIUS** Sr., Zweeds theoloog en oudheidkundige (oom van de astronoom aan wie de schaal van onze thermometers zijn naam dankt). Met de andere Zweed die Leiden omstreeks die tijd bezocht, besprak R. een dergelijk plan, op 4 okt. 1774 (**BjÖRNSTÄHL** V, blz. 352-3). Bij dezelfde reiziger (blz. 387) lezen wij dat de Leidse boekhandelaar **LE MAIR** het plan opgevat had **CELSIUS'** Hierobotanicon te herdrukken met aantekeningen van Prof. **MICHAËLIS** te Göttingen, maar dat hij het handschrift nog niet ontvangen had. Dit werk, oorspronkelijk slechts in 200 exx. gedrukt, moet toen reeds vrijwel onvmdbaar geweest zijn (**G. A. BRITZEL**, Thesaurus literaturae botanicae (Lips. 1872), blz. 59) ; toch is van deze geprojecteerde her-uitgave blijkbaar niets gekomen.

²⁾ **FRED. WILLEM PESTEL** (1724-1805), sinds 1763 hoogleraar in Natuur- en Staatsrecht en Kanoniek recht. Van de 18 hoogleraren waren behalve **RUHNKENIUS** en **PESTEL** ook **RÜCKER**, de beide **ABINUSSEN** en **GAUBIUS** Duitsers van geboorte en **ALLAMAND** Zwitser, waarbij de verhouding toch al beter was dan in het Utrecht van 1759, waar van de 16 hoogleraren 1 van Italiaanse en 9 van Duitse origine waren (Dagboek **FERNER**, blz. 416-418).

³⁾ **JOHAN ARCKENHOLTZ** (1695-1777), bibliothecaris en hofraad van de koning van Zweden, bekend vooral door zijn „Mémoires concernant Christine reine de Suède”, in vier dln. (Amsterdam-Leipzig 175 1-1760).

was ¹⁾, die **THYSIUS** aan zijn familie nagelaten heeft en als die uitsterft, dan vervalt de verzameling aan de Universiteits Bibliotheek, maar de Bibliotheca Thysiana verkeerde in zo'n wanorde, dat ze niet te bezichtigen was.

Hierna maakte ik een wandeling naar de oude dorpen Rijsburg en Katwijk aan Zee (in de marge: liggen aan zee, 1½ uur gaans van Leiden), om de overblijfselen te bekijken van het Britse slot, Huis te Britten genaamd, maar daar het hoog water was, was er niets te zien. In Katwijk is het, dat de Rijn, wonderlijk genoeg, in het zand verdwijnt ²⁾. De weg erheen is hoogst aangenaam, door mooie weilanden en over met bomen beplante wegen.

3 Juni

Eindelijk brak de merkwaardige dag aan, waarnaar de astronomen zo zeer verlangd hebben en die hun opnieuw de gelegenheid geeft de transiturn *Veneris per discum solis* waar te nemen ³⁾.

Dit zo zeldzame fenomeen, dat slechts 13 of 14 keer in de 1000 jaar plaatsgrijpt is maar tweemaal geobserveerd, nl. 4 dec. 1636 's avonds en 5 juni 1761 's morgens (in de marge : juni en december

¹⁾ **THYSIUS'** testament in Br. VI, blz. 4*-5*. In hetzelfde deel der Bronnen, nassim, kan men lezen hoe iuist in deze zomermaanden van 1769 de Senaat 'het beheer over de Bibliotheca Thysiana aan zich trok.

²⁾ Het verdwijnen van de Rijn in het zand bij Katwijk was een bron van eindeloze verbazing voor de vreemdelingen, totdat de natuurkundige **DE LUC** (J. A. **DE LUC**, *Lettres physiques et morales sur l'histoire de la terre et de l'homme* V (La Haye et Paris 1779), blz. 311 volg.) de zaak nader onderzocht en verklaarde.

³⁾ Ook te Leiden had men tevoren maatregelen genomen voor de waarneming van dit verschijnsel; zie de brief van J. **LULOFS** aan Curatoren van augustus 1768 (Br. VI, blz. 5*-7*), waarin hij om instrumenten voor dit doel vroeg, die door de Curatorenvergadering van 29 augustus 1768 werden toegestaan (ibid. blz. 37-38). **LULOFS** is echter reeds in november d.a.v. overleden, „und sein Nachfolger scheint sich um den Venus-durchgang durchaus nicht gekümmert zu haben”. Aldus F. **KAISER**, *Geschichte und Beschreibung der Sternwarte in Leiden* (Annalen der Sternwarte in Leiden I, Harlem 1868), blz. XII. Zie echter hieronder noot 1 op blz. 144 **FRED. MALLET** (1728-1797), observator aan de Universiteit te Uppsala, later hoogleraar in de wiskunde, bevond zich toen voor de waarneming van de Venuspassage te Pello in het noorden van Zweden. Zijn correspondentie met **LIDÉN** van deze tijd is uitgegeven, door H. J. **HEYMAN**, **FREDRIK MALLET** och **JOHAN LIDÉN**, *En brevväxling från åren 1769-1770*. Lychnos 1938, blz. 270-310 met résumé in het Frans (op blz. 280 **LIDÉN'S** verslag van zijn verblijf te Leiden in een brief van 10 juli).

zijn de enige twee maanden waarin deze ecliptische conjunctie kan voorkomen). Ik hoopte van ganser harte dat prof. **MALLET** in Lapland en de overige uitgezonden heren astronomen, ieder op zijn plaats, mooi weer zouden hebben om gelukkige waarnemingen te kunnen doen tot bevordering der wetenschap, door te trachten iets met zekerheid te weten te komen omtrent de parallax van de zon, in welke omstreken zaak deze dag een gewenst licht zou moeten ontsteken. Ik wil hier plaats openlaten voor berichten die van nu af kunnen binnenkomen omtrent deze zo merkwaardige waarneming.

Hierna bezocht ik prof. **VALCKENAER** ¹⁾, die juist op het punt stond met vrouw en kinderen naar zijn buitenverblijf te vertrekken; hij was toch zo goed mij een hele tijd aangenaam te onderhouden. Het is een ernstig, respectabel man.

Prof. **SCHULTENS** ²⁾, een door en door goed, gemoedelijk man, die ik waardeer om zijn uitstekende, vreedzame en ruime theologische denkwijze. Hij woont in het Collegium Theologicum ³⁾, een weids gebouw, waarin een zeker aantal candidati theologiae gehuisvest worden, alles vrij hebben en voorbereid worden op het zo gewichtige, verantwoordelijke predikambt. Prof. **SCHULTENS** staat thans aan het hoofd daarvan. Er waren hier nu 38 candidati ministerii (candidaten tot het predikambt). In dit college waren volgens de statuten 4 kamers voor Hongaren, 2 voor Polen en 2 voor Lithauers. De professor vroeg mij naar bisschop **LAMBERG** ⁴⁾, die tijdens zijn verblijf te Leiden een privatissimum bij hem gevolgd

¹⁾ L. C. **VALCKENAER** (1715-1785), sinds 1765 hoogleraar in het Grieks, sinds 1768 ook in de vaderlandse geschiedenis. Van zijn buitenverblijf is niets bekend.

²⁾ J. J. **SCHULTENS** (1716-1778), sinds 1749 hoogleraar in de godgeleerdheid en Oosterse talen, sinds 1751 regent van het Statencollege.

³⁾ Het Statencollege op de Cellebroersgracht (nu Manege op de Kaiserstraat). Een goede geschiedenis vormt het rapport van de secretaris van Curatoren D. **VAN ROYEN** van 17 jan. 1739 (Br. V, blz. 65*-77*), waaruit blijkt, dat sinds 1681 twee Lithauers, sinds 1700 twee Polen, sinds 1715 twee Zevenburgers en sinds 1734 nog twee studenten uit **Clausenburg**, ook in Zevenburgen, een beurs konden krijgen. Inderdaad waren er in 1769 blijkens de recensielijst 2 Polen, 2 Lithauers en 4 Hongaren.

⁴⁾ **ERIK LAMBERG** (1719-1780), sinds 1760 bisschop van Gothenburg, had in 1753 te Leiden gestudeerd en daar ter gelegenheid van de geboorte van de Zweedse prinses **SOPHIA ALBERTINA** een redevoering gehouden, waarvoor Curatoren hem met een gouden medaille hadden vereerd (Br. V, blz. 366, 367, 374).

had in het Hebreeuws. Hij vertelde mij ook verschillende dingen over onze assessor **SWEDENBORG** ¹⁾, b.v. dat deze zijn crediet in Den Haag helemaal kwijtgeraakt was doordat, toen men hier in de nieuwsbladen schreef dat Voltaire dood was, men de assessor had gevraagd of hij ook met hem gesproken had in de geestenwereld, waarop hij ja geantwoord had en verschillende bijzonderheden eraan toegevoegd had. Kort daarop werd het ongegronde gerucht van de dood van de dichter herroepen in de couranten, men verzekerde dat hij leefde en het heel goed maakte. Prof. **SCHULTENS** klaagde er zeer over, dat de werken van onze Zweedse geleerden nooit hierheen komen, zodat men in totale onkunde van de stand van de literatuur in Zweden leefde. Hij verzocht mij om enige bij ons uitgekomen philologische disputaties, die ik na thuiskomst, bij leven en welzijn, zal oversturen.

Prof. **ALLAMAND** ²⁾, een Zwitser van geboorte, een beleefd en zeer innemend man met een knap uiterlijk en bijzonder aangename spraak. Hij is professor in de natuurkunde en heeft het toezicht op de „Machinekamer”, waarin o.a. alle in Holland voorkomende waterwerken in model aanwezig zijn ³⁾. Hij was één met mij in de wens om goed weer deze avond voor de astronomen en schreef

¹⁾ De 81-jarige „geestenziener” **EMMANUEL SWEDENBORG** woonde in 1769 te Amsterdam. Het hier weergegeven verhaal is ook te vinden in: *Aufzeichnungen eines Amsterdamer Burgers über SWEDENBORG*. Nebst Nachrichten über den Verfasser (**JOH. CHRIST. CUNO**) von **AUGUST SCHELER** (Hannover 1858), blz. 59-63, die echter ontkent dat **SWEDENBORG** ten tijde dat de couranten het bericht van **VOLTAIRES** dood publiceerden en weer dementeerden, een voet in Den Haag had gezet. De lichtelijk ironische uitlatingen van **LIDÉN** over **SWEDENBORG** zijn verzameld door N. **AFZELIUS**, **J. H. LIDÉN** om **SWEDENBORG**, *Kyrkohistorisk årskrift* 26 (1926), blz. 350-353.

²⁾ **J. N. S. ALLAMAND** uit Lausanne (1713-1787), blijkens de reisbeschrijvingen een der meest op de voorgrond tredende hoogleraren, die talloze vreemdelingen allervriendelijkst door Leiden heeft rondgeleid.

³⁾ Het fysisch kabinet in de Nonnensteeg achter het Academiegebouw. De terminologie doet het meeste denken aan modellen van sluizen en polders. Er is echter, zoals Mej. Dr. M. Rooseboom mij mededeelde, niets van bekend! dat er een dergelijke collectie bestaan zou hebben. Waarschijnlijker is het dus dat **LIDÉN** modellen van pompen, molens, kranen, een overtoom e.d. bedoelt. Zie C. A. **CRONMELIN**, *Descriptive catalogue of the physical instruments of the 18th century in the Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen at Leyden* (Leiden 1951), blz. 43.

ter herinnering aan deze dag een hoffelijke, toepasselijke spreuk in mijn album ¹⁾).

De bibliothecaris **GRONOVIVS** ²⁾ is een oud man, zeer geplaagd door het podagra dat soms zijn geestesgesteldheid beïnvloedt en de oude man wat knorrig maakt. Ik trof hem echter in goed humeur en werd heel goed ontvangen. Hij sprak steeds Latijn en was de eerste gedurende mijn reis, met wie ik in het Latijn converseerde ³⁾. Na allerlei gekeuvel kwam ik tot mijn voornaamste boodschap, welke was: toegang te verkrijgen tot de bibliotheek en de manuscripten, maar hierop kreeg ik het onaangename antwoord, dat de handschriften niet te bezichtigen waren, dat het strijdig was met zijn ambtseed enz. Men moest de uitdrukkelijke toestemming hebben van de Curator der Academie, Graaf **VAN BENTINCK** in Den Haag, kortom, men maakte alle mogelijke bezwaren ⁴⁾. Ik maakte mij boos en lachte tegelijk om zo'n belachelijke, absurde maatregel en kon niet nalaten de heer bibliothecaris mijn gedachten en mijn grote misnoegen hierover mede te delen. Maar mijn zienswijze deed er niets toe of af, zelfs niet de tussenkomst van prof. **PESTEL**, die hier kwam juist toen ik met de oude man hierover praatte. Het bleef erbij: de handschrijf-

¹⁾ Het album amicorum van **LIDÉN** is bewaard: U. B. Uppsala Y Sla. **ALLAMAND** schreef de regel uit **OVIDIUS** Tristia 1, 11, vs. 82 : Sarmatis est tellus, quam mea vota retunt. Ook **PESTEL**, **RUHNKENIUS**, **SCHULTENS** en **GRONOVIVS** liet **LIDÉN** in zijn album schrijven.

²⁾ **ABR. GRONOVIVS** (1695-1775), bibliothecaris sinds 1741. In het jaar na **LIDÉN**'s bezoek zou de oude man een adjunct naast zich krijgen in de persoon van **RUHNKENIUS**.

³⁾ Naar aanleiding van **FERNERS** mededeling (Dagboek, blz. 409), dat hij met de Utrechtse hoogleeraar **WESSELING** Latijn moest spreken, daar deze geen Frans kende, merkt **KERNKAMP** op: „Dat zou men in 't midden der achttiende eeuw van een Nederlandsch hoogleeraar niet verwachten, zelfs niet van een Duitscher van geboorte.” Noc minder zou men dat m.i. van regenten verwachten, toch lezen wij van de Leidse burgemeester J. **FR. GRONOVIVS** (1690-1760) in 1759, dat hij niet anders dan Latijn kon spreken (**FERNER**, Dagboek, blz. 484) en ook diens zoon L. **TH. GRONOVIVS** (1730-1778) voerde zijn uitgebreide correspondentie voor zijn verzamelingen op het gebied der natuurlijke historie liever in het Latijn dan in het Frans (G. **GARAMPL**, Viaggio in Germania, Baviera, Svizzera, Olanda e Francia compiuto negli anni 1761 - 1763 (Roma 1889), blz. 20 1). Hebben wij hier soms met een speciale traditie in de familie der **GRONOVII**, afstammelingen van de beroemde Latinist J. **FR. GRONOVIVS** (1611-1671) te maken?

⁴⁾ De instructie voor Bibliothecaris **GRONOVIVS** van 3 mei 1741 is afgedrukt Br. V, blz. 79*-85*. De eerste curator graaf **BENTINCK** woonde op Zorgvliet.

ten bleven onzichtbaar. Als ik zoiets van te voren had vermoed, dan had ik mij zeer gemakkelijk Graaf VAN BENTINCK'S schriftelijk bevel kunnen verschaffen door de gezant, baron CREUTZ ¹⁾, maar nu was het te laat. Ik moest mij dus vergenoegen met het bekijken van de Universiteitsbibliotheek, die deze dag voor algemeen gebruik geopend was ²⁾. Minuut praesentia famam ³⁾. De boeken liggen uitgestald in een zaal die, behalve dat hij nogal lelijk is, zo klein is, dat de boeken tot in 2 of 3 rijen opeengepakt staan. Het geheel heeft dus geen uiterlijk aanzien. De bibliotheek is ook niet van de grootste, ofschoon de rijkste in Holland. Men heeft een gedrukt register ⁴⁾ op de boeken: Catalogus Biblioth.

¹⁾ CARL JOHAN baron CREUTZ (1725-1793), gezant van Zweden van 1760-1775, wordt ook in de reisverhalen van FERRNER en BJÖRNSTÄHL herhaaldelijk genoemd.

²⁾ De bibliotheek was op woensdag en zaterdag van 2 tot 4 uur voor algemeen gebruik geopend. Ons lijkt deze accommodatie zeer gering, in Hallers dagboek (Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England (1723-1727), ed. E. HINTZSCHE, St. Gallen [1948], blz. 33) kan men echter lezen dat deze student die openstelling een bijzondere en loffelijke instelling vond. De Koninklijke Bibliotheek te Parijs was trouwens in 1770 ook niet langer dan tweemaal per week van 9-12 geopend (LIDÉN a.w., blz. 416). Te Leiden werd weinig gebruik gemaakt van de gelegenheid in de bibliotheek te studeren. BJÖRNSTÄHL trof er slechts drie „leergierigen” aan (a.w. V. blz. 391). Te Amsterdam was de bibliotheek volgens BJÖRNSTÄHL V, blz. 430 alleen 's zaterdags twee uur geopend. De openstelling te Leiden gedurende tweemaal twee uur schijnt dus wel aan de behoefte voldaan en niet extra ongunstig bij de gewoonten elders afgestoken te hebben. Zie ook Handbuch der Bibliothekswissenschaft, hrsg. von Fritz Milkau 11 (Lpz. 1933), blz. 376.

³⁾ „De aanwezigheid vermindert de roem”, d.w.z. dingen waarvan men heeft gehoord vallen tegen wanneer men ze ziet (Claudianus De bello Gildonico vs. 385). Dit oordeel, nl. dat de Leidse Universiteitsbibliotheek onder de verwachting bleef, was in die tijd algemeen; H. SANDER (Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande . . . 1 (Lpz. 1783), blz. 521) gebruikt hetzelfde citaat uit CLAUDIANUS om zijn teleurstelling uit te drukken. Men was er vooral verbaasd over dat het aantal boeken geringer was dan men verwacht had, dat nieuwe literatuur grotendeels ontbrak en dat door het grote gebrek aan plaatsruimte de boeken in rijen achter elkaar stonden en op de grond lagen, waardoor de wanorde steeds groter werd. „In keiner Kasse- und Heringbude sieht es so verwirrt und staubicht aus.” (SANDER a.w., blz. 521).

⁴⁾ Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae universitatis Lugduno-Batavae (L.B. 1716, folio. 500 pp. + Index; Supplementum blz. 501-534). De handschriften op

Lugd. Bat. 1716 in Fol. en een daarna uitgekomen supplementum ab A. 17 16 usque ad 1741 Lugd. 1741 Fol. Aan het slot van de catalogus vindt men een lijst van de handschriften, vooral van **Vossius**, die samen dan al, als ik mij goed herinner, 2000 stuks uitmaken. Het is bekend dat de voornaamste handschriften oosters zijn, vooral Arabisch. Van *Historia Litteraria* was hier een mooie voorraad, geschonken door de geleerde, door zijn *Dictionnaire* zo bekende heer **MARCHAND** ¹⁾. Een pas geschonken manuscript lag op de tafel: dit was nog niet met de overige in de boeien geslagen. Het was *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, inde ab *Exordio Novi Testamenti: studio & labore PETRI BOD, de Felso Tsernaton V.D.M. 1768. Fol.* (Kerkgeschiedenis van de Hongaren, vanaf het begin van het Nieuwe Testament, door de ijver en de arbeid van **PETRUS BOD**, predikant te **Felso Tsernaton**) ²⁾. Hij had het hierheen gestuurd om het te laten drukken, maar daar er tot heden geen uitgever voor gevonden had kunnen worden, was het aan de bibliotheek geschonken. Met vernieuwde ergernis zag ik nu waar de handschriften in hun van traliewerk voorziene kasten gesloten stonden. De meeste titels kon men door de deuren van staaldraad heen lezen, wat de lust nog meer aanwakkerde. Boven iedere kast stond geschreven, aan wie de handschriften vroeger toebehoord hadden, zoals aan **Vossius** (in de marge: **STRUVE** in *Tract. de doctis Impostoribus* (verhandeling over

blz. 324-491, de Vossiani op blz. 358-403. **LIDÉN** vergist zich wel wat het aantal van 2000 nummers betreft, hij zal misleid zijn door het nummer 1993 op blz. 491. Dit duidt echter het laatste der oosterse, niet van alle handschriften aan. Aan westerse handschriften komen in de catalogus van 1716 benevens het supplement van 1741 1333 nummers voor (waarvan 709 Vossiani).

¹⁾ **PROSPER MARCHAND** ($\pm$ 1675-1756), auteur van de *Dictionnaire historique ou mémoires critiques et littéraires concernant la vie et les ouvrages de divers personnages distingués particulièrement dans la république des lettres*, had zijn bibliotheek aan de Leidse universiteitsbibliotheek nagelaten.

²⁾ Nu hs. B.P.L. 10 B, cf. J. **GEEL**, *Catalogus librorum manuscriptorum qui inde ab anno 1741 bibliothecae Lugduno-Batavae accesserunt* (L.B. 1852), nr. 629. Lees: **De** Felső Tsernáton. Het handschrift lag al een vol jaar op inschakeling te wachten, want reeds op 16 mei 1768 werd in de vergadering van Curatoren voorlezing gedaan van een brief van professor E. **HOLLEBEEK**, waarbij hij het handschrift aan de bibliotheek schonk (Br. VI, blz. 37). Uiteindelijk is het nog in Nederland uitgegeven, door L. W. E. **RAUWENHOFF** en J. J. **PRINS** (Leiden, **BRILL** 1888-1890).

geleerde oplichters) blz. 67 spreekt over **VOSSIUS**-handschriften *met het Zweedse wapen*)¹⁾, **SCALIGER**, het legaat van **PERIZONIUS**, het legatum **STOLPIANUM**, **WARNERIANUM**, **HUGENIANUM** & **PAPENBROEKIANUM** atque Codd. mss. **BONAVENTURAE VULCANII**. Wat een massa begraven schatten op één plaats! Boven de kasten waren verschillende portretten van geleerden gezet waarvan de opsomming aan het eind van de folio-catalogus van de bibliotheek te vinden is. Hier wordt ook een grote hemelglobe bewaard, volgens het systeem van **COPERNICUS**, goed en kunstig vervaardigd. Hij wordt gedreven door een uurwerk, maar dat liep nu niet ²⁾).

Bibliothecaris **GRONOVIVS** komt hier nooit, gehinderd als hij is door zijn podagra; men zegt dat hij een systematische catalogus van de bibliotheek heeft samengesteld die ook al onzichtbaar was, als horende tot de handschriften ³⁾. Prettig! Twee boekverkopers zijn custodes bibliothecae, wat ook vrij ongewoon is ⁴⁾. Boekverkoper **HAAK** toonde mij nu de bibliotheek. Rondom de zaal zijn balustraden opgericht, zodat geen enkele student zelf een boek kan pakken, terwijl het evenmin geoorloofd is een boek mee naar huis te nemen.

Onder de bibliotheek is de anatomiekamer ⁵⁾, waar, behalve preparaten, ook vele andere merkwaardige zaken bewaard worden, waarvan men een gedrukte catalogus heeft, die in loco (ter plaatse) verkocht wordt. Deze Catalogus Rerum Memorabilium, quae in Theatro Anatomico Academiae quae Lugduni Batavorum floret, demonstrantur per **JOAN. EYSENDRACH**, Theatri istius custodem („Catalogus van alle de principaalste rariteiten, die op de Anatomiekamer binnen de Stadt Leiden vertoont werden” door J.E.,

¹⁾ De hss. **VOSS**, Gr. F. 77, Q. 15 en 16 vertonen nog steeds een rood marokijnen band met het wapen van koningin Christina.

²⁾ De grote sphaera movens, gemaakt door de Rotterdamse horlogemaker **TRACY** (cat. 1716, blz. 499-500) werd in 1823 naar de Sterrewacht overgebracht en bevindt zich thans in het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen.

³⁾ Deze catalogus van de hand van **GRONOVIVS** bevindt zich nog in het archief van de Universiteitsbibliotheek.

⁴⁾ **DIRK HAAK** (± 1714-1781), custos sinds 1742, en **GERARD CORTS** (± 1718-1791), custos sinds 1753.

⁵⁾ Het anatomische theater was oorspronkelijk niet onder de bibliotheek gevestigd in de kerk van de **Faliede Bagijnen**, maar nam het achterste gedeelte daarvan in. Cf. **J. A. J. BARGE**, De oudste inventaris der oudste academische anatomie in Nederland (Leiden-Amsterdam 1934), blz. 10-14. Wel was in 1725 de consistorie van de Engelse kerk, onder de bibliotheek gelegen, aan prof. **ALBINUS** in gebruik gegeven (Br. V, blz. 19-20).

bewaarder van dit Theater) (Lugd. 1753 4°, 2 caternen) ¹⁾ is overigens zeer slordig opgezet en zit vol drukfouten. Temidden van deze merkwaardigheden had men ook goedgevonden te bewaren een Laplandse broek (no. 18). Het onder no. 19 bewaarde Tympanum Lapporum, dat **UFFENBACH** ²⁾ in zijn Reis (deel 111, blz. 439) voor een Chinese danstrommel hield, bleek zeer zeker een Laplandse trommel te zijn. No. 21, cuculla monachi Muscovitici (kap van een Moskovitische monnik), werd hier ook met een plaats vereerd. Onder de wat meer bezienswaardige zaken is een mooie Egyptische mummie ³⁾. Men vergelijkte verder de catalogus. (In de marge: hier was ook een portret van koning **GUSTAAF ADOLF** aanwezig met het onderschrift: Donum D. **OLAV RIGELII**, Sveci Stockh. Med. Candidati, 1634, d.i. geschenk van **OLAV RIGELIUS**, candidaat in de medicijnen ⁴⁾.)

Het stadhuis is groot en fraai. In de Burgemeesterskamer hangt een voortreffelijk stuk, voorstellende het Laatste Oordeel, van

¹⁾ Voor de catalogi zie de lijst van 14 nummers bij **BARGE, a.w.**, blz. 30-32. Er zijn echter meer herdrukken van verschenen, b.v. een Latijnse op naam van **TOAN. EYSENDRACH** van 1753 waarvan **LIDÉN** een exemplaar bij zijn dagboek bewaard heeft, en een Nederlandse van 1761. In al deze gidsjes worden de Laplandse broek en tovertrommel en de Moskovitische monnikskap onder de nummers 18, 19 en 21 van de eerste afdeling genoemd. De broek van wit reevel en de monnikskap komen reeds voor in de door **BARGE** gepubliceerde oudste inventaris van 1620-1628 (blz. 70. n°. 4 en 5). Deze voorwerpen zijn misschien via het Kon. Kabinet van zeldzaamheden in Den Haag in het Leidse Museum voor Volkenkunde beland (Overzicht van de geschiedenis van het Rijksmuseum voor Volkenkunde 1837-1937, Leiden 1937, blz. 8, 28) waar zij echter niet meer te identificeren zijn. **LINNAEUS** heeft zich in een dergelijk Laplands costuum met een „tovertrommel” in de hand laten portretteren; het origineel bevindt zich in het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden, copieën in het Linnaeumuseum te Uppsala en in het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden.

²⁾ **Z. C. VON UFFENBACH**, Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland 111 (Ulm 1754), blz. 439.

³⁾ De mummie, geschonken in 1621 door D. **LE LEU DE WILHEM**, bevindt zich nog in het Museum van Oudheden (cf. B. H. **STRICKER**, De correspondentie van **HEURN-LE LEU DE WILHEM**, Oudheidk. Meded. uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, N.R. XXIX (1948), blz. 43-54).

⁴⁾ Dit portret van **GUSTAAF ADOLF** heb ik niet kunnen terugvinden; het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, noch Dr. R. **VAN LUTTERVELT**, conservator aan het Rijksmuseum te Amsterdam, konden mij verder helpen.

LUCAS VAN LEYDEN. In de Schepenkamer ziet men van **ENGEBRECHTSZ**, leerling van de vorige, een prachtig schilderij ¹⁾).

De zo beroemde lakenfabrieken zijn in latere jaren zeer afgenomen.

In Leiden zijn een geweldig aantal boekwinkels; men verzekerde mij dat er wel 50 waren ²⁾, want hier evenals overal in Holland hebben alle boekbinders tevens een boekwinkel. Ik bezocht er enige, maar de boeken waren hier onnatuurlijk duur. Toch kocht ik een en ander; waaronder niets mij dierbaarder was dan *Aenleiding tot de kennis* van het Verhevene Deel der Nederduitsche Sprake waer in hare zekerste grondslag, edelste kragt, nuttelijkste onderscheiding, en geregeldste afleiding overwogen en naegespo(ort en tegen het allervoornaemste der Verouderde en noglevende Taelverwanten, als 't Oude Moeso-Gottisch, Frank-Duitsch en Angelsaxisch, beneffens het Hedendaegsche Hoog-Duitsch en Ijslandsch vergeleken word, door **LAMBERT TEN KATE HERMANZ.** 1. & 11. deel, Amsterdam 1723. 4" ³⁾). Een in Zweden zeer zeldzaam werk dat nauwelijks meer ergens te vinden is behalve in de bibliotheek te Linköping, onder de boeken van wijlen aartsbisschop Er. **BENZELIUS**. Ik bestem het voor de bibliotheek van Uppsala.

Zo kocht ik ook een juist dezer dagen uitgekomen dichtwerk, *De Vrijheid*, heldendicht door M. G. **DECAMBON**, gebooren **VAN DER WERKEN**, Leyden 1769. 8" ⁴⁾). Mevrouw M. G. **DECAMBON**

¹⁾ Beide schilderijen zijn nu in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden. **ENGEBRECHTSZ** was niet de leerling, maar de leermeester van **LUCAS VAN LEYDEN**.

²⁾ Het juiste getal kan ik niet opgeven, daar de gegevens in de werken van A. M. **LEDEBOER** (De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw (Deventer 1872), blz. 235-289, en Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw (Utrecht 1876)) niet volledig zijn, zodat men van sommigen niet kan nagaan of zij in 1769 nog werkzaam waren. Volgens mededeling van de adjunct-gemeente-archivaris Mr. W. **DOWNER** komen er in een register der leden van het boekverkopersgilde uit 1735 (het laatst aanwezige) 52 boekverkopers voor benevens 22 andere leden (drukkers e.d.). Ruim 50 lijkt dus wel een juiste schatting voor 1769.

³⁾ Dit exemplaar, voorzien van **LIDÉNS** exlibris en van zijn handtekening „**JOHAN HINRIC LIDÉN**, Leyden 1769", bevindt zich nog in de universiteitsbibliotheek te Uppsala.

⁴⁾ Ook dit exemplaar, samengebonden met de Franse vertaling in proza van het gedicht, bevindt zich nog in Uppsala, voorzien van **LIDÉNS** exlibris.

heeft daarin heel verdienstelijk de standvastigheid bezongen, waarmee **PAOLI** de vrijheid van Corsica heeft verdedigd. Hiervan zijn heel weinig exemplaren gedrukt daar ze niet bestemd zijn voor de verkoop; alle exemplaren hebben een opdracht, met eigen hand door de dichteres ondertekend. Men heeft tegelijk een Franse vertaling van het gedicht laten drukken.

De verkoping van de boeken van wijlen prof. **LULOFS** ¹⁾ werd vandaag beëindigd, zodat ik slechts het slot ervan bijwoonde.

De pas uit Groningen hierheen geroepen professor **VAN DE WYNPERSSE** had enige dagen tevoren zijn inaugurele rede gehouden, getiteld: *Praecipua Naturae humanae Insignia & Decora* (Voornaamste kenmerken en sieraden van de menselijke natuur) ²⁾.

In Leiden waren nu ongeveer 400 studenten, waaronder weinig buitenlanders vergeleken met wat men vroeger gewend was ³⁾. De heren studenten werden geprezen om hun rustige, deugdzame levenswandel.

¹⁾ Hoewel volgens de Leydse Courant van 29 mei 1769 die de veiling van **LULOFS'** bibliotheek aankondigde voor de daaraanvolgende dag, er een catalogus van te bekomen was, heb ik er geen exemplaar van kunnen vinden.

²⁾ **DION. VAN DE WYNPERSSE** (1724-1808) had op 29 mei 1769 zijn inaugurele rede gehouden *De naturae humanae praestantia* (over de uitnemendheid van de menselijke natuur). De door **LIDÉN** opgegeven titel komt ook voor in de Leydse Courant van 31 mei 1769.

³⁾ Naar aanleiding van **FERNERS** dagboek merkt **KERNKAMP** op (blz. 423. noot 2) dat een raming van het aantal studenten ongrond van het aantal ingeschrevenen altijd foutief zal zijn en dat de enige grondslag die men kan gebruiken, het aantal promoties is. M.i. is deze maatstaf zeer onbetrouwbaar: men denke b.v. aan het aantal niet promoverende theologen! Het enige middel ter controle lijkt mij een analyse van alle ingeschrevenen van één jaar in de door de pedellen telkens opgestelde recensielijsten. Voor 1769 vond ik aldus, dat er 513 ingeschrevenen waren, waarvan 284 studenten en 229 anderen. Van die „anderen”, ingeschreven terwille van de voorrechten die immatriculatie bood, zoals vooral vrijdom van acciïns, werd de grootste groep gevormd door de te Leiden woonachtige academici (niet minder dan 60 doctores iuris, 26 medicinae en 2 philosophiae doctores, 18 predikanten en 10 emeriti, benevens 11 „Rooms priesters” en 5 praeceptoren van de Latijnse school). Behalve deze 132 oud-studenten waren er 24 scholares, toekomstige studenten dus. Verder 7 taalmeesters, 1 schermmeester, 16 musici en 1 schilder e.d. en de 15 man waaruit het gehele „administratief en technisch personeel” van de Universiteit bestond. Tezamen met studenten ingeschreven gouverneurs en famuli (dienaren) waren er in vergelijking met de eerste helft der eeuw nog maar weinig, nl. resp. 5 en 6. Van de 513 ingeschrevenen waren 86 buitenlanders, van wie 46 echte studenten en 40 anderen. Wat de vergelijking met vroeger betreft, volgens de tellingen van **COLEN-**

Tegen de avond begaf ik mij naar het observatorium (dat boven op de Academie zelf gebouwd is), met de gedachte een blik te werpen op de doorgang van Venus, in welke vorm haar immersie in deze streken alleen maar te zien is. Ik ontmoette hier verscheidene personen, die met dezelfde bedoeling gekomen waren, en voorzien van verrekijkers ¹⁾. Maar deze voorzorg was vergeefs, want Venus wenste zich niet te laten zien. Kort na 6 uur werd de hemel bedekt door een afschuwelijke zwarte wolk, waarop stromende regen en een vreselijk onweer volgden, die aanhielden tot over 8. Zo boos heeft men Vrouw Venus wel nooit gezien. Het hele gezelschap hoopte dat de astronomen aan de Pool niet evenzeer haar toorn hebben ondervonden, maar dat ze mochten zien wat Venus hier voor Hollandse ogen verborgen wilde houden.

Tot troost ging ik weg om een aardse Venus te zien en te horen, waarvan men zei dat ze voortreffelijk zong in de Italiaanse opera, die deze avond gegeven werd. Het was **MADAME VALINOTTI**, die samen met de heren **GILINI**, **BRUNELLI**, **FONTANA** en **BOFFELLI** onlangs hierheen gekomen was. Hier liep de observatie gelukkiger af, aangezien het hier donderde noch bliksemde, maar de dame zag ernaar uit of ze wel enige immersie zou hebben toegelaten. Toch beviel de muziek me beter; men speelde composities van **TRAJETTA**, **JUMELLI**, **SCARLATTI**, **BURANELLI** en andere Italiaanse meesters. Ten slotte werd *Li tre Amanti Ridicoli* opgevoerd ²⁾.

BRANDER waren in de periode 1751-1775 1132 van de 3845 ingeschrevenen uit het buitenland afkomstig, tegenover 5713 van de 11.076 in de periode 1626-1650. Van die 1132 waren 9 Zweden (in 1769 was er geen enkele) tegenover 306 in de vroegere periode (H. T. **COLENBRANDER**, *De herkomst der Leidsche studenten. Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925), blz. 292-295).

¹⁾ Ook hier zien wij weer een talrijk lekenpubliek op de sterrewacht, zoals waarvan **LULOFS** bij zijn waarnemingen zo'n last gehad had. (**KAISER** t.a.p.). Het hierboven in noot 3 op blz. 134 gesignaleerde oordeel van **KAISER** over **LULOFS'** opvolger **DION. VAN DE WYNPERSSE** lijkt wel enigszins onrechtvaardig, immers het weer werkte te Leiden niet mee! Elders was de waarneming wel mogelijk (Maand. Ned. Mercurius XXVI (juni 1769), blz. 226). De expeditie van **MALLÈT** naar Lapland heeft echter geen succes gehad, zie de hierboven in noot 3 op blz. 134 geciteerde uitgave van de briefwisseling **MALLÈT—LIDÉN**. Cfr. **WOLF**, *Geschichte der Astronomie* (München 1877), blz. 639-646o ver *Die Venusdurchgänge von 1761 und 1769*.

²⁾ Dit *dramma per musica* is gecomponeerd door **BALDASSARE GALUPPI** van het eiland Burano bij Venetië, de hierboven genoemde **Bura-**

Op de vensterruit in mijn logement was op de volgende wijze de lof van de Franse natie gezongen door een Engelsman:

„All things to do a **starving** Frenchman knows,
And bid him go to hell, to **hell** he goes.”

(„Een hongerige Fransman is tot veel in staat,
Zegt men: loop naar de hel, terstond **hij** gaat.“)

nelli, op tekst van zijn zoon **ANTONIO GALUPPI**; première te Venetië in 1761 (mededeling mejuffrouw M. H. **CHARBON** te 's-Gravenhage). Over de troep die dit spectacle coupé gaf, heb ik helaas niets kunnen vinden.

EEN HENSBEKER VAN DE KORTSTEKERPOLDER ?

Bij verscheidene waterschappen in ons land bestond, of bestaat nog, het gebruik dat nieuw benoemde bestuursleden en hoofdambtenaren, nadat zij in functie zijn getreden, plechtig worden geïnstalleerd — bij voorkeur aan een gemeenschappelijke maaltijd — waarbij zij een z.g. hensbeker met wijn hebben te ledigen, veelal na het nauwkeurig opzeggen van een van ouds vastgestelde drinkspreuk.

Het hoogheemraadschap van Rijnland bezit een fraaie, geëmailleerde hensbeker, in 1685 vervaardigd door **ROMEYN DE HOOGHE**, welke vele jaren lang een dood voorwerp is geweest, maar eind april 1957 weer als hensbeker — met een drinkspreuk — in gebruik is genomen. Over hensbekers van waterschappen, meer in het bijzonder over de hensbeker van de Driemanspolder onder Zoetermeer, schreef W. F. **VAN DER BUKGH** een artikel in dit jaarboekje (1947), getiteld „Een drinkgebruik in Hollandsch polderland in oude tijden”.

Nu, tien jaren na dezen, verwierf het hoogheemraadschap van Rijnland van een Leids antiquair een glazen beker, welke alle uiterlijke kentekenen heeft van een hensbeker, en wel van een kleine Rijnlandse polder, de Kortsteker polder (onder Alphen a/d Rijn, voorheen onder de gemeente Aarlanderveen).

De beker is 19 cm hoog, de kelk heeft een middellijn van 8 cm. De kelk vertoont een wipmolen benevens een woning met rokende schoorsteen, met aan elke zijde een boom en verder aan een der zijden een lege hooiberg, waarvan de kap — zeer ongewoon — niet is neergelaten. Daarboven de woorden: 't Welvaaren van de Kortsteekse polder onder Aarlanderveen”. De steel is fraai wit geslingerd.

Het is niet te zeggen op welk jaar de beker is te dateren, maar aannemelijk is dat de beker werd gemaakt toen de op de beker afgebeelde poldermolen nog bestond. De bemaling van de Kortstekerpolder is in 1787 overgenomen door de Zuid- en Noordeinder polder en blijktens de polderrekening over 1788

heeft de molen de polder nog bemalen tot 1 november 1788. De datering zou dus kunnen zijn: vóór 1789. Gezien de voorstelling en de vorm der letters op de beker komt, naar het schijnt, een datering later dan 1770 niet in aanmerking. Voorzichtig zou men de datering kunnen schatten tussen 1760 en 1770.

Nu de vraag: is dit een hensbeker geweest van genoemde polder? Men voelt enige twijfel opkomen als men ziet dat de rekeningen des polders tussen 1750 en 1780 geen enkele uitgave voor het doen maken van een beker vermelden. Ook is het vreemd dat de beker uit het bezit van de polder is geraakt en bij een particulier terecht is gekomen. En toch kan dit niet zoveel verwondering wekken, want er zijn polders waarvan het hele oudarchief verdwenen is of waarvan mooie beschreven perkamenten in Amerikaanse handen zijn gekomen.

Hoewel mij geen voorbeeld bekend is van een zo kleine polder (246 bunders in de 18de eeuw) die er een hensbeker op na heeft gehouden, is het toch aannemelijk dat wij te doen hebben met een hensbeker van de Kortsteker polder. Wanneer men nl. naleest wat A. **BICKER CAARTEN** in hoofdstuk XXII van zijn bekende boek „Molenleven in Rijnland” over polderbekers schrijft, ziet men daaruit dat in het Sted. Museum de Lakenhal een bokaal met soortgelijk opschrift berust van de „Groote, Kleine en Kalkovensche polders”, zijnde een aan de Kortsteker polder grenzend waterschap.

Het schijnt dus wel verantwoord te zijn, aan de reeks bekende hensbekers van Nederlandse waterschappen de nu voor de dag gekomen beker als hensbeker van de Kortsteker polder toe te voegen.

De beker heeft een plaats gekregen in de fraaie bekervitrine in de kort geleden gemoderniseerde „kleine zaal” van het gemeentshuis van Rijnland aan de Breestraat te Leiden.

J. SLAGTER

UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE THANS 200-JARIGE LOGE LA VERTU IN LEIDEN

Degeen die als de drijvende kracht bij de oprichting in 1757 van La Vertu, als onderdeel van de ten vorigen jare opgerichte Nederlandse Grootloge, kan worden aangemerkt en dan ook door zijn medebroeders als eerste voorzitter der Loge werd aangewezen, is geweest : **DOMINICUS DIEUDONNÉ**. Hij was een Fransman, in 1732 te Verdun geboren, die zich in 1754 aan de Leidse Hogeschool liet inschrijven als theologisch student en het volgend jaar als student in de wiskunde. Tijdens zijn verblijf in Leiden heeft hij een aantal burgers uit Leiden en zeker ook een aantal studenten weten te interesseren voor de vrijmetselarij. Toen hij meende voldoende enthousiasme te hebben gevonden, besloot hij een constitutiebrief bij het hoofdbestuur der Orde aan te vragen om tot stichting van een regelmatige loge te kunnen overgaan. Normaliter wordt een vrijmetselaar volgens een bepaald ritueel ingewijd eerst tot leerling, later tot gezel en ten slotte tot meester, welke rangorde beantwoordt aan die der oude gilden. Deze middeleeuwse organisatievorm moet zijn stempel gedrukt hebben op de ontwikkeling der moderne vrijmetselarij (sedert 1717), wier oudste geschiedenis nog steeds enigermate in het duister ligt. Het ziet er wel naar uit, dat **DIEUDONNÉ** de andere in zijn aanvraag genoemde broeders bij communicatie — dus zonder rituele inwijding — zelf de graden van leerling en gezel gegeven heeft. Dat geen van hen de meestergraad bezat (wat eigenlijk een noodzakelijk vereiste voor de wettigheid der oprichting was en is), blijkt uit een latere brief van hem aan de Gedeputeerd (plaatsvervangend) Grootmeester **VAN BOETZELAER** ¹⁾ .

In het begin rustten de werkzaamheden dus wel op zeer zwakke pijlers: een totaal van hoogstens vijf „broeders” (de naam, die

¹⁾ **CAREL** Baron **VAN BOETZELAER** (1728-1803). Gedeputeerd (plaatsvervangend) Grootmeester van 1756- 1759. Grootmeester van 1759- 1798, is de eigenlijke organisator der Nederlandse vrijmetselarij. In de vaderlandse geschiedenis is hij bekend als de verdediger van Willemstad tegen de Franse invasie, 1793.

vrijmetselaren zich onderling geven) — de „plusieurs autres frères de la même ville” zullen wel niet anders dan in de gespannen verwachtingen van DIEUDONNÉ hebben bestaan — is waarlijk niet groot en een dergelijke aanvraag zou thans ondenkbaar zijn. Men zal dus aanstonds hebben getracht nieuwe leden te werven en dit zonder enige twijfel in studentenkringen. Maar zo heel erg vlot loopt dit aanvankelijk ook nog niet. Dit weten wij uit een rapport van DIEUDONNÉ aan de „Député Grand Maître” van 17 april 1758, een halfjaar na de oprichting der loge, **aan** welke door het hoofdbestuur een constitutiebrief was verleend, gedateerd op 19 augustus 1757. Hij schrijft o.a. : „Nous avons eu assez de peines au commencement, croyant avoir plus de membres que nous n'en avions de bonne volonté. Cependant pour le présent la Loge commence à se relever par les Réceptions (inwijdingen in één der drie graden) que j'ay faites . . .” De lijst, die hij geeft, omvat tien namen. Eén van de oprichters blijkt reeds te zijn verdwenen. Bovendien blijken in het aantal te zijn begrepen de kastelein van de Lion d'Orange en de Broeder Servant, terwijl DIEUDONNÉ zelf op het punt staat uit Leiden te vertrekken.

Men kwam éénmaal per maand, nog wel op zondag, bijeen in de herberg Lion d'Orange op de „Uiters[t]e Ver” (Utrechtse Veer). Ongetwijfeld was het ritueel dat op de bijeenkomsten werd gebruikt Frans. Na afloop werd steeds een z.g. tafelloge gehouden (een maaltijd, waarbij enige rituele vormen werden in acht genomen). Overeenkomstig het destijds algemene gebruik werd hierbij onder muzikale begeleiding (indien men hierover beschikte) gezongen. Ook deze liederen waren in het Frans. Een ervan is uitgegeven en het wordt toegeschreven aan: le premier Maître en chaire de la Vertu”; dit is dus DIEUDONNÉ zelf. Daar dit „Chanson pour les frères de la Vertu à Leyde” een aardige schildering geeft van het milieu volgen hier het eerste en het laatste van de vier coupletten:

„Ah quel plaisir délectable
 Quand dans un cercle d'amis
 L'on se trouve tous à table
 Par la Vertu réunis.
 Ce n'est que parmi les Frères,
 Qu'on jouit de ses plaisirs,
 Toujours tendres et sincères,
 Rien ne trouble leur désirs.

Loin du fracas de la Ville, (sic)
 Au doux bruit de nos canons ¹⁾
 Célébrons dans cet azyle,
 La Vertu que nous goûtons;
 Cachons toujours au vulgaire
 Les biens, dont nous jouissons.
 Savoir jouir & se taire,
 C'est la Loi des Francs-Maçons."

Wat het eigenlijke werk in de maandloge betreft, tasten wij min of meer in het duister, doch ook weer niet geheel. Bij gebrek aan gedrukte officiële ritualen zal men naar alle waarschijnlijkheid gebruik hebben gemaakt van een der vele gedrukte z.g. verraders-geschriften, waarbij wij dan wel in de eerste plaats denken aan het bekende boekje *L'Ordre des Franc-Maçons trahi* van l'Abbé PÉRAU (LT). Te meer, omdat er een afschrift bestaat van de catechismus, die het bevat, in 1807 gemaakt door de toenmalige voorzitter A. J. B. DRABBE en naar eigen voorgeven, teruggaande op een afschrift van 1756. Dit jaartal doet de vraag opkomen, of La Vertu reeds vóór 1757 (1756 is het jaar van de oprichting der Grootloge, thans geheten Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden) heeft bestaan als een z.g. „onregelmatige” loge. De mogelijkheid lijkt niet geheel uitgesloten, doch het is op zijn minst twijfelachtig of dit geruime tijd geduurd heeft, gelijk wel, zonder voldoende motief, is aangenomen.

Deze gang van zaken was overigens in die dagen niets ongewoons. Zo bestond er in Leiden reeds een onregelmatige loge nl. *L'Age d'Or*. Op 14 december 1757 richt deze zich tot de Grote Loge met een schrijven, waarin zij „hunne verwondering te kennen geven, dat deze Loge niet geadviseert is over het oprichten van het Grootmeesterschap en verzocht derhalve de reden daarvan te mogen verneemen”. Dat de inhoud van dit schrijven wel wat studentikoos klinkt is zeker niet toevallig. De leden van deze onregelmatige loge waren vrijwel zonder uitzondering studenten. Daar nu ook La Vertu juist in studentenkringen omzag naar kandidaten, kon het wel niet anders of deze twee loges kwamen met elkaar in botsing. Daarbij kon La Vertu dan het recht voor

¹⁾ Hiermede worden, overeenkomstig de terminologie afkomstig van militaire loges, bedoeld de wijnglazen, waarmede de voorgeschreven toasten werden uitgebracht.

zich opeisen de enige reguliere loge te zijn, terwijl L'Age d'Or zich beriep op vermeende oudere rechten. Nader overleg met de Grootmeester leidde ten slotte tot verlening van een constitutie-brief ook aan L'Age d'Or, gedateerd 29 september 1758, zodat sedert dien er twee regelmatige loges in Leiden waren.

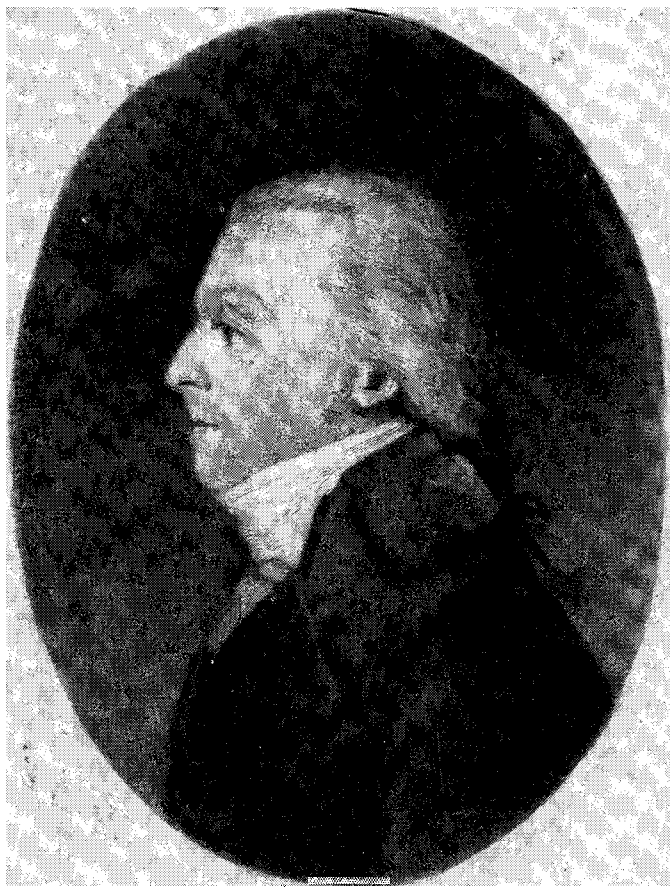
Zo omstreeks 1760 zijn beide studentenloges te noemen: broederschappen van studenten met de typische sfeer van dien en met alle eigenaardigheden en moeilijkheden daaraan verbonden. Een van de meest kenmerkende trekken van deze loges komt uit hun aard voort nl. het zeer snelle verloop van hun leden. In die dagen kwamen de studenten in den regel na een zorgvuldige voorbereiding onder leiding van een oud-alumnus van de universiteit naar Leiden om daar slechts gedurende twee of hoogstens drie jaren te studeren en te promoveren en dan terug te keren naar hun geboortestreek. Opvallend is daarbij ook het zeer grote aantal vreemdelingen onder de studenten, die soms voor een enkel jaar in Leiden verblijf hielden en dan weer naar een andere universiteit vertrokken. Het moet een bont geheel geweest zijn aan de Leidse Hogeschool van die dagen. Daarbij lijkt het wel alsof La Vertu in het algemeen haar candidaten vond onder de studenten, welke van buiten de grenzen van Holland kwamen, terwijl L'Age d'Or meer haar leden vond onder hen, die geboortig waren uit Leiden of directe omgeving. De verstandhouding tussen beide was stellig van het begin af niet bijster goed, maar in 1761 kwam een volledige breuk, toen de voorzitter van La Vertu zelf, die zijn voornemen te kennen had gegeven een bijeenkomst van L'Age d'Or te bezoeken, „werd gerefuseerd”, en wel zo dat er een resolutie genomen was „geen Lid der Loge La Vertu in die van L'Age d'Or te accepteren zonder reeden te geven, waarom deeze zoo smertelijke en gansch niet Broederlijke Resolutie genomen was”. Vandaar dat La Vertu zich met een klacht tot het hoofdbestuur der Orde wendde, evenwel zonder succes.

Behalve deze onaangenaamheden had La Vertu in haar eerste tijd ook moeilijkheden van andere aard en wel financiële. De verschillende bijdragen die werden verlangd waren overigens lang niet mals. Een aanneming tot leerling en gezel kostte tien gouden ducaten, de verheffing tot meester vijf. Als leerling en gezel betaalde men maandelijks een contributie van twee gulden, als meester betaalde men er één. Als men erop werd betrapt aan „profanen geheimen te verraden” werd men de eerste maal beboet met *f* 25.— (om voor de tweede keer „als infaam en

indiscreet Lidt de Loge (te worden) geïnterdiceert om nooit daer weder binne te komen”).

Reeds in deze tijd bevestigen alle nieuw togetreden en aangenomen leden der loge hun opneming met het plaatsnemen van hun handtekening in het „Livre des Constitutions”, en reeds vrij spoedig wordt ook hun leeftijd hierbij vermeld. Wat zich reeds liet vermoeden, blijkt uit deze aantekeningen zonneklaar: er is vrijwel niemand aangenomen die ouder was dan 20 jaren, terwijl een leeftijd van 17 of 18 jaar in het geheel geen zeldzaamheid is. Het is de vraag, of La Vertu zich gehouden heeft aan de voorschriften van de Orde, die bij afwijking van de door haar gestelde minimumleeftijd van 25 jaar een speciale acte van „dispençe” voorschreef, telkens voor een jaar te verkrijgen op aanvraag en tegen betaling van twee ducaten. In deze tijd groeit het aantal leden gestadig en de ledenlijst van 28 juni 1763 vermeldt reeds ruim dertig namen. De verschillende voorzitters volgen elkaar steeds na een ambtsperiode van één jaar op; een enkele wordt naderhand nog eens ten tweeden male verkozen. Men vergaderde toen ten huize van het medelid **VOESTE** op de Breede Straat. Voordien had men, nadat de Lion d’Orange als plaats van samenkomen was verlaten, een toevlucht gezocht bij „onze medebroeder **VOYTIES**” op de Langebrug. Deze zal wel als lid zijn aangenomen, omdat men bij hem de bijeenkomsten wilde houden, zoals men in 1756 de kastelein **HOTMAN** had aangenomen. Eénmaal per maand houdt men loge, waarbij men volledig rekening houdt met de academische vacaties bij het vaststellen der data. Door het ontbreken van de notulenboeken tot 1768 beschikken wij niet over nadere gegevens betreffende de werkzaamheden, al zullen deze wel niet sterk in karakter hebben verschild van die van dat jaar. De nadruk zal wel eens gelegen hebben op de tafelloge, zoals wel blijkt uit verschillende resoluties uit deze periode. Het blijkt bovendien, dat het in deze jaren danig mis was met de loge. Men kan zeggen dat met het voorzitterschap van J. A. DE MIST ¹⁾ (1767-1768) de consolidatie van de loge La Vertu een aanvang neemt, ook al heeft hij de voorzittershamer slechts korte tijd ge-

¹⁾ **JACOB ABRAHAM (UYTENHAGE) DE MIST** (1749-1823), een van de bekwaamste Patriotse staatslieden, die o.a. commissaris-generaal in de Kaapkolonie is geweest en geldt als de man, aan wie het te danken is, dat men in Zuid-Afrika nog met enige dankbaarheid op de Hollandse tijd kan terugzien. Hij was van 1800-1804 gedeputeerd grootmeester der Orde.

JACOB ABRAHAM (CITENHAGE) DE MIST

LAURENTIUS VAN SANTEN
Naar de afb. in M. Siegenbeek, De Leidsche Hoogeschool.

GEDENKPENNING BIJ HET 25-JARIG BESTAAN VAN LA VERTU, 1783.

GEDENKPENNING RIJ HET 50-JARIG BESTAAN VAN LA VERTU, 1807

GEDENKPENNING BIJ HET 100-JARIG BESTAAN VAN LA VERTU, 1857.

voerd. De vorige voorzitter was „door **deszelfs** verslapt en ijver en nonchalance” de oorzaak van de slechte toestand en had o.a. de laatste tijd in het geheel geen der maandelijks voorgeschreven bijeenkomsten meer doen plaatsvinden, waardoor hij onrechtmatig het gezag had weten te behouden, zonder in zijn functie door een wettige vergadering te zijn gecontinueerd, terwijl hij boeken, meubilair enz. aan een onbevoegde had toevertrouwd en verklaarde zich verder niets meer aan de loge gelegen te laten liggen.

DE MIST moest dus eerst regelmatige toestanden herstellen. Met veel moeite heeft hij ook de financiën weer op orde gebracht. Voorts werden orde en tucht hersteld. Hiervan getuigen nieuwe reglementaire bepalingen, die echter grotendeels de vroeger vastgestelde wetten herhaalden, echter thans niet alleen in het Frans geredigeerd, doch tevens voorzien van een Nederlandse vertaling, zodat niemand meer onbekendheid ermede zou kunnen voorwenden. Nieuwe leden werden aangeworven. Het grootste deel van hen bestond stellig weer uit studenten, maar het valt op dat in deze jaren verschillende stadssecretarissen zijn ingewijd. In zeker opzicht kan men ook **DE MIST** daartoe rekenen: immers zodra hij zijn studie had beëindigd, vertrok hij naar Kampen om daar als jongste stadssecretaris te worden aangesteld ¹⁾. Verder vinden wij ook onder de ingewijden resp. in 1766 en '68 : de stadssecretarissen van Haarlem en Amsterdam. Gingen deze heren naar Leiden, opdat hun stadgenoten van hun toetreding tot de Orde onkundig zouden blijven? De Amsterdamse secretaris J. **HOOFT** Jr. verzocht bij zijn aanneming zijn toetreding wel te willen „secreteren”, gelijk in de notulen vermeld staat. Of bood inwijding in Leiden een gelegenheid om ten dienste der stadsregeringen, in wier dienst deze secretarissen stonden, te onderzoeken, wat de vrijmetselaren nu eigenlijk in hun bijeenkomsten deden? Of was het een min of meer opzettelijk zoeken van politiek verwante geesten, ook al bemoeide de loge zelf zich niet met politiek? Het antwoord hierop is moeilijk te geven. Dergelijke personen werden alleen als „pasant” aangenomen, d.w.z. zij werden geen lid. Na hun inwijding bezochten zij de loge in het algemeen niet meer of zeer ongeregeld.

Na **DE MISTs** „verhaaste” promotie en daarop volgend vertrek werd na een kort intermezzo wederom een krachtige voorzitter

¹⁾ De loge te Kampen, door **DE MIST** gesticht en daarna namens de Grootmeester door de voorzitter van Leiden, **VAN SANTEN**, geconsacreerd, geldt als dochterloge van La Vertu.

aan het hoofd der loge gesteld, nl. **LAURENTIUS VAN SANTEN** ¹⁾, die jaren achtereen deze waardigheid heeft bekleed. Sedert het tijdstip van zijn komst in de loge zijn de notulen van alle bijeenkomsten tot op heden bewaard gebleven. Voor de verdere consolidatie der loge heeft hij zeer veel gedaan. Zij fusioneerde in deze tijd met de concurrerende loge **L'Age d'Or**, waarna alle wetten nog eens werden vastgelegd. Zo ontstond het fraai gebonden constitutieboek, dat thans nog in het bezit van La Vertu is. Ook werd het eerste van een reeks van bestuursinsignes vervaardigd onder **VAN SANTENS** bewind. Deze fraaie werkstukjes zijn voor een groot deel bewaard gebleven en behoren tot de oudste van Nederland. Het eerste is echter in de oorlog van 1940—'45 verloren gegaan.

De maandelijks vergaderingen vonden in De Doelen, van 1771 tot '75 in de schermzaal, daarna weer in De Doelen plaats. Men werkte in die tijd tweetalig (Frans en Nederlands). Op 25 mei 1783 vierde de loge, die toen haar plaats in de Nederlandse Vrijmetselarij had verzekerd en zelfs een zeker gezag genoot, haar vijftientigjarig bestaan. Hierbij zijn 45 broeders aanwezig, onder wie de *Passé-Mâitres* **VAN SANTEN** en **ROMSWINCKEL**. Bij die gelegenheid werd de eerste gedenkpenning der loge geslagen. Een tweede penning werd geslagen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan, waarvan de herdenking plaatsvond in het jaar van het springen van het kruitschip. Op deze penning wordt behalve het tiende lustrum der loge ook de ramp gememoreerd. Het randschrift op de keerzijde was: *Vivat Ludovicus Napoleon beneficus Hollandiae rex*. De plechtige viering van dit halve-eeuwfeest was tevens het einde van een bloeiperiode. In 1805 had de loge een eigen tehuis ingericht in Het Zwijnshoofd in de Haarlemmerstraat. Dit moest zij in 1811 weer opgeven. Daarna vonden de maandloges in de Schouwburg plaats. De geest schijnt iets minder studentikoos geworden te zijn, waarschijnlijk onder invloed van voorzitter **A. J. B. DRABBE** (1793—1823), al blijkt de werkwijze nog vrijwel gelijk aan die uit de eerste tijd. Ook

¹⁾ **LAURENTIUS VAN SANTEN** (1746-1798) was in zijn tijd als Latijns dichter een zeer bekende figuur en na de Bataafse omwenteling o.a. curator der Leidse Hogeschool. Als zodanig bewerkte hij dat een leerstoel voor de Nederlandse Taal en Letterkunde werd ingesteld. Ook was hij enige tijd voorzitter van de municipale raad van Leiden. In de tijd van zijn maçonnieke werkzaamheid was hij repetitor. Hij heeft voor doctorandi een twintigtal dissertaties geschreven.

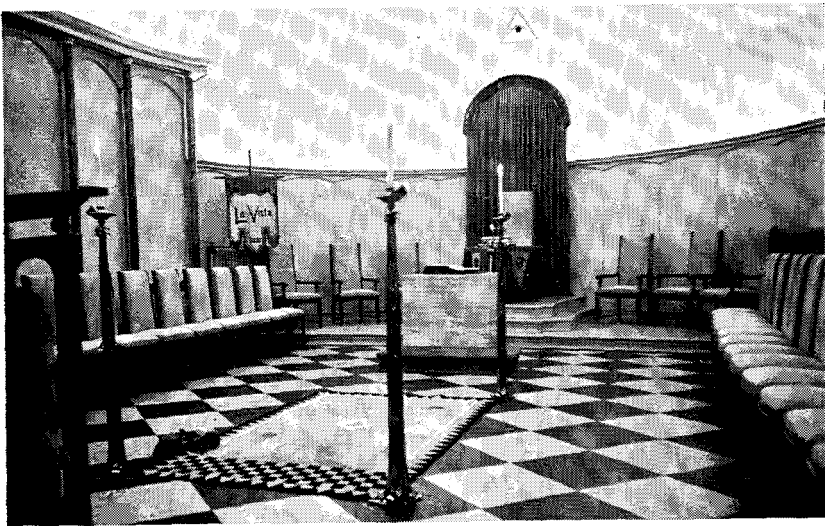
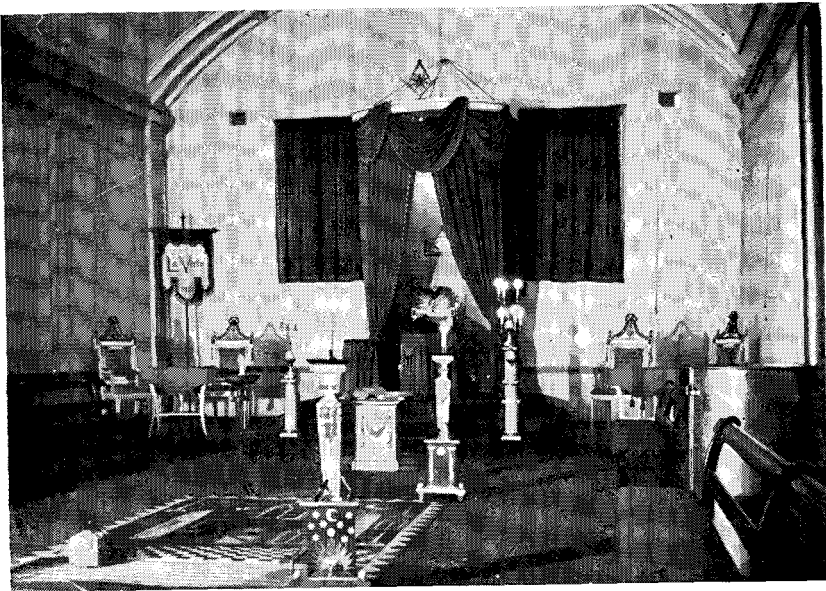
materieel was het de loge goed gegaan. Langzamerhand was men in het bezit gekomen van een rijke inventaris, terwijl men dus ook een eigen onderdak heeft gehad. Thans maakte de ongunst der tijden hieraan een einde. Na 1821 gaat de loge hard achteruit en verliest zij nagenoeg al haar actieve leden. De Schouwburg wordt opgegeven. Vergaderd wordt bij een der broeders thuis, die daartoe zijn huis heeft laten verbouwen. In 1827 gaat men ertoe over een paar zalen te huren in het Stadslokaal aan de Breestraat. De kort hierna volgende dood van **DRABBE**, die zo lang haar voorzitter was, betekent het definitieve einde van de tijdperken van bloei en nabloei in de geschiedenis der loge.

De periode van 1828-1928 wordt het best gekenschetst als de eeuw der verburgerlijking der loge. Hiermede is geen waardeoordeel bedoeld te geven, doch achteraf bezien wijzigt zich in de loop dezer eeuw het speciale karakter der loge, dat meer en meer gelijkvormig wordt aan andere Nederlandse loges, waarin het sociëteitsidee een toenemende invloed krijgt. Zeker had men in die dagen minstens evenveel belangstelling voor de noden van de medemens als vroeger; men krijgt zelfs de indruk dat men zich inderdaad aanzienlijke offers getroostte voor directe onderstand van hen die zulks behoeften en deze steun, naar het oordeel der loge, waardig waren. Ook aan de z.g. „stille armen” werd aandacht gewijd. In latere jaren groeit de belangstelling voor meer algemene sociale vraagstukken. Echter moet ook een zekere zelfgenoegzaamheid geconstateerd worden, vooral in de eerste dertig jaren dezer periode, die dan ook samenvalt met wat men in het algemeen „Biedermeiertijd” pleegt te noemen. Na 1840 is toetreding van leden uit studentenkringen hoge uitzondering geworden.

De organisatie van het Leidse studentencorps als een eenheid in 1839 betekent het einde van de tijd, waarin vele studenten vorming en ontspanning in de loge zoeken. Daarentegen zien wij nu lieden uit de gegoede burgerij als leden toetreden. In het algemeen blijft de werkwijze der loge nog dezelfde; nog steeds maandloges, en de gang van zaken is als vroeger. De tafelloges worden wat zeldzamer, maar van tijd tot tijd vinden ze nog plaats, waarbij nog steeds wordt gezongen. De gezangen zelf zijn echter veranderd. Het zijn niet meer de min of meer studentikoos aandoende liederen, die als canons worden gezongen, maar het worden ietwat saaie verzen op een melodie, die sterk aan de kerkelijke gezangen doet denken. Tot '33 zijn de bijeenkomsten in het

„Nieuwe Stadslokaal”, tot ‘43 op de Burcht, daarna weer in het Stadslokaal. Hier viert **J. C. BUCAILLE** het jubileum van zijn 25-jarig voorzitterschap in 1854. Het honderdjarig bestaan der loge werd dat jaar tegelijk met zijn vijftigjarig vrijmetselaarschap gevierd. Men was toen over het dieptepunt in het logeleven, tengevolge van de ongunst der tijden, heen. Na 30 jaar treedt **BUCAILLE** af als voorzitter en wordt opgevolgd door **G. N. PLAAT**, die vijftien jaar zou aanblijven, tot zijn overlijden in 1874. Onder zijn leiding ging de loge zich weer aanzienlijk uitbreiden. In vrij korte tijd was het aantal leden verdubbeld. Nu neemt ook het verlangen naar een eigen gebouw hoe langer hoe meer toe. Een verbouwing van het Stadslokaal, dat tot ontruiming dezer vergaderplaats noopt, geeft de doorslag; in 1872 komt de loge in het bezit van het pand Steenschuur 4-6, waarin zij nog steeds is gevestigd. Het was een oude mouterij, die voor de nieuwe bestemming geheel moest worden verbouwd, maar dit is met de nodige voortvarendheid geschied en op 14 november 1872 wordt het nieuwe gebouw met een plechtige tempeldienst ingewijd. De financiële toestand werd door deze op zichzelf verheugende gebeurtenis, ondanks contributieverhoging, zorgwekkend. In deze tijd wordt niet meer uitsluitend ritueel gewerkt of sociëteit gehouden, doch worden „bouwstukken opgeleverd” (lezingen over verschillende geestelijke onderwerpen met uitsluiting van politieke). Het meeste van dien aard geschiedde destijds door een speciale functionaris, de Redenaar. Lange jaren was dit **JAN TEN BRINK**, hoogleraar in de Nederlandse letteren, zowel literair historicus als belettristisch schrijver, toen hooggeëerd, later wel eens ten onrechte verguisd (zie o.a. **VAN DEYSSEL**). In 1900 werd hij tot voorzitter gekozen, doch hij kwam reeds in 1901 te overlijden. De volgende jaren geven echt het beeld van gelijkmatigheid. Op 20 oktober 1907 viert de loge opgewekt het 150-jarig bestaan, waarbij zij o.a. aan haar oud-secretaris **J. P. TRAP**, die ongelofelijk veel voor haar had gedaan, vaak met voorbijzien van eigen belangen, het welverdiende erelidmaatschap toekende. Hij had gedurende zijn 20-jarig secretariaat de organisatorische en administratieve aangelegenheden op orde gebracht en nasporingen in het archief verricht, waarvan hij de resultaten voor eigen rekening liet drukken en verspreiden. Ook met geschenken van andere aard had hij de loge begiftigd, zo in 1887 met het thans nog gebruikte vaandel.

Hoewel ook in de jaren na 1907 nog steeds de belangstelling in hoofdzaak is gericht naar de sociaal-economische sector (een van

DE TEMPEL VAN LAVERTU
 voor en na de Tweede Wereldoorlog

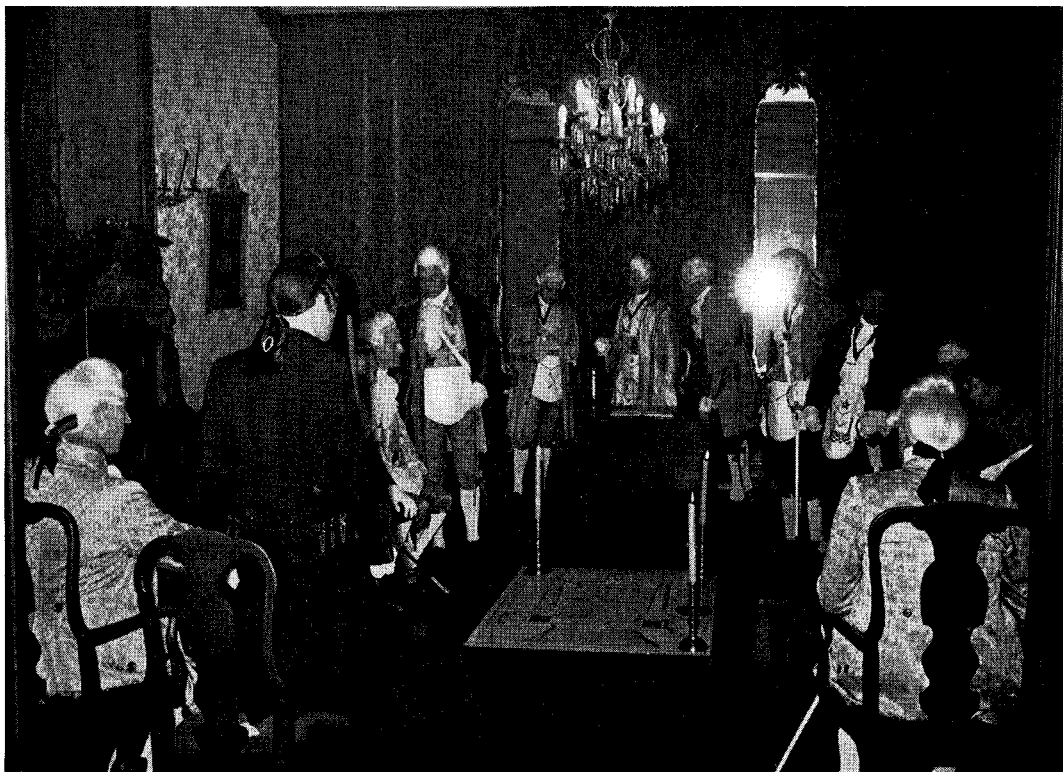

Foto R. L. Mellema

OPVOERING IN 1957 VAN HET RITUAAL, ZOALS HET IN DE 18DE EEUW ONDER LEIDING "AN
L. VAN SANTEN WERD GEVOLGD
(Snouck Hurgronjehuis)

de voornaamste prestaties der loge op dit gebied is de oprichting der **Hulpbank** geweest), zijn er tekenen, die wijzen op een toename van belangstelling voor geestelijke zaken. In 1908 wordt het „onbeschreven boek” op het altaar vervangen door de Bijbel. Deze verandering is te danken aan de voorzitter, die als laatste in een reeks gedurende een lange periode deze functie heeft vervuld en de loge door de donkere jaren van de eerste wereldoorlog heeft geloodst: **AUGUST L. REIMERINGER**, vele jaren lid van de gemeenteraad en wethouder, ook meermalen loco-burgemeester van Leiden. Bij zijn aftreden als voorzitter werden zijn verdiensten geëerd met een gouden gedenkpenning. Omstreeks 1920 worden alle huishoudelijke zaken uit de tempelarbeid geweerd, welke daartoe geheel in de geestelijke sfeer wordt geheven. In deze periode trof de loge een zware slag door een brand in de tempelruimte in de nacht van 21 op 22 maart 1920. Gedurende een aantal maanden geniet zij voor de tempelarbeid gastvrijheid van de Loge Silentium te Delft, maar door de toegewijde werkzaamheid van een aantal leden kon reeds op 27 januari 1921 de geres taureerde tempel in gebruik genomen worden. Onder het voorzitterschap van J. B. **KAMPSCHUUR** kondigt zich een nieuwe tijd aan. Men begint aan een reeks „bouwstukken” over de verschillende godsdiensten en men geeft meer aandacht aan de bestudering van ritualen en symbolen. Men vindt hierbij een voortreffelijke gids in J. G. **SLOTHOUWER** ¹⁾.

Het is onder zijn bezielende leiding, dat de loge haar 175-jarig bestaan viert. Dan wordt de loge zeer zwaar getroffen door de Duitse bezetting gedurende de tweede wereldoorlog. De tempel werd kort en klein geslagen, het archief en de bibliotheek naar Duitsland opgezonden, de meubels en verdere bezittingen in 1941 in het openbaar geveild. De twee joodse Broeders werden met hun familieleden naar Westerbork gevoerd en kwamen vervolgens in Duitsland om het leven. De verdienstelijke pedagoog, directeur der Leidsche **Schoolvereniging H. DOUMA** viel op 4 januari evenals twee andere vooraanstaande Leidse burgers als slachtoffer van de als Silbertanne-aktion beruchte zogenaamde represaillemaatregel. De meeste leden hebben gedurende de oorlog de arbeid in stilte voortgezet. Er bestonden onderlinge contacten en in enkele kleinere groepen heeft men zelfs illegaal gewerkt. Ook bracht men geld en levensmiddelen bijeen ter ondersteuning van de families

¹⁾ Levensbericht J. G. **SLOTHOUWER** in Leids Jaarboekje XLIV (1952).

van hen, die door de bezetters waren weggevoerd. Direct na de afloop van de oorlog steekt men de koppen bijeen en op 6 juni 1945 kan men van de herrijzenis der loge spreken. De reeds tijdens de bezetting gesneden gedenkpenning kreeg de maand juni 1945 als datering.

Onder de energieke leiding van Voorzitter J. G. **HAGENS** werd de weg naar herstel en wederopbouw ingeslagen. Deze ging niet over rozen. In de eerste tijd vonden de gewone bijeenkomsten meestal in het Federatiehuis en de inwijdingen in de Willem de Zwijgerkerk in Oegstgeest plaats. In 1947 krijgt men weer toegang tot het eigen gebouw. In hetzelfde jaar ontvangt men een groot gedeelte van bibliotheek en archief, te Frankfort aan de Main gevonden, terug. In 1950 eindelijk kon men de nieuwe tempel in gebruik nemen, herbouwd volgens de plannen van de Bouw- en Meubelmeester J. **NEYSINGH** en onder zijn toezicht op uitnemende wijze uitgevoerd. Deze tempel is wel totaal verschillend van die van voor '40, maar hij past beter in de eigen tijd en bezit een zeer bijzondere intimiteit, die de rituele arbeid stimuleert

Het aantal leden vermeerderd sterk, eerst door repatriëring van Orde-leden uit Nederlandsch-Indië, vervolgens door een continue toeneming vooral ook met jongeren, al zijn dezen in het algemeen geen studenten meer gelijk twee eeuwen geleden.

De heersende richting in het logeleven schijnt te gaan naar verdere geestelijke verdieping met een toenemende waardering voor het specifieke in de Nederlandse Orde en ook voor dat der eigen loge.

Zo was de welgeslaagde viering van het tweehonderdjarig bestaan dit jaar een mijlpaal, bij welke men, met voldoening op het verleden terugziende, met vertrouwen de toekomst kan tegemoettreden.

Excerpt uit het niet in de handel zijnde Gedenkboek der Loge La Vertu geschreven door

Dr. P. H. **POTT**

KOLFBANEN TE LEIDEN IN 1792

Tegen het einde van de achttiende eeuw was het kolfspel hier ter stede bijzonder populair. Dat leert ons het boekje „Verhandeling over de oorsprong van het Kolven, Onderwys in de Manier hoe het Spel gespeelt word, en Ordonnantie op het Kolven. De Nuttigheid van dit Spel boven anderen speelen aangepreezen. Register der Spreekwoorden, in het Nederduitsch en Fransch. En eindelyk een Naamwyzer der Kolfbaanen binnen en buiten Amsterdam, als ook in verscheidene andere Steden en Dorpen. Opgesteld tot vermaak der Liefhebbers. Te Amsterdam, by Jan Roos, en Gerbrand Roos, MDCCXCII”.

In het Leidsch Jaarboekje van 1942 komt een artikel voor van J. A. **BRONGERS**, getiteld „Spel en vermaak in het oude Holland” (blz. 203).

Hoewel hierin over het kolven gesproken wordt, krijgt men toch geen indruk van de gang van het spel.

Daarom is het misschien wel aardig als ik hierover iets zeg.

De kolfbaan meet 20 maal 5 m. Er staan een voorpaal en een achterpaal op. De baan is verdeeld in 6 vakken van $2\frac{1}{2}$ m breed. Iedere speler doet per beurt drie slagen: de uitslag, de opslag en de eind- of trekslag. Voor de uitslag wordt de bal gelegd op een lijn die de voorpaal raakt. Men slaat naar de achterpaal, die men moet trachten te raken. Slaagt men daarin niet, dan mag men de bal op de cirkel rond de benedenpaal leggen. Voor de opslag moet men de achterpaal zodanig raken dat de bal terugloopt naar voren en het eindrabet (de rand van de baan) raakt. Bij de eindslag slaat men de bal op de voorpaal en laat hem zo terugkaatsen dat hij in een hooggenummerd vak blijft liggen. Wie zijn bal het verst naar achteren brengt is winnaar. Elke partij bestaat uit vijf slagen, die dus op hun beurt in drieën bestaan.

Nu wil ik U mededelen waar zich te Leiden in 1792 kolfbanen bevonden.

Overdekte Kolfbaanen binnen Leyden

Op Rapenburg het Zwynshoofd.

Op de Hooglandsche Kerkgragt, in 't Weesper Bierhuis.

Op de Hooygragt, in het Amsterdamsche Wapen.
 In de Kaartesteeg ¹⁾, in het Kaaretje.
 Op de Beeste Markt, de Leidse Kolfbaan.
 In de Oranje Zeeman.
 In de Nieuwe Doelen.
 In de Jan Vossensteeg.
 Aan de Morschpoort.
 Aan de Witte Poort in het Schippers Huis, een Overdekte en een
 Ongedekte Kolfbaan.

Ongedekte Kolfbaanen binnen Leyden

In de Bakkersteeg, bij van Ulden.
 Op de Haarlemstraat, bij van Aerele.
 Op het Oost-Westgragje ²⁾.
 Op de korte Lange gragt ³⁾, in de Roozekrans.
 Op de Beestemarkt in de Hoop.
 In de Paradyssteeg in het Paradijs.
 Op de Cellebroersgragt ⁴⁾.
 Op de Middelste gragt, in de Dikke Boom.
 Op de Middelste gragt, in het Melkmeisje.
 Op de Uiterste gragt in de Keuykebak.
 Aan de Zeylpoort.
 In de Kerksteeg bij de Looskerk ⁵⁾.
 Op het Levendaal in de Goudse Kolfbaan.
 Op de Gare-markt in de Eendragt.
 In de Vrouwesteeg.
 Aan de Witte Poort in de Nieuwe Kolfbaan.
 Op de Pieters Kerkgragt.
 In de Koddesteeg.
 Aan de Maare Poort, in het Vliegende Paart.

¹⁾ Kaardesteeg?

²⁾ Verbastering van „Oostdwersgracht” (Meded. Gem. Archief).

³⁾ Thans: Lammermarkt.

⁴⁾ Thans: Kaiserstraat.

⁵⁾ Ten O. van de Herengracht, tussen Oude en Nieuwe Rijn, was een nieuwe kerk ontworpen, doch wegens de achteruitgang van de stad nooit afgebouwd. In 1664 werd er op die plaats een houten loods gebouwd die lang als kerk dienst gedaan heeft (VAN MIERIS, Beschrijving van Leyden 1,97).

Kolfsbaanen buiten Leyden

Aan het Spanjaardsbrug:

In de Nieuwenhoorn, een Overdekte baan.

In de Oude Hoorn, een dito.

Buiten de Hoogewoerds Poort, in den Ojevaar:

— het Fontyn een overdekte baan.

— ik Leer nog ¹⁾).

Buiten de Witte Poort, in het Vinkje, een Overdekte Baan.

aan het Schouw, een dito.

by Leendert Pach.

Buiten de Morsch Poort, in den Ojevaar een Overdekte Baan.

Buiten de Mare Poort, aan de Kwaak, een Overdekte Baan.

aan het Warmonter Hek, een Overdekte Baan ²⁾).

Buiten de Rhynsburger Poort aan 't Pennemaakers Huisje een Overdekte Baan.

— in de Roode Leeuw een dito.

— in Bourgonje twee dito.

L. G. DE GRAAF

¹⁾ Nog bestaand café aan de Hoge Rijndijk ter hoogte van de Weipoort.

²⁾ Zie *Leids Jaarboekje* 1955, t.o. titelpagina.

EEN BRIEF UIT 1807

In het Gemeente-Archief en de Universiteit+Bibliotheek te Leiden bevindt zich een groot aantal boeken en geschriften met beschrijvingen van de ramp van het kruitschip, dat op 12 Januari 1807 om 16.10 uur in de lucht vloog.

Allen getuigen van de grote omvang der verwoestingen, van het verschrikkelijk lot dergenen, die onder het puin bedolven werden, van doden en gewonden.

Groot was de ontsteltenis in het gehele land; men voelde dit vreselijke gebeuren als een nationale ramp.

Een, zich in het bezit van mijn familie bevindende, brief geeft, naar ik meen, een goede indruk van de stemming, waarin onze voorouders zich bevonden, toen Leidens „grond met bloed en tranen (was) bevestigd”.

Deze brief was gericht

„Aan den Heer
Jerónimo De Vries
op het hoekje
van de Warmoesgracht en het Singel
te
Amsterdam”

Hij werd verzonden

„Met de Schuit
van twaalf uur”

en was gedateerd

„14 Jan. 1807”

JERÓNIMO DE VRIES, griffier en chef der Secretarie te Amsterdam, was een broeder van de schrijver van de brief: **ABRAHAM DE VRIES**, Doopsgezind predikant en gemeentebibliothecaris te Haarlem.

„Beste Jeroon ¹⁾

Met den ingeslotenen is het ongelukkig geloopt. Reeds voor een dag of vier lag hij gereed, om U toegezonden te worden, maar **Niesje** ²⁾ vergat eerst hem te bestellen, en vervolgens zou Oom

Barend ³⁾ hem bezorgen, die hem insgelijks vergat. — Wat is dat akelig en ijselijk, dat geval van Leyden! Die duivelsche oorlog! Die duivel van een. . . ⁴⁾ heeft dat alles op zijne rekening! ik ben niet wraakgierig, maar bij zijne aankomst in de onderaardsche gewesten, wenschte ik voor een oogenblik **Hadus** te zijn! Hoe zal oom J. zich houden? zal hij die schande zich laten welgevallen? Welk een vlek in de geschiedenis van zijn leven! de man, die altijd voor vrijheid ijverde, de dichter, die zoo dikwijls van vrijheid zong! de leerling en navolger van een Burman! ⁵⁾ foei! foei! God beware U en mij voor zulk eene lage zwakheid! Truitje **Siegenbeek** ⁶⁾ is hier, en redelijk naar de omstandigheden. het huis ziet er deerlijk uit. De meubilen, die heel gebleven zijn, worden of zijn getransporteerd, omdat het wel zou kunnen gebeuren, dat het huis instortte. het ongeluk is gebeurd vlak voor het huis van Le Pole op het Rapenburg. Mevr. Tak (juf. Le Pole van haarzelf) is onder haar huis begraven; men heeft haar nog niet gevonden, maar haar bebloede muts. Mevr. **Bennet** is dood, een allerliefste vrouw van onze gemeente ⁷⁾. prof. Luzac was uitgegaan, om bij haar thee te drinken, en is waarschijnlijk in de lucht gevlogen ⁸⁾. het oudste zoontje van van der Palm, een lieven jongen, heeft men. . . (onleesbaar) zien zitten voor de tafel van de verpletterde school met zijne overige makkers, maar het lijk nog niet onder de puin kunnen vandaan halen. Mijnheer en Mevr. Krane (een juf. Pompeijra) zijn gered, en zwaar gewond uit een put gehaald. de oude Mevr. Pompeijra met haar juffr. van gezelschap ⁹⁾ zijn verpletterd of verbrand. de vrouw van de zwager ¹⁰⁾ van **Rau** is gevonden dood onder de **puinen** van het ingestorte en verbrande huis. bijna het geheele blok huizen aan weerskanten van dat gedeelte van het Rapenburg ligt op de grond. er zijn inzonderheid vele kinderen gesneuveld. Van de Wijnpersse is gewond, Kluit en zijne vrouw (zoo men zegt) ¹¹⁾ dood, de oude bakker Herdingh blind, zijne vrouw dood. wat van den zoon en diens vrouw geworden is, die daar naast woonden, weet ik nog niet ¹²⁾. het aantal gesneuvelden is **groot**er, dan men dacht. van Geuns en zijne vrouw zijn wel. de glazen en daken zijn overal bijna weg. een lands of stadsjacht, dat in het Rapenburg lag is oogenblikkelijk gezonken en met man en muis vergaan ¹³⁾. l'Ange ¹⁴⁾, die naar Leyden geweest is, en Truitje Siegenbeek, en allen, die van Leyden komen, getuigen, dat de verwoesting veel ijselijker is, dan de verbeelding zich kan voorstellen. goede God! wat zijn uwe wegen duister! Zoo vele onschuldige, vreedzame en gelukkige menschen

moeten op zulk eene wijze aan hun eind komen! en één booswicht, die van dat alles maar ik voel, dat ik moet uitscheiden, ik ben in eene agitatie geweldige. dag beste ! schrijf mij spoedig, en groet allen inzonderheid Uw lieve Mie ¹⁵⁾ en kinderen. God beware U!

Abram”

Zo eindigt deze brief, vol „agitatie”. Wij, die tijdens de watersnood zovele landgenoten zagen omkomen, kunnen ons enigszins indenken in wat voor een geestesgesteldheid men zich in 1807 bevond, welke wonden er geslagen waren, wonden, die slechts door tijdsverloop genezen zouden worden.

Leiden, 1957.

J. H. WESTRA VAN HOLTHE

¹⁾ In de volgende noten volsta ik met een summier en onvolledige aanduiding der personalia, voldoende echter om het een en ander te kunnen verstaan. Het merendeel der genoemde personen is immers voldoende bekend. Wil men meer bijzonderheden weten, men raadplege de hieronder genoemde werken.

²⁾ **NIESTE** is de dienstmaagd.

³⁾ De ouders van **JERONIMO** en **ABRAHAM** waren: **GERRIT DE VRIES** en **CATHARINA DE BOSCH**. **CATHARINA** had o.a. twee broers: (oom) **BAREND en (oom) J. (ERONIMO)**.

⁴⁾ Bedoeld is waarschijnlijk: **NAPOLEON**.

⁵⁾ **JERONIMO DE BOSCH** was apotheker, later klerk op de secretarie te Amsterdam. Tevens dichter (*Anthologia Graeca* en een bundel *Poëmata*) en curator der Leidse Universiteit. De „schande” doelt waarschijnlijk op een aangeboden ridderorde; dit staat althans in margine, met potlood aangeduid. In 1807 werd hij door Koning **LODEWIJK NAPOLEON** benoemd tot ridder der Hollandse Orde.

⁶⁾ **GEERTRUIDA TIEBOEL**, echtgenote van de hoogleraar **MATTHIJS SIEGENBEEK**.

⁷⁾ **Nl. de Doopsgezinde Gemeente**.

⁸⁾ Zijn stoffelijk overschot vond men in het Rapenburg.

⁹⁾ Juffrouw **KREMER**. Beiden kwamen om in de brand, die in de ruïne van het ingestorte huis ontstond.

¹⁰⁾ **Fr. S. R. Graaf van RANDWIJCK** stierf eveneens onder het puin.

¹¹⁾ Hij werd eerst 16 Januari opgegraven.

¹²⁾ De vrouw van **HERDINGH** Jr. werd verpletterd onder een instortende korenzolder. Hij zelf bracht het er levend af.

¹³⁾ De opvarenden van het jacht waren ten huize van de Heer **STRIJK**, op een familiefeest. De meesten van hen kwamen jammerlijk om.

¹⁴⁾ J. TEÏSSÈDRE L'ANGE was van 1796-1811 Waals predikant te Haarlem. Hij was gehuwd met LIESKE TIEBOEL, zuster van TRUITJE SIEGENBEEK. Vandaar waarschijnlijk zijn reis naar Leiden.

¹⁵⁾ MARIA GIJSBERTHA VERHOESEN, echtgenote van JERONIMO DE VRIES, de geadresseerde.

Litteratuur:

a. Bijzonderheden van Leydens ramp, vervat in eenige gemeenzame Brieven. Amsterdam 1807.

b. Leidens verschrikkelijke Ramp. J. VAN HAASPERT. Leiden 1807.

c. Beschrijving van de Verwoesting te Leyden. J. ROEMER. Leiden 1807.

d. De Ramp te Leiden. Prof. L. KNAPPERT. Leiden 1906.

e. Biographisch Woordenboek. A. J. VAN DER AA.

f. Enkele familiepapieren.

BLADVULLING

OUD RIJMPJE

Op 25 maart reed Barend van Kulstaart ¹⁾
Met turf geladen wagen en paard
Over de grote Haarlemmermeer
Naar Vijfhuizen heen en weer.

Z.

¹⁾ Kudelstaart.

BREITNER ALS LEERMEESTER

In de winter van 1878-79 heeft **GEORGE HENDRIK BREITNER** te Leiden een avondtekencursus gegeven aan het gezelschap „*Ars Aemula Naturae*”. In de loopbaan van den schilder is deze episode met meer dan een tussenspel geweest, of beter een voorspel op zijn latere ontwikkeling; maar voor de kennis van zijn persoon is zij niet zonder belang geweest. Daarnaast werpt de kortstondige affaire een merkwaardig licht op het kunstleven in een Hollandse stad tegen het einde van de vorige eeuw.

Nadat de Leidse schilders sedert 1648 in een Sint Lucasgilde verenigd waren geweest ¹⁾ en een tekenacademie, uit het gilde voortgekomen, in de 18de eeuw, vooral dank zij Frans van Mieris 11, een bloeitijd had gekend, doch tegen het einde van de eeuw wegwijnde, zodat in 1795 nog slechts 4 vaste leden aan het onderwijs deelnamen, kochten vier kunstliefhebbers in 1799 een „apart huys” en richtten er een lokaal in voor tekenoefeningen en kunstbeschouwingen, welke tweemaal per week een aantal kunstminnaars zouden verenigen. Dit gezelschap kreeg de naam „Leydsche Schilder- en Teekenacademie onder de zinspreuk *Ars Aemula Naturae*”. De tijdgenoten zagen er een rechtstreekse voortzetting in van de oude academie.

De Gemeente Leiden droeg wegens de slechte toestand van de Gemeentekas niet aan het onderhoud van de Vereniging bij, dat verzorgd werd door particulieren en van 1801 tot 1811 voor jaarlijks f 800.— door de Hogeschool, mits studenten die geschikt bleken vrije toegang tot de lessen hadden. De Vereniging bloeide, de tekenavonden werden druk bezocht en 60 à 70 leden namen deel aan de kunstbeschouwingen, waar Leidse en buitenstedse verzamelaars hun kunstschaten lieten zien. Na het vertrek van de Fransen was de bloeitijd echter spoedig voorbij. D. C. G. **HUMBERT DE SUPERVILLE** was een tijdlang directeur, hij verwaarloosde echter zijn lessen. Het gezelschap ging een kwijnend bestaan tegemoet. Rond het midden van de eeuw was de toestand weer iets beter, vooral dank zij het energiek optreden van J. L. **CORNET**. In 1859 stelde de letterkundige J. **KNEPPELHOIJT** twee vertrekken aan de Pieterskerkgracht ter beschikking en vanaf 1860 gaf het

Gemeentebestuur jaarlijks weer een geringe bijdrage. Onder de leerlingen van die jaren treffen wij de namen aan van G. J. **BOS**, van wien **FLORIS VERSTER** zijn eerste lessen zou ontvangen, en de studenten **VICTOR DE STUERS** en **THEOPHILE DE BOCK**.

Zoals altijd ebde de belangstelling weg en het gezelschap bevond zich in een nieuwe crisis toen in 1878 **BREITNER** als onderwijzer werd aangezocht.

Uit de notulen van de vergadering van directeuren van 10 april 1878 ²⁾ blijkt dat **CORNET** bij die gelegenheid mondeling zijn ontslag had genomen om het werk aan jongere krachten over te laten. Hoe slecht de toestand was wordt duidelijk wanneer men in dezelfde notulen leest dat de commissaris der tekenaars **KIKKERT** werd binnengelaten, met wien men over de geringe ijver der tekenaars en de onbeduidende tekeningen van het afgelopen jaar van gedachten wisselde.

Op de volgende vergadering, van 6 juni, werd F. A. **VERSTER** uitgenodigd in het bestuur zitting te nemen; voorts besloot men door een advertentie belangstelling voor de tekenlessen onder een onderwijzer te wekken. Bij genoegzame belangstelling zou in de zomer een onderwijzer gezocht worden.

De belangstelling viel kennelijk niet tegen. De voorzitter van de commissie, P. **DU RIEU**, die grote verdiensten heeft gehad in de eerste periode van de Lakenhal als museum, bezocht op 13 juli den directeur van de Haagse Academie, toen tevens de officiële opleidingsschool voor de tekenakte Middelbaar Onderwijs, J. P. **KOELMAN**, om diens advies in te winnen over het aantrekken van een tekenmeester uit Den Haag voor de wintercursus van Ars ³⁾.

De cursus zou 48 lessen omvatten, tweemaal wekelijks, van oktober tot april; de honorering zou f 200.— bedragen en zonodig f 50.— voor reiskosten. **Koelman** beloofde met zijn leerlingen over het aanbod te zullen praten, en wanneer er een over te halen was zou deze zich in verbinding stellen met de commissie. **BAKKER KORFF** en **Bos** zouden, als deskundigen in de commissie, verder onderhandelen.

Inmiddels omvatte de lijst van deelnemers 15 namen, waaronder een hoofdonderwijzer, een onderwijzeres, een lithograaf en enige graveurs bij **VAN KEMPEN** (nu **BEGEER**) te Voorschoten, verder: **VALCK** — toekomstig tekenmeester; **VAN BEMMELEN** — student en **VERSTER** — Hogere Burgerschool ⁴⁾.

De door **KOELMAN** aanbevolen onderwijzer was de 21-jarige

BREITNER, die op 27 oktober 1877 zijn akte had gehaald en op uitnodiging van Du **RIEU** de directeurenvergadering van 2 augustus bijwoonde, ten einde het te geven onderwijs te bespreken ⁵⁾). Enige tekeningen van inschrijvers werden aan hem voorgelegd, die volgens **BREITNER** van dien aard waren dat splitsing in verschillende afdelingen noodzakelijk was.

De notulen vermelden dat er langdurig gesproken werd en dat **BREITNER** werd uitgenodigd tekeningen ter beoordeling te zenden, alsook opgaven te doen over de teken- en gastoestellen, aan de Haagse Academie ingericht. **BREITNER** beloofde zich bij benoeming voor de wintermaanden te verbinden en bij onverhoopte verhindering een plaatsvervanger aan te wijzen. Dat het hem ernst was blijkt hieruit dat hij reeds op 6 augustus een pak tekeningen naar Leiden verzond, vanuit zijn toenmalige adres Jacob Catsstraat 13 II, Den Haag, met een begeleidende brief, waarin hij o.m. schreef „ik hoop dat Uwe verwachtingen niet te hoog gesteld zijn geweest” ⁶⁾). Kennelijk is **BREITNER** zijn taak met enthousiasme begonnen, want in een brief van 24 september ⁷⁾), verzonden vanuit **Veenlaan** 61, Den Haag, stelt hij voor aan de polytechnische school te Delft een aantal „pleisters” te kopen (1 grote hand en een masker van Agrippa, ieder voor **f** 1,50; 1 masker van Egmond voor fl.-; het masker van Melpomene kostte **f** 9.-, en wegens de prijs stelde hij voor het niet te kopen). Breitner was een hardwerkend kunstenaar, die zijn métier volkomen wenste te beheersen; hij is niet de begenadigde geweest waarvoor men hem wel heeft aangezien, die moeiteloos met grote hartstocht zijn werken schilderde. Hij zal de Leidse cursus ook wel aanvaard hebben om zijn eigen kennis te verbreden. Daarnaast heeft ongetwijfeld het geboden honorarium een grote rol gespeeld. Wij weten dat deze jaren voor den jongen schilder moeilijk zijn geweest. Van januari 1877 tot oktober 1887 hielp A. P. **VAN STOLK** hem het bestaan enigszins verlichten door hem geld te zenden en enige van zijn eerste schilderijen te kopen. **BREITNER** hield **VAN STOLK** van zijn doen en laten op de hoogte ⁸⁾). Een andere voor de hand liggende reden was dat **BREITNER** in 1878 neerslachtig was, aan zichzelf twijfelde, geen vooruitgang in zijn werk zag en dat een andere betrekking hem voorbijgegaan was en geschonken werd aan een jongmens met alleen de akte lager onderwijs ⁹⁾). Hij voelde zich ongelukkig, had last van malaise, en in deze stemming zal de Leidse aanbieding, als zelfbevestiging, hem welkom zijn geweest.

Het bestuur van Ars zag den jongen schilder vol vertrouwen het onderwijs in handen nemen, de eisen voor toelating tot de cursus werden laag gesteld omdat met name **BAKKER KORFF** er zijn vertrouwen over had uitgesproken dat **BREITNER** het peil spoedig omhoog zou brengen ¹⁰⁾. Toch waren de tekeningen die hij ter beoordeling had ingezonden, niet zonder reserve gunstig ontvangen. In een brief van **FLORIS VERSTER** aan **JAN VETH** ¹¹⁾ schrijft **VERSTER** dat **BREITNER** wel benoemd was, „alhoewel ik mij herinner dat er onder de commissieleden waren die het werk bijzonder lelijk en erg zwart vonden”. **VERSTER** zal dit oordeel, dat de notulen der vergaderingen niet vermelden, zonder twijfel gehoord hebben van zijn vader, die immers kort te voren als secretaris in het bestuur was benoemd.

Niet alleen in Leiden vond hij weinig erkenning, nog in 1882 wordt hij afgewezen als lid van de Hollandse Tekenaarsschappij ¹²⁾, en zelfs **VAN STOLK** durft hem geen portretopdracht, waarnaar hij hunkert, te verstrekken ¹³⁾. De vroege kritieken tonen weinig begrip ¹⁴⁾.

BREITNERS leraarschap was geen succes. **VERSTER** schreef in de hierboven aangehaalde brief: „Ik was erg verheugd dat hij kwam.” Maar volgens **BLOK** ¹⁵⁾ vatte **BREITNER** zijn taak zo grootscheeps op dat **VERSTER** de enige was die hem kon volgen. **BREITNER** schijnt zijn aandacht op de begaafde HBS-leerling geconcentreerd te hebben, de overige leerlingen aan hun lot overlatend. Ook tekende hij voor zichzelf tijdens de lessen, staande aan een lessenaar, op vellen los papier: paarden met soldaten en kanonnen. „Van praten kwam heel weinig”, aldus wederom **VERSTER** ¹⁶⁾.

In het archief van Ars vindt men echter niets dat wijst op een directe mislukking, en ook **BREITNERS** brieven aan **VAN STOLK** reppen er niet van. In het najaar van 1879 voelt hij zich vol moed en optimistisch gestemd ¹⁷⁾. Maar in de directeurenvergadering van Ars op 22 september 1879 werd een eventuele nieuwe cursus voor het nieuwe seizoen ter sprake gebracht. Algemeen was de vergadering van oordeel dat de verkregen uitkomsten niet van die aard waren om tot voortzetting te besluiten. Met meerderheid van stemmen wenste men geen nieuwe cursus ¹⁸⁾.

In 1881 solliciteerde **BREITNER** naar een leraarsbetrekking in Rotterdam, maar toonde zich verheugd, dat hij deze niet kreeg: „De geldzorg zou wel weg geweest zijn, maar anderen van veel erger soort er voor in de plaats. Ik werk toch al zo moeilijk en langzaam. Maar buitendien, als ik er geschikt voor was geweest,

had ik het ook wel gekregen. Wat ben ik blij met mijn ongeschiktheid" ¹⁹⁾).

Een jaar later heeft hij les gegeven aan de Rotterdamse Academie, hoewel hij er erg tegen opzag. Geldzorgen deden hem de betrekking aanvaarden, die de leraar STRIENING hem min of meer toevallig aanbood ²⁰⁾. Voor 16 à 18 lessen zou hij f 840.— krijgen. Maar langer dan één cursus heeft ook dit leraarschap niet geduurd, hoewel STRIENING verzekerde uitmuntend voldaan te zijn ²¹⁾).

Zijn Leidse cursus is dus oppervlakkig gezien niet een zeer geslaagde episode in zijn leven geweest, maar hij heeft er ten minste één kunstenaar ontmoet, die hem begreep en aan wien hij veel heeft kunnen geven: FLORIS VERSTER.

De invloed van BREITNER op VERSTER was groot, hoewel van imitatie geen sprake was. In het begin van VERSTERS loopbaan zijn artilleriestudies niet zeldzaam. Ook in de kleurstelling en de tekentrant uit die vroege jaren kan men de invloed van BREITNER bespeuren ²²⁾. Het duidelijkst misschien nog in het in 1885 geschilderde „Schuurtje" ²³⁾. De opmerking van den criticus ISAACSON in de Portefeuille van februari 1890, naar aanleiding van een tentoonstelling in de Loods Damrak, waar VERSTER een stillevens van „Rode lelies in een groene kan", en „Schepen in een kanaal" had ingezonden, dat BREITNERS kunst een te grote invloed op het artistieke gemoed van VERSTER uitoefende, deed den laatste terecht zo onaangenaam aan, omdat beiden technisch wel veel gemeen hadden, maar in hun werken een zeer persoonlijke sfeer uitdrukten, van de aanvang af.

J. N. VAN WESSEM

¹⁾ P. J. BLOK, *Ars Aemula Naturae, Leids Jaarboekje* 1913, blz. 1 e.v., dat de geschiedenis van het gezelschap verhaalt, en waaraan deze korte samenvatting ontleend is.

²⁾ Voor dit kleine onderzoek heb ik gebruik gemaakt van het archief van Ars, dat thans in het Gemeentearchief te Leiden berust. De Archivaris, mej. Mr. A. J. VERSPRILLE, en de secretaris van Ars, de heer N. G. C. SPIJKER? ben ik voor hun medewerking zeer erkentelijk.

³⁾ Brief van de voorzitter aan de secretaris van 13 juli 1878 in het archief van Ars.

⁴⁾ Deze lijst is bij de brief van 13 juli (zie noot 3)) gevoegd.

⁵⁾ Notulen vergadering van directeuren van 2 augustus 1878 in het archief van Ars.

⁶⁾ Brief van BREITNER aan het bestuur van Ars van 6 augustus 1878 in het archief van Ars.

⁷⁾ In het archief van Ars.

8) In totaal heeft **BREITNER** 61 brieven aan **VAN STOLK** geschreven tussen 2 februari 1877 en 13 oktober 1887. Deze brieven geven een interessante blik op zijn ontwikkeling en leren vooral zijn karakter goed kennen. Een keuze uit deze brieven met commentaar is gepubliceerd door Dr. E. **WIERSUM** in het *Rotterdams Jaarboekje* 1935, blz. 49-86.

9) Brief van **BREITNER** aan **VAN STOLK** van 11 april 1878. **WIERSUM**, o.c., blz. 52-53.

10) Notulen vergadering van directeuren van 14 augustus 1878 in het archief van Ars.

11) Gepubliceerd in een studie van **JAN VETH** in: **GEORGE HENDRIK BREITNER**. Indrukken en biografische aantekeningen van A. **PIT**, W. **STEENHOFF**, Dr. **JAN VETH** en Prof. Dr. **WILLEM VOGELSANG**, Amsterdam, Scheltema en Holkema (van 1904-1908 in afleveringen verschenen), blz. 98. Zijn studie nam **JAN VETH**, met enkele wijzigingen, op, onder de titel „**BREITNERS** jeugd”, in zijn bundel Portretstudies en Silhouetten, Amsterdam, z.j., blz. 176-204.

12) Brief van **BREITNER** aan **VAN STOLK** van 27 juli 1882. **WIERSUM**, o.c., blz. 70

13) Brieven van **BREITNER** van december 1881 en 24 januari 1882. **WIERSUM**, blz. 60, zie ook aldaar blz. 62. Eerst in 1887 ging deze wens met het portret van mevrouw **FRENKEL-BOUWMEESTER** in vervulling.

14) Vgl. hiervoor A. **VAN SCHENDEL**, **BREITNER** (Paletserie), blz. 24.

15) **BLOK**, o.c., blz. 22.

16) Brief van **JAN VETH**, zie hierboven noot 11.

17) Brief van **BREITNER** aan **VAN STOLK** van 2 1 oktober 1879. **WIERSUM**, o.c.; blz. 55.

18) Notulen vergadering van directeuren van 22 september 1879, in het archief van Ars.

19) Brief van **BREITNER** aan **VAN STOLK** van december 1881. **WIERSUM**, o.c.; blz. 59.

20) Brief van **BREITNER** aan **VAN STOLK** van 27 juli 1882. **WIERSUM**, o.c., blz. 70.

21) **WIERSUM**, o.c., blz. 78.

22) Veel kunstwerken uit deze vroege jaren zijn niet meer te achterhalen. **VETH** noemt er enkele in zijn studie (zie noot 11). **BREITNER** beschrijft in zijn brief aan **VAN STOLK** van 21 oktober 1879 een stilleven, en schetst dit in zijn brief. **WIERSUM**, o.c., blz. 54. **WIERSUM** beeldt schets en schilderij af. Ook **VERSTER** beschrijft een stilleven in zijn brief aan **VETH** (zie noot 11). Het zelfportret uit 1882, vroeger in de verzameling van **JAN VETH**, toont reeds de zelfbewuste, gevormde kunstenaar.

23) Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, aangekocht in 1954. Afgebeeld in het verslag van dit museum over 1954.

HERINNERINGEN AAN DE VRIJWILLIGE BRANDWEER

Een late herfstavond te Leiden vóór ruim zestig jaar. De meeste burgers hebben zich reeds ter ruste begeven. Plots wordt de stilte buiten verbroken door het eentonige geluid van de kleppende grote klok van de stadhuisstoren, de brandklok. Dit betekent: er is ergens brand uitgebroken, een grote brand, want anders waarschuwt de torenwachter door een lang aangehouden trompetstoot, met korte tussenpozen herhaald. De bedoeling is, dat de manschappen, belast met de bediening van de brandspuiten, zich naar hun spuihuizen begeven en de daar aanwezige spuit naar de brand brengen. Uit het lang volgehouden geklep weet men, dat het een zware brand betreft. De nieuwsgierigheid wordt gewekt, hier en daar worden de gordijnen opgehaald of weggeschoven en tuurt men naar de lucht, maar aan de hemel is niets te zien. Wie zijn nieuwsgierigheid niet weet te bedwingen en daartoe in staat is, schiet haastig in de kleren en spoedt zich naar buiten.

Ook wij willen hen volgen en gaan de straat op. Deze ligt stil en verlaten en wordt slechts spaarzaam door enkele gaslantaarns verlicht. Er klinkt het dichtslaan van een huisdeur, gevolgd door haastige, holklinkende voetstappen. Waarschijnlijk een spuitgast, die zich naar zijn post begeeft of anders iemand die zoals wij alleen door nieuwsgierigheid wordt gedreven.

Op het eerste moment weten wij niet in welke richting wij zullen gaan en daarom richten wij onze schreden naar het stadhuis. De torenwachter hangt volgens zijn instructie een brandende lantaarn aan de balustrade van de toren aan die zijde waar hij de brand bespeurd heeft. Het is inmiddels al drukker op straat geworden en wij volgen de richting die de meeste mensen inslaan.

Op de walkant van een gracht is een groepje mannen bezig de zuigpomp op te stellen. Elke handspuit bestaat namelijk uit een afzonderlijke zuig- en perspomp of aanjager, door een slang met elkaar verbonden. Het groepje mannen loopt, elkaar toeschreeuwend, heen en weer, waaruit wij besluiten, dat nog niemand van het kader aanwezig is om de leiding op zich te nemen. Wanneer

we ons echter naar de brand zelf willen begeven blijkt de daarheen leidende straat reeds door een agent te zijn versperd, zodat we de plaats des onheils langs een omweg proberen te bereiken. Eindelijk lukt ons dit en we hebben nu, al is het op een afstand, een vrij aardig gezicht op het brandende perceel. Uit enkele ramen en op verschillende plaatsen van het dak stijgt een dikke zwarte rook op en vertonen zich enkele kleine vlammen. Voor en in de onmiddellijke omgeving van de brand beweegt zich een groepje mannen, kennelijk brandweer-autoriteiten, en daarbovenuit vertonen zich enkele magere waterstralen, die nauwelijks tot de bovenkant van de ramen der bovenverdieping reiken.

De spuit of spuiten geven dus reeds water, maar het is wel te zien dat deze niet in staat zullen zijn de brand te bedwingen. Het duurt dan ook niet lang meer of wij horen het gestamp van de stoomspuit, die dus opgecommandeerd blijkt te zijn. Na nog enige tijd klinkt een stoomfluit en verschijnt een krachtige waterstraal spoedig gevolgd door een tweede. Wanneer deze een ruit raakt, valt het glas prompt in scherven naar beneden; ook pannen van het reeds sterk door brand aangetaste dak vallen bij aanraken van de straal kletterend naar beneden. De aldus toegevoerde luchtstroom doet de vlammen hoog oplaaien en de brand krijgt een spectaculair aanzien. Onder de bedrijven door zijn nu ook de nodige ladders aangevoerd en opgericht. Moeizaam beklimmen de straalpijphouders, bijgestaan door enige mannen, deze ladders en kunnen nu, gezeten op de daken en in de goten van de belendende percelen, de brand van meer zijden aanpakken. De vlammen beginnen zich nu zienderogen terug te trekken. Het aantal mensen op het eigenlijke terrein van de brand heeft zich inmiddels nog uitgebreid; boven hun hoofden dansen nu enkele gekleurde lichten heen en weer en op en neer. Het zijn op een stok gestoken lantaarns, gedragen door een gemeentewerkman of „stadsjantje”, die de commandant of opperbrandmeester als een hond op de voet volgt. Gaat deze een huis binnen, dan blijft hij in de deuropening staan, klimt de commandant op een ladder, dan posteert hij zich aan de voet ervan. Aldus is de commandant steeds te vinden. Overdag worden de lantaarns door een vlag vervangen.

De brand vertoont nu alleen nog een sterke rookontwikkeling, vermengd met witte stoom van verdampend bluswater. Het mooiste is er volgens vele toeschouwers nu af en zij zoeken hun huis weer op. De brandweer voorziet blijkbaar nog een lange duur van haar werkzaamheden en de politie heeft reeds eerder

met het oog daarop de assistentie van de schutterij ingeroepen bij de afzetting van het terrein, omdat de geringe politiemacht anders te lang aan de gewone dienst onttrokken zou worden. **De** schutters zijn dan ook, gewapend met de bajonet op het geweer en in uniform, verschenen en hebben de taak van de politie grotendeels overgenomen. Onder de omstanders zijn er die onder de schutters een kennis of buurman zien en dezen nemen van hun kant hun taak ook gemoedelijk op en weldra wordt beiderzijds menige kwinkslag gewisseld, bij sommigen overgaand in een formeel gesprek, waarbij de schutter van alle kanten door burgers omringd is en ten slotte midden tussen het publiek belandt.

De schutters, die bij brand assistentie verlenen, behoren tot een dusgenaamd brandpiket en vinden dit vermeld op een op verschillende punten van de stad opgesteld zwart bord aan een eveneens zwarte paal. Op het bord staat in wit geschilderd: d.d. schutterij, brandpiket. . . . compagnie.

Nu de afzetting wat minder streng wordt gehandhaafd, hebben we de gelegenheid de brand wat dichtër te naderen. Het terrein lijkt wel in een vijver veranderd te zijn, waarin de brandslangen door elkaar gekronkeld liggen. Een man met een kistje aan een band over de schouder loopt rond. Dat is de **lapzak**. Overal waar door ouderdom de slangen de waterdruk geen weerstand hebben kunnen bieden, spuit het bluswater als een fontein omhoog; ook de koppelingen van de slangen vertonen onderling bedenkelijke lekkages. De **lapzak** moet nu deze plekken door middel van een brede linnen band, voorzien van een gesp, omzwachtelen, een operatie, die maar ten dele gelukt. Aan de slecht sluitende koppelingen is voorshands maar weinig te doen. De brandbestrijding is nu in het stadium van nablissing gekomen en is niet langer het aanzien waard. Wij besluiten dus ook weer huiswaarts te keren, maar voor wij de brand de rug toekeren, zien we nog twee jeugdige bakkersknechtjes met een grote mand met klein brood verschijnen, **welker** inhoud terstond onder het personeel wordt rondgedeeld. Men verwacht kennelijk nog geruime tijd bezig te zullen zijn.

Wij passeren de reeds eerder genoemde gracht. De daar opgestelde pompen staan voor een gedeelte stil, terwijl de nog werkende slechts in een traag tempo op en neer worden bewogen. Daar het effect hiervan dadelijk merkbaar wordt aan het verzwakken van de waterstralen, wordt een adjunct-brandmeester afgevaardigd om de pomps tot grotere activiteit aan te sporen. Ook hier staat

de straat blank van het water, dat in stralen over de walkant weer in de gracht terugvloeit. Na een kort verslag aan de achtergebleven huisgenoten kruipen we spoedig onder de wol.

De volgende morgen, gedurende het morgenschaftuurtje, in werkplaats en fabriek, worden de gebeurtenissen van de afgelopen nacht uitvoerig besproken. De ouderen komen dan geregeld met verhalen over vroeger beleefde grote branden, branden die merkwaardig genoeg altijd groter en zwaarder worden voorgesteld dan de zo juist plaats gehad hebbende. De gehele dag blijft het gebeurde in allerlei kringen het onderwerp van gesprek en 's avonds wordt met ongeduld de krant verwacht in de hoop nog wat details te vernemen, zoals de oorzaak en de vermoedelijke schade. Het verslag bevat meestal nog een loftuiging op de brandweer, die getoond heeft voor haar taak berekend te zijn en ten slotte enige kritiek op het materieel en soms op de leiding, gevolgd door een raadgeving het blusmateriaal te verbeteren.

Tot slot iets over de organisatie van de brandweer zelf. Zoals uit de naam al blijkt, bestond het brandweerpersoneel geheel uit vrijwilligers; geldelijke beloning bestond uit een vergoeding berekend naar het aantal uren actieve dienst. Een vast salaris hadden alleen de commandant en de onder-commandant, terwijl mij omtrent de beloning van de overige leiding gevende functionarissen niets bekend is. Om onder het personeel opgenomen te worden, waarvoor altijd wel voldoende animo bestond, riep men de bemiddeling in van een bevriend brandmeester. Bij voorkeur koos men mensen die in enigerlei connectie stonden met het bouwvak, al was dit nu niet een bepaald vereiste. Schrijver ~~dezes~~, die in zijn jeugd ook eens een bevestiging kreeg om tot de brandweer te behoren, al moet hij tot zijn schande bekennen dat dit niet voortspoot uit zucht zich tegenover de gemeenschap verdienstelijk te maken, maar hoofdzakelijk om bij voorkomende gelegenheden met ~~zijn~~ neus erbovenop te kunnen staan en in de stille hoop het nog eens verder te kunnen brengen, bracht het op deze manier tot spuitgast.

Een toevallige tijdelijke zakelijke relatie bracht hem in kennis met een brandmeester, met wie hij zijn wens besprak. Het resultaat was dat hij binnen korte tijd in het bezit was van een gedrukt, **namens** B. en W. ondertekend, formulier, vermeldende zijn aanstelling als spuitgast bij handspuit no. 4, welke aanstelling vergezeld was van een lederen riem met bronzen plaat, waarop het nummer van de spuit. Bovendien kreeg hij een boekje van **en-**

kele bladen, getiteld *Instructie voor de spuitgasten*. Deze bestond in hoofdzaak hierin, dat ik mij in geval van brand met spoed naar de bewaarplaats van de spuit in mijn wijk moest begeven, de aldaar aanwezige spuit met mijn collega's naar de brand moest vervoeren en mij vervolgens naar de te geven bevelen van de aanwezige brandmeester moest gedragen. Een en ander tegen het daarvoor vastgestelde uurloon, hetwelk voor de meeste leden slechts enkele centen hoger was dan dat wat zij gewoonlijk in hun beroep ontvingen. Om hun ijver te prikkelen was er een premie ingesteld voor een zeker aantal van hen, die het eerst aanwezig waren om de van hen verlangde taak uit te voeren. Om het recht op deze premie te kunnen doen gelden, hing in elk spuithuis een bord met een aantal penningen en het bezit van zo'n penning gaf dan recht op een kleine premie. Het eerste wat men dus deed, was een greep naar een penning. Bleven er nog enige hangen doordat het aantal manschappen klein was, dan waren er altijd wel lieden, die zich daarover ontfermden en deze aan goede vrienden of bekenden uitdeelden. Het instructieboekje bevatte ook nog een kaartje waarop met cijfers en verschillende kleuren de wijken waren aangegeven, hebbende elke wijk een volledige brandspuit. De tot de wijk behorende spuit deed zonder meer bij brand in die wijk dienst, de overige alleen na oproep.

De weesjongens, die bij wijze van privilege allen bij dezelfde spuit waren ingedeeld, welke spuit bovendien in het weeshuis was gestationeerd, mochten in geval van brand zonder te zijn opgecommandeerd in alle wijken dienst doen. Dat gaf hun de kans bijna altijd „het eerste water” te geven. 's Nachts was de gehele spuitbezetting bij elkaar en de spuit bij de hand. Overdag, wanneer de werkjongens elders waren, reed het gestichtspersoneel de spuit naar buiten, niet zelden daarbij door de weesmeisjes geholpen en konden de jongens bij thuiskomst zonder meer uitrukken. Na afloop van de brand kon men **niet** zelden de weesjongens tegenkomen, de kleinste van hen zittend op hun met enige groene boomtakken versierde spuit en onder het bekende, de gehele weg steeds herhaalde gezang: „Wij zijne de weesjongens, We hebben de brand geblus”.

Aangezien het kon voorkomen dat in bepaalde wijken weinig branden voorkwamen en de wijkspuit aldus weinig dienst deed, werd om spuit met personeel in conditie te houden eenmaal per jaar geoefend, „spuit proberen”. Voorzover mij bekend is, werd daarvoor geen speciale oproep gedaan, maar toch waren, ik weet

BRAND IN DE LAMPENPITTENFABRIEK VAN 't HOOFT & Co, OUDE RIJN 29-31, augustus 1897.

TOESCHOUWERS BIJ DE BRAND IN DE LAMPENPITTENFABRIEK AAN DE OVERZIJD VAN DE OUDE RIJN.

Foto F. W. de Raad

DE STOOMSPUITEN NO. 1 EN II,
 vóór het spuitenhuys aan de St. Jakobsgracht, alwaar thans doorkijk op Jan van Houtkade en Zoeterwoudse-
 singel. Foto ter gelegenheid dat J. J. de Graaf de opperbrandmrester Jac. Zitman opvolgt, oktober 1914.

niet hoe, de meesten van het uur en dag van dit gebeuren op de hoogte. Als oefenterrein koos men meestal een nog onbebouwd terrein aan de rand van de stad, met de singel als reservoir, een laat middaguur, opdat de mensen zo weinig mogelijk behoeften te verzuimen en van hun werkgever vergunning konden krijgen om het beroepswerk wat vroeger te beëindigen. De oefening zelf verliep in een kalm tempo en bestond voornamelijk daarin dat men te horen kreeg naar welke zijde de wartel van de schroefkoppeling gericht moest zijn en te zorgen had dat er bij het uitleggen van de plat opgerolde slangen geen slagen of kronkels ontstonden. Nadat enig water door de slangen en de straalpijp was gepompt, werd de oefening beëindigd, alles gedemonteerd en de spuit naar de bewaarplaats teruggebracht.

De volgende dag maakten twee, reeds enigszins bejaarde, gemeentewerklieden de „geprobeerde spuit” schoon, gaven beschadigde delen in reparatie of lieten deze of vermiste delen door andere vervangen, smeerden de beweegbare delen, poetsten het koperwerk en bepakten het gehele geval dusdanig dat het zonder meer onmiddellijk kon uitrukken.

Wanneer men na afloop van een brand of oefening recht op een beloning had, ging na verloop van enkele dagen het gerucht, langs onnaspeurlijke wegen verspreid : de brandmeester betaalt uit, die en die dag, om zo en zo laat, bij zich aan huis. Bij deze uitbetaling ontstond nog wel eens verschil van mening over de grootte van het bedrag, waarop men recht meende te hebben. Er gingen soms, onverdiend, geruchten dat de brandmeesters het verschil in eigen zak stopten.

Een zwak punt in de toenmalige brandorganisatie was ongetwijfeld de alarmering of brandmelding. Dit moest toen geheel of althans grotendeels mondeling geschieden, waardoor veel kostbare tijd verloren ging. Een eerste stap tot verbetering was het aanzoeken van de bezitters van een fiets, toenmaals nog een luxe, om als ordonnans het hogere personeel te waarschuwen, wier woningen van een ovaal blauw geschilderd bord waren voorzien met vermelding van hun kwaliteit. De leidende personen waren hierdoor veelal het eerste aanwezig. De grootste verbetering bracht de invoering van de telefoon, die van gemeentewege verstrekt werd.

Zo was dus ruim 60 jaar geleden de gang van zaken bij het uitbreken en blussen van een brand. Wanneer men dit vergelijkt met de tegenwoordige organisatie, dan spreekt het verschil tussen

vroeger en nu ons wel enorm aan. De oude toestand zou tegenwoordig bij de groei van de stad en haar bevolking ondenkbaar zijn. Ook het brandgevaar zelf is ondanks vele preventieve veiligheidsvoorschriften enorm toegenomen. Gasontploffingen, kortsluiting in leidingen en toestellen, het vele gebruik van brandbare oliën en benzine, het werken met gascilinders en lasapparaten zijn er de oorzaak van dat ik hier in mijn woning dagelijks het uitrukken van de brandweer, ja soms meermalen per dag, kan waarnemen. Voor elke kleinigheid waarvan zij maar in kennis wordt gesteld, trekt zij met twee of drie zware wagens, voorzien van de meest moderne uitrusting, luid loeiend en met grote snelheid, er op uit, zodat in de nauwe straten van de binnenstad de oude huizen staan te trillen op hun grondvesten, het servies op onze tafels rinkelt en wat erger is, sommige muren bedenkelijke scheuren gaan vertonen. Mocht men het in zijn hoofd krijgen naar de brand te gaan kijken en daartoe de autokaravaan te voet of per fiets achterna rennen, dan krijgt men in een gunstig geval niets anders te zien dan de rode brandblusmonsters op korte afstand van een perceel; de ramen zijn opengeschoven, een zwak rookje komt naar buiten en een gehelmde brandweerman kijkt naar U, nadat hij juist enig half verkoold huisraad naar buiten heeft gesmeten. Uit het huis zelf komt een politie-inspecteur, die de bewoners zo juist een voorlopig verhoor heeft afgenomen. De spuiten rukken in en staan weer klaar voor „wie volgt”. Neen, de aardigheid is er af.

w . J. KRET

RUIMTELIJKE ASPECTEN DER LEIDSE ONTWIKKELING

Een stad kan worden gezien als een steeds veranderende groepering van ruimten, welke de stadsgemeenschap in gebruik heeft voor haar verschillende levensuitingen.

De dynamiek in de maatschappelijke ontwikkeling veroorzaakt wijzigingen in de ruimtelijke behoeften en noopt tot veranderingen in de indeling der voorhanden zijnde ruimte. Iedere generatie stadsbewoners poogt, geleid door de stand van de technische, economische en sociale ontwikkeling, het stadsgebied op eigen wijze in te richten, wat neerkomt op afbraak of aanpassing van bestaande ruimten of het scheppen van nieuwe ruimten.

De ruimtelijke behoeften wijzigden zich onder invloed van processen als bijvoorbeeld : specialisatie (splitsing in deeltaken), mechanisatie (toepassing van machinale produktiemethoden), concentratie (bijvoorbeeld grootbedrijven) en tal van andere processen in het economische, sociale en technische vlak.

Aanpassing aan de gewijzigde behoeften volgde min of meer moeizaam, en oplossingen, welke men in de loop der tijden op het punt der aanpassing vond, kunnen meer of minder geslaagd worden geacht. Menselijke tekortkomingen treden op dit terrein aan de dag. Merendeels botst ook het dynamische element op het statische, de gegeven toestand, het bekende, dat wijken moet voor het onbekende. De weerstanden bij het aanpassen aan nieuwe ontwikkeling zijn vaak groot, waarbij komt dat het spel om de ruimte wordt gespeeld door een verscheidenheid van belangengroepen met vaak tegenstrijdige belangen. Machtsverhoudingen kunnen *een* rol spelen bij het afwegen der belangen.

Het proces der stadsontwikkeling in ruimtelijke zin leent zich voor toepassing van het ordeningsprincipe met als doel: een harmonische samenstelling der ruimtebehoevende elementen in een stad te handhaven of tot stand te brengen. Hoewel in vroegere perioden een zekere planmatigheid in de stadsontwikkeling valt te ontdekken en gedetailleerde ordeningsvoorschriften van overheidswege bekend zijn, is pas in de jongste tijd weer sprake van *een*

vruchtbare toepassing van het ordeningsprincipe. Enkele paragrafen in de woningwet geven een wettelijke basis aan de ruimtelijke ordening in de gemeentelijke sfeer. Wellicht binnen afzienbare tijd zal de nieuwe „ruimtetwet” hiervoor een meer volmaakte wettelijke basis geven. Meer en meer worden **stads**-verbetering en stadsuitbreiding op het punt van voorbereiding der plannen een zaak van intensieve studie van de diverse aspecten door niet direct belanghebbende deskundigen, stedenbouwkundigen en planologen, veelal in overheidsdienst werkzaam.

Wij zullen thans in vogelvlucht de Leidse geschiedenis nagaan op enkele markante punten op het terrein der ruimtelijke ontwikkeling. De gebiedsuitbreidingen kunnen aan de hand van de bijgevoegde kaart worden nagegaan.

Leiden was aanvankelijk een kleine nederzetting aan de zuidzijde van de rivier, met een gemengde bevolking van handellieden, handwerkers en agrariërs. De functie van tijdelijke woonplaats van de graven van Holland is spoedig vervallen. Nijverheid en handel wonnen veld ten koste van de agrarische sector, waarbij, mogelijk mede door grafelijke invloeden, de nadruk kwam te liggen op de lakennijverheid. De ruimtelijke scheiding tussen platteland en stad voltrok zich; de bebouwingsdichtheid steeg. De groei der lakennijverheid, mede veroorzaakt door de toevloed van Vlamingen uit achteruitgaande Vlaamse steden, noopte tot uitbreidingen van de stad.

De eerste uitbreidingen voltrokken zich in noordelijke richting over de Rijn, namelijk in 1294 het gebied tussen de Rijnarmen tot Vestestraat en in 1355 het gebied ten noorden van Rijn en Oude Rijn tot Oude Vest. Mogelijk hebben bodemgesteldheid (Het Hooge Land), reeds bestaande bebouwingen (Marendorp) of de behoefte aan waterverbindingen voor de nijverheid een rol gespeeld. In ieder geval werd de sprong over de Rijn gedaan, waardoor, althans achteraf gezien, de stadseenheid min of meer werd verbroken. Hoewel oorspronkelijk door de grote betekenis der waterwegen een bindend element, kreeg, ruimtelijk gezien, de scheidende functie van Rijn, Oude Rijn en Nieuwe Rijn de overhand en de eerder genoemde uitbreidingen neigden tot aparte nederzettingen met verschillend karakter.

Tot in onze tijd kunnen karakterverschillen tussen de oudste drie stadsdelen worden beleefd. Duidelijke wegverbindingen tussen deze stadsdelen, welke tot meer eenheid zouden hebben **bijge-**

dragen, zijn er niet. Een centrale gerichtheid door middel van landverbindingen ontbreekt. Dit alles spreekt uiteraard in later tijden door de ontwikkeling van het landverkeer meer dan in vroeger tijden met waterverkeer en te land hoofdzakelijk voetgangersverkeer.

Na bedoelde uitleggingen in noordelijke richting werd de stad in 1389 in zuidwestelijke richting vergroot met een gebied tussen Rapenburg en Witte Singel. In 1403 werd het stadsgebied nog uitgebreid met een terrein buiten de oude Rijnsburgerpoort tussen de latere Morssingel en de Oude Vest. Hiermede was de omvang der stad vastgelegd tot 1610.

In deze tijden waren in het algemeen werken en wonen ruimtelijk nauw verbonden door het handwerksysteem en het overheersende huisindustriële systeem bij de lakennijverheid. Men werkte en woonde meest onder hetzelfde dak. Kenmerkend zijn de aanzienlijke ruimten, bestemd voor kloosters, samenhangend met het kerkelijk patroon der middeleeuwen. De **recreatiemogelijkheden** voor de toenmalige poorters zullen beperkt zijn geweest, maar zeker niet hebben ontbroken. Het verkeer te water speelde een zeer grote rol. Op normale wijze voor een rivierstad waren marktplaatsen en opslagplaatsen te vinden langs de Rijn; de oude kraan op het Waaghoofd getuigde van de bedrijvigheid langs het water. De gespecialiseerde nijverheid te Leiden vroeg voor de aanvoer van grondstoffen en de afzet van het eindprodukt, de lakens, om verbindingen met andere gewesten, waarbij ook verbindingen te land van betekenis zijn geweest. De goederenhandel was voornamelijk verbonden aan de nijverheid, hoewel uiteraard ook een uitwisseling van produkten plaatsvond tussen de stad en het omliggende platteland, de oorsprong van de groeiende centrumfunctie van Leiden. De veemarkt is ook oud en werd op verspreide punten in de stad gehouden.

Omstreeks 1400 was het aantal inwoners circa 5000, omstreeks 1500 circa 15.000, een groei, welke samenhang met de ontwikkeling der lakennijverheid.

16de eeuw

Gedurende het grootste deel der zestiende eeuw bleef de bevolking, mede door grote epidemieën met hoge sterftecijfers en door oorlogsomstandigheden, vrijwel constant, waardoor geen stadsuitleg nodig was.

De periode van de tachtigjarige oorlog, met aanvankelijk

ernstige gevolgen voor de lakennijverheid, heeft ook op ruimtelijk terrein grote veranderingen teweeggebracht. De aanval op de katholieke Kerk deed de vele kloosters verdwijnen en de **klooster**-gebouwen, voorzover gespaard, werden bestemd voor tal van doeleinden (logement, uitbreiding gasthuizen, Hogeschool, particuliere gebouwen, enz.). De door secularisering en latere afbraak van kloosters vrijkomende terreinen werden veelal bebouwd met woonhuizen.

De toenmalige strategische ligging van Leiden en de **vesting**-functie werden onderstreept door het beleg van Leiden in 1574, dat van grote betekenis is geweest. De **neergang** door het beleg was uiteraard zeer groot. De bevolking daalde van circa 14.000 even voor het beleg tot circa 8000 na het beleg. De lege ruimten zouden echter spoedig worden opgevuld door een grote immigratie van Vlamingen en Brabanders, parallel met een opleving in de lakennijverheid. De stichting der Hogeschool is een nieuwe, zij het voorlopig bescheiden ruimtebehoevende factor, welke op den duur ook een zekere rol zou spelen. De groei der bevolking bleef aanhouden en op het einde van de zestiende eeuw was er sprake van ruimtegebrek. Het aantal inwoners omstreeks de eeuwwisseling bedroeg circa 30.000. Alvorens tot uitbreidingen werd overgegaan, werd de bebouwingsdichtheid door opvulling van open terreinen en achtererven opgevoerd. De woningnood noopte zelfs tot verbouw van pakhuizen tot woonhuizen. Uit deze tijd stammen bijvoorbeeld ook de bebouwing tegen de Pieterskerk en de later weer verwijderde bebouwing aan de westzijde van de voormalige Paardesteeg. De bebouwing in de oudere stadsdelen toont een onregelmatige verkaveling. Oorspronkelijk waren er houten huizen op erven. Later werden tussenliggende open gedeelten volgebouwd en het hout vervangen door steen. Dit geschiedde muur voor muur, zodat de onregelmatige verkaveling behouden bleef. Ruimtelijke maatregelen werden in deze tijd merendeels van overheidswege opgelegd, voorschriften werden gegeven omtrent de bebouwing van erven, het onderhoud van straten en bruggen en dergelijke.

17de eeuw

We staan aan het begin van de Gouden Eeuw met voor het overgrote deel gunstige economische omstandigheden en een groeiende bevolking en daarom toenemende ruimtelijke behoeften.

Een drietal stadsuitbreidingen, namelijk in 1610 tot de **noor-**

delijke Singels, in 1644 een gebied rond de Haven en in 1659 tot aan Zoeterwoudse Singel en Zijlsingel, leverden nieuwe ruimten, hoofdzakelijk bestemd voor het huisvesten van de groeiende arbeidersbevolking. Hiermede werd de in de Singels bewaard gebleven fraaie rechthoekige vorm van de stad verkregen, welke met haar wallen, poorten, torens en molens een bijzonder mooie aanblik moet hebben gehad. Elk der genoemde uitbreidingen bevat onmiskenbaar planmatige elementen. Grote stukken werden in regelmatige gelijkvormige verkaveling uitgegeven. De fraaie vormgeving van de verdedigingswerken, waaraan men toen kennelijk veel aandacht wijdde, stond echter verre boven de vormgeving der woonwijken, die, met uitzondering van delen, gelegen aan Oude Vest en Herengracht, op basis van uiterst minimale maten tot stand kwamen. De huisvesting van arbeiders zal nog geen zaak van gewicht zijn geweest.

In deze stad nam het bevolkingsaantal toe tot tussen de 70.000 en 80.000 zielen omstreeks 1670 in ongeveer 13.000 woningen. In dit stadium, waarin wederom sprake moet zijn geweest van regelmatig ruimtegebrek, gepaard gaande met opvulling van iedere beschikbare ruimte, werd nog een stadsuitbreiding ten zuiden van Witte Singel en Zoeterwoudse Singel voorbereid, welke echter, mede in verband met een ernstige pestepidemie, niet tot uitvoering kwam. Oorlogsomstandigheden brachten een kentering en na 1672 neemt de bevolking geleidelijk af.

De overwegend sobere opzet der nieuwe stadsdelen staat ook in tegenstelling tot de aanmerkelijke verfraaiing van de oudere stadsdelen in dezelfde periode. De monumenten in onze tijd, voor het overgrote deel gelegen in de voor 1610 bestaande stadsdelen, stammen uit de Gouden Eeuw. Nieuwe monumentale bouwwerken kwamen tot stand, bestaande gebouwen werden vergroot en/of verfraaid. Opmerkelijk is de stichting van vele, vaak monumentale, hofjes, waarin zich de rijkdom van een deel der bevolking weer spiegelt. Evenzeer blijkt dit uit de rijke woonbebouwing langs Rapenburg, Breestraat, Oude Vest, Hooigracht, enz., welke grotendeels in deze bloeitijd tot stand kwam. Klassetegenstellingen kwamen in de huisvestingsvormen en de ligging daarvan duidelijk tot uiting.

In grote trekken waren werken en wonen nog steeds nauw verbonden (vergelijk wevershuisjes in de stadsuitbreiding ten oosten van de Herengracht). Grotere werkterreinen in de zin van onze huidige industriecomplexen ontbraken. Een nogal **ruimte-**

behoevend onderdeel van de lakenproductie, de zogenaamde raamstellingen, bevond zich oorspronkelijk op terreinen binnen de wallen, maar werd wegens toenemende bebouwing merendeels verplaatst naar raamlanden buiten de stad. Hier bevonden zich ook de speciale terreinen voor de steenovens.

De betekenis van de Leidse Universiteit als centrum van wetenschap groeide. Met de hogeschool had Leiden echter een element in de stad gehaald, dat door scherpe tegenstellingen met het overgrote deel der bevolking, de arbeiders, weinig heeft bijgedragen tot harmonische gemeenschapsverhoudingen. De universiteitsgemeenschap vormde min of meer een stad in de stad en de banden met overig Leiden waren schaars. Ruimtelijk was de universiteitswereld gebonden aan het oudste stadsdeel met het hoofdgebouw aan het Rapenburg.

Van de recreatiemogelijkheden in de Gouden Eeuw kunnen onder andere worden genoemd de stadsdoelens (schutterij), de rederijderskamers, de maliebaan buiten de Witte Poort, het schaatsenrijden en het vissen. Een vorm van recreatie werd ook gevonden in buitentuinen. De groenvoorziening in de stad was beperkt tot een Burcht met fruitbomen en herten, bomen langs grachten, de academietuin en deels groene bolwerken. Uit deze tijd zijn verordeningen tegen het vernielen van beplantingen bekend. De beboomde wegen aan de buitenzijde der Singels moeten tot wandelingen hebben verleid.

Bij het verkeer was het waterverkeer onverminderd belangrijk; de havenoutillage was vergroot ten aanzien van vroegere eeuwen. In deze eeuw werden ook nieuwe waterwegen gegraven, zoals de „Nieuwe Vaart”, van Vliet bij Wouterenbrug naar Rijn buiten de Witte Poort, en de Haarlemmertrekvaart. Trekschuitverbindingen kwamen tot stand met andere Hollandse steden. Wegverbindingen werden van betere kwaliteit. Het marktwezen bleef zijn belangrijke rol bij de goederendistributie vervullen; op vele plaatsen in de stad werden allerhande produkten verhandeld. Aanvoer van waren per schuit was mede oorzaak der langgerekte marktplaatsen langs de Rijn. De veemarkt werd in het begin der zeventiende eeuw gecentraliseerd op de Beestenmarkt bij de Steenstraat, een der schaarse open ruimten in de toenmalige stad.

18de en 19de eeuw

Wij zijn thans genaderd tot de achttiende eeuw, waarin de na 1672 ingezette teruggang doorzette. Deze eeuw toont, ondanks

tijdelijke oplevingen, een grote achteruitgang der lakennijverheid. De productiecijfers dalen van meer dan 20.000 lakens in de eerste decennia tot even 3000 lakens in de jaren na 1770. De welvaart in het op de lakennijverheid gespecialiseerde Leiden was afhankelijk van economische omstandigheden in het internationale vlak. Als oorzaken van het verval worden genoemd de scherpe buitenlandse concurrentie, mede veroorzaakt door hoge arbeidslonen, nodig door dure levensbehoeften als gevolg van hoge accijnzen en dergelijke. Structuurmoeilijkheden schijnen reeds in de zeventiende eeuw te hebben geleid tot verplaatsing van **deelwerkzaamheden** naar Tilburg en omgeving.

Het verval der voornaamste nijverheid zal grote armoede hebben veroorzaakt onder de arbeidersklasse en tot verval van de bebouwing hebben bijgedragen, mede door ruimteoverschotten.

Een dieptepunt vormt de tijd der Franse overheersing. Omstreeks 1800 bedroeg het inwonertal minder dan 30.000, waarvan ongeveer de helft moest worden bedeed.

In de Franse tijd geschiedde de ramp met het buskruitschip, welke ruimtelijk belangrijke gevolgen had. Het grote gat in de bebouwing aan weerszijden van het Steenshuur, „**De Ruïne**”, werd in de loop der negentiende eeuw benut voor verschillende bijzondere bestemmingen (onder meer Petruskerk, nutsgebouw, gymnasium, universiteitsgebouwen). Een restant werd in 1886 omgewerkt tot het Van der Werffpark, een welkome aanvulling der schaarse groenvoorziening in de binnenstad. Ruimtelijk gezien bracht de ramp winst. Hier kan worden geconstateerd dat Leiden in vroeger tijden, in tegenstelling tot vele andere steden, gespaard is gebleven voor rampen in de vorm van uitgestrekte branden, hoewel aangetekend zij dat hierdoor mogelijk kansen op ruimtelijke winsten zijn voorbijgegaan. De 20ste eeuw zou een grote brand geven, met een ernstig verlies aan cultuurgoed, nl. het oude stadhuis, maar met ruimtelijke winst.

Met de bevrijding in 1813 kwam een kentering in gunstige zin zij het in hoge mate mede door kunstmatige factoren. De nijverheid kon zich weer ontwikkelen; de bevolking toonde weer groeitendenzen, maar een ontwikkeling als in de vijftiende en zeventiende eeuw tot grote hoogte bleef achterwege.

De interne ruimtelijke wijzigingen in de negentiende eeuw zijn aanzienlijk.

Door structurele wijzigingen op militair gebied treedt op het verlies van de betekenis der vestingwallen, vervangen door een

nieuwe militaire taak als garnizoensstad. Het gevolg was rigoureuze afbraak van het oude verdedigingsapparaat door sloping van vestmuren en poorten en afgraving van vestwallen. De vorm der singels, twee poorten en een behouden waltoren vormen de droeve rest van de oorspronkelijk zo fraaie verdedigingsruimte, waarvoor in ruil merendeels ter plaatse van de vrijgekomen ruimte enkele minder fraaie kazernecomplexen verrezen.

Het ontbreken van open ruimten in de stad, hoewel kan worden opgemerkt dat omvangrijke saneringsmaatregelen ruimte hadden kunnen leveren in een stad, waar ongeveer de helft van de burgers woonde t.o.v. 1670, leidde tot bebouwing van de vrijkomende ruimte met kazernes, universiteitsgebouwen, woonhuizen en fabrieken. Enkele bolwerken werden, gelijk dit ook reeds voordien gewoonte was geweest, aangewezen als begraafplaatsen; het begraven in de kerken werd verboden. Plaatselijk werd een **groen**-bestemming gerealiseerd. Aanvankelijk mogelijk verantwoorde bestemmingen groeiden door de latere ontwikkeling uit tot ruimtelijk ongewenste toestanden, b.v. fabrieken langs Mare-, **Heren**- en Zijlsingel. Uitgebreide saneringsplannen of een sprong over de singels zouden misschien betere oplossingen mogelijk hebben gemaakt met kansen op een ruime, afwisselend bebouwde en groene ring om de binnenstad (vergelijk Wenen).

Door wijzigingen in het productieproces voltrok zich een scheiding tussen werken en wonen. De fabriek, met toepassing van machinale produktiemiddelen, deed haar intredemet de natuurlijke neiging tot expansie en groei tot grootbedrijf, mede door concentratie van bedrijven.

Statische factoren zijn mogelijk oorzaak, dat textielbedrijven wederom een overwegende positie innamen.

Een arbeidsmarkt met willige, aan hard werken voor weinig loon gewende arbeidskrachten moet gunstig zijn geweest voor de herleving van de textielnijverheid en de groei van andere bedrijfstakken, door arbeidsintensieve productie gericht op goedkope arbeidskrachten, zoals : conservenbedrijven, sigarenbedrijven en dergelijke. Door deze vestigingen werd mogelijk in feite de ontwikkeling in Leiden meer geremd dan bevorderd, omdat het merendeel der bedrijven hun concurrentiepositie grotendeels slechts konden handhaven dank zij de lage lonen en dus dank zij de aanwezigheid van een weinig verdienende ongeschoolde arbeidersstand. Hierdoor bleef Leiden qua loonschaal achter bij andere industrie centra in het westen des lands, wat de omvang en

kwaliteit der migratie kon beïnvloeden met gevolgen voor de stand der ontwikkeling. In het algemeen kregen in deze eeuw bij aanpassingsprocessen statische elementen de neiging de overhand te hebben op dynamische factoren, waardoor mede een ontwikkeling tot grote hoogte als in de 15de en 17de eeuw uitbleef.

In deze tijd, waarin mede door de geldende geestesstromingen (liberalisme) aan het particuliere initiatief het volle pond gegeven werd boven ordeningsmaatregelen van bovenaf, kwam men tot **planloze** industrieontwikkeling in de oude stad binnen de Singels. De groeiende bedrijven konden veelal een zeer voordelige **uitbreidings**politiek volgen door aankoop van belendende (oude) bebouwing, welke tot het tijdstip der uitbreiding voor **woon**doeleinden of andere doeleinden kon worden verhuurd. Zo ontstonden de grote fabriekscomplexen in de binnenstad, die de oorspronkelijk meer harmonische ruimtelijke verhoudingen hebben verstoord en die met hun fabriekspijpen de eertijds zo fraaie skyline vernielden. In feite is er sprake van saneringen, maar voor minder wenselijk te achten doeleinden en met funeste gevolgen. Werken en wonen vonden thans in afzonderlijke ruimten plaats, welke ruimten echter merendeels slecht waren en te veel doorengemengd. De fabrieksarbeid en de ongezonde woonomgeving leidden tot **afstomping** en bevorderden degeneratieverschijnselen bij de **arbeiders**bevolking en groeps minderwaardigheidsgevoelens met onder andere drankmisbruik en inteelt als nevenverschijnselen. Dit volkstype was weinig ontwikkeld en toonde geen belangstelling voor culturele zaken. Ook de eigen huisvestingsproblemen hadden niet voldoende de aandacht. Lage lonen en een geringe bereidheid tot woningverbetering via hogere huurbedragen deden náást de eerder genoemde fabrieksuitbreidingen en andere minder gewenste bedrijfsbestemmingen de woontoestanden in de oorspronkelijk al minimale arbeiderswoonbuurten voortdurend slechter worden.

Met uitzondering van delen langs Witte Singel en Zoeterwoudse Singel waar de universiteit zetelt, hofjesconcentraties optreden, en plaatselijk middenstandswoningen voorkomen, kon om de huidige city een gordel van grotendeels verkrotte gemengde **industrie**woonwijken ontstaan, welke rijp is voor ingrijpende **sanerings**maatregelen. In het centrale deel van de binnenstad vonden opmerkelijke wijzigingen plaats door het proces der cityvorming; dit is vestiging van winkels, kantoren en dergelijke ten koste van woonruimte. Bij voortdurende verbouwingen in dit meest waardevolle deel van de stad ging ook veel oude schoonheid verloren.

Typerende wijzigingen treden in deze eeuw ook op in de verkeerssector. Gewezen kan worden op de opkomst van het spoorwegverkeer met een geheel eigen baan, van de lokale paarden-tramweg en de interlokale stoomtramdiensten. Het verkeer te land begint het eertijds zo belangrijke verkeer te water te verdringen, waardoor ook Leiden in toenemende mate van waterstad tot landstad wordt. De verkeersligging was relatief niet ongunstiger dan eertijds, maar is ook in de negentiende eeuw niet uitgebuit voor handelsfuncties.

De universiteit breidde zich geregeld uit, onder meer door de ontwikkeling der natuurwetenschappen. Onderwijs op lager en middelbaar niveau begint zich als ruimtebehoevende factor aan te dienen.

In de recreatieve sector werden in deze eeuw van hard werken onder slechte sociale omstandigheden nog weinig winsten aan ruimte geboekt. Tot stand kwamen het Plantsoen en de later weer aan fabrieksterrein opgeofferde „Kleine Plantagie” bij de Nieuwe Beestenmarkt. Beide door uitvoering in werkverschaffing, merkwwaardigerwijs grotendeels nog dank zij de slechte conjunctuur in de jaren dertig door de oorlog met België. Omstreeks 1875 besloeg de gehele openbare beplanting in Leiden circa 5 ha. In 1886 kwam hierbij het Van der Werffpark, dat door de bouw van universitaire voorzieningen steeds werd verkleind.

Al met al zien we tegen het eind der negentiende eeuw de in de zeventiende eeuw verkregen ruimtelijke capaciteit wederom ten volle uitgebuit, zij het met minder ruimte voor wonen en meer ruimte voor werken, universiteit, recreatie en meer open ruimten. Binnen de inmiddels geldende gemeentegrens, welke nagenoeg samenviel met de Singels, kon de gematigde groei tot een 44.000 zielen worden opgevangen. In de grensgemeenten Oegstgeest, Zoeterwoude en Leiderdorp ontwikkelde zich nabij de Singels en oorspronkelijk langs de voornaamste toegangswegen naar Leiden, een op Leiden gerichte ongeregelde bebouwing, welke reeds voortliep op de komende groei buiten de singels. Het opvangen van het grootste deel der 19de eeuwse aanwas binnen de Singels heeft Leiden gespaard voor omvangrijke slechte 19de eeuwse woonbebouwing in de buitenstad.

De grenswijziging van 1896 voegde deze parasitaire randbebouwing bij Leiden en bood de noodzakelijke nieuwe uitbreidingsmogelijkheden voor de groeiende bevolking. De oppervlakte van de gemeente nam toe van circa 198 ha tot circa 564 ha.

Omstreeks deze tijd begint de gestadige afnemning van de bevolking in de oude stad binnen de Singels.

Volgens de volkstelling van 1889 woonde 98% van de totale Leidse bevolking binnen de Singels (waarbij de randbebouwing buiten beschouwing is gebleven) ; inclusief de circa 8000 later bij Leiden gevoegde randbewoners op dit tijdstip, bedroeg het percentage der bevolking binnen de Singels 83%. In 1930 bedroeg dit percentage 41 % en in 1947 33%. Het proces binnen de Singels van verdringing van woonruimte door andere bestemmingen zette zich na de gebiedsuitbreiding in 1896 geregeld voort.

20ste eeuw

Hiermede komen we in onze eeuw en tot de slotfasen van de ruimtelijke ontwikkeling tot op heden. Van 1900 tot 1957 groeide de bevolking van circa 54.000 tot circa 95.000 inwoners.

In de eerste plaats dient te worden gewezen op wijzigingen in de geestesstromingen, waarbij het principe van het recht van de sterkste werd verzwakt ten gunste van een groeiend **gemeenschapsbesef** en bescherming van de zwakke partijen. Op ruimtelijk terrein betekende dit een terugkeer van de toepassing van **ordening**sprincipes, waarvan bijvoorbeeld de woningwet van 1901 met haar latere aanvullingen in 1921, 1931 en 1941 getuigt.

Op het terrein van het werken kan een voortgaande gematigde ontwikkeling in de nijverheid worden geconstateerd, zij het dat, mede door structurele moeilijkheden bij arbeidsintensieve bedrijven, het nijverheidspatroon zich geleidelijk wijzigt door trage groei, teruggang of zelfs opheffing van oude arbeidsintensieve bedrijven of delen daarvan (bijvoorbeeld katoenfabriek, sigarenfabriek, spinnerij **Zaalberg** en dergelijke) en vestiging en snelle groei van meer kapitaalintensieve bedrijven met een veelal hogere loonstandaard (bijvoorbeeld metaalbedrijven). Een begin werd ook gemaakt met de definitieve scheiding van werken en wonen door de aanwijzing van speciale industrieterreinen, terwijl in het algemeen meer aandacht wordt besteed aan de werkomgeving der arbeiders. Dit alles moet als een gunstige wending in de ontwikkeling worden opgevat, omdat het kan bijdragen tot verheffing van de arbeidersbevolking en dus van Leiden.

Typerend is de voortgang van het proces der cityvorming: de omvorming van het centrale deel der oude stad tot zaken- en winkelcentrum, waartoe vooral de door de verkeersontwikkeling groeiende centrumfunctie heeft bijgedragen. Hoewel plaatselijk

verliezen aan stadsschoon voorkomen, worden deze „dure” stadsdelen in het algemeen goed op peil gehouden, zij het niet altijd in esthetische zin. De city omvat thans bij benadering een strook aan weerszijden van Stationsweg en Steenstraat (invloed spoorwegstation), Haarlemmerstraat, Hooigracht, Breestraat, Rapenburg en Noordeinde.

Het marktwezen heeft in deze eeuw een belangrijke functie behouden. Op het terrein van gebruiks- en verbruiksartikelen heeft de woensdagse en vooral de zaterdagse markt grote betekenis náást het gegroeide winkelapparaat. Deze markt wordt tot vreugde van vele aangrenzende winkeliers in meer geconcentreerde vorm dan eertijds nog langs de boorden van de Rijn gehouden. De veemarkt, in de negentiende eeuw verplaatst naar Nieuwe Beestenmarkt en Lammermarkt, ging behoren tot de grootste markten in den lande. Een belangrijk moment is ook de inrichting van een veiling voor vruchten, groenten en bloemen nabij de Zoeterwoudseweg in 1929.

Opmerkelijk is voorts de uitbouw in de culturele sfeer en de onderwijssector, beide mede een onderdeel vormend van de verzorgende functie voor een wijde omgeving, samenhangend met een groeiende belangstelling van steeds breder lagen der bevolking. Ook de universiteit werd toegankelijk voor breder bevolkingslagen en groeide tot een omvang van ruim 4000 studenten. De universiteitsgemeenschap blijft echter een exclusief karakter tonen. De gedecentraliseerde ruimtelijke ontwikkeling kan niet gelukkig worden genoemd (vestigingen in Vreewijk- en Boerhaavekwartier) .

Op het gebied van het wonen kan een groeiende belangstelling worden geconstateerd voor het woningvraagstuk. Voor een toenemend deel der bevolking werden de woonomstandigheden beter. Het in 1896 geannexeerde gebied rondom de oude stad, waarin zich reeds een oude, deels minder goede woonbebouwing bevond, werd grotendeels bestemd voor woningbouw. Nog voor de in 1896 verkregen terreinen geheel waren volgebouwd, volgde in 1920 een nieuwe gebiedsvergroting tot aan de huidige grens. Verkregen werd 204 ha van Oegstgeest, 149 ha van Leiderdorp en 337 ha van Zoeterwoude, waardoor de totale oppervlakte van Leiden groeide tot 1254 ha. De kwaliteit der nieuwbouwwoningen steeg; van stratenplannen kwam men tot uitbreidingsplannen, waarin aan alle ruimtelijke facetten van het wonen aandacht werd gewijd. Aan de totale ruimtelijke vormgeving werd aanvankelijk nog te

weinig aandacht besteed. Min of meer parallel met de bevolking van de buitenwijken loopt de ontvolking van de binnenstad. De elite trok naar buiten. De cityvorming dreef voorts velen uit de centrale delen van de binnenstad, waar veelal nog slechts in combinatie met zaak of bedrijf wordt gewoond. De verouderde woonbuurten om de city werden door velen vrijwillig of gedwongen geruild tegen nieuwe woonbuurten buiten de Singels, waarbij in geval van vrijwilligheid een positief selectieproces optreedt. De vrijkomende ruimten werden door bedrijven benut als werkruimte of pakhuis, waardoor de toestanden hier nog slechter werden dan zij al waren.

Partieel vonden in de oude wijken om de city verbeteringen plaats. De mede door verhuizing naar de buitenstad en opschuiving in de binnenstad vrijkomende poorten en sloppen werden deels opgeruimd en enkele saneringsplannen van iets groter omvang kwamen tot uitvoering (bijvoorbeeld plan-Oranjeboomstraat en plan-Paradijssteeg). Met dergelijke partiële saneringsplannen, waarbij plaatselijk zeer goede woonbuurten voor arbeiders werden geschapen, zal men evenwel niet kunnen doorgaan zonder de zekerheid dat zij zullen passen in een nieuw totaal plan voor de binnenstad. De uitbreiding der woonwijken in de buitenstad vorderde, afgezien van de onderbrekingen tijdens de wereldoorlogen, gestaag. Thans is het moment bereikt, dat wederom aan gebiedsuitbreiding moet worden gedacht, ondanks het feit, dat randgemeenten als Oegstgeest, Voorschoten en Leiderdorp sterk groeiden door het aantrekken van te Leiden werkende welgestelden en middenstanders, aan wier huisvestingsmogelijkheden binnen Leiden te weinig aandacht werd besteed. De ontwikkeling in het vervoerswezen maakte het ook mogelijk dat Leiden een woonfunctie ten aanzien van 's-Gravenhage is gaan vervullen (tramverbindingen en snellere treinverbinding).

Op het terrein der recreatie toont de twintigste eeuw grote veranderingen. Mede door de beperking van de arbeidstijd kwamen ruimtebehoevende elementen naar voren als speeltuinen, veldsportterreinen, de volkstuinten en dergelijke, waarvoor aanvankelijk in te grote mate tijdelijke terreinen werden toegewezen met alle nadelen daaraan verbonden. Aan de groenvoorziening, hetzij als versierend element in woonbuurten (bijvoorbeeld Tuinstadwijk), hetzij als wandelgelegenheid (bijvoorbeeld Leidse Hout), hetzij voor de beoefening van spel en sport, werd groter aandacht besteed. Omstreeks 1954 was de totale oppervlakte aan

plantsoenen circa 35 ha en de oppervlakte aan veldsportterreinen circa 30 ha. In de onmiddellijke omgeving van Leiden ontwikkelden zich mogelijkheden voor dag- en weekendrecreatie (kust — Kaag).

De ontwikkeling van het verkeer werd terloops reeds genoemd. De fiets ontwikkelde zich tot een zeer populair vervoermiddel. Tal van nieuwe mechanisch bewogen vervoermiddelen zoals auto, motor, autobus, elektrische tram, deden hun intrede. Aantallen en snelheden namen voortdurend toe met gevolgen op ruimtelijk terrein. Genoemd werden reeds de mede door de **verkeersontwikkeling** groeiende centrumfunctie met de hiermee samenhangende uitbouw van een zaken- en winkelcentrum en de groeiende woonfunctie. Een ander ruimtelijk gevolg is het scheppen van ruimte voor de toenemende verkeersstromen, omdat de grotendeels bewaard gebleven oorspronkelijke **binnenstadsstructuur** op vele punten moeilijkheden opleverde. Historische wegen voerden het merendeel der stromen door de city. Incidentele doorbraken, dempingen, verbredingen brachten verbeteringen op het punt der capaciteit, maar niet in het wegenpatroon binnen de stad.

Belangrijke doorgaande stromen met sterk toenemende omvang moeten het nog stellen met de oorspronkelijke onvoldoende oost-westverbindingen en zeer onduidelijke noord-zuidverbindingen door de city. Ook het niet-doorgaande en het lokale verkeer moeten veelal noodgedwongen een weg kiezen door de city. De oplossing zal moeten komen door drastische wijzigingen van het oorspronkelijke wegenstramien, waardoor een maximum aan verkeer zijn doel zal kunnen bereiken buiten de city om. Door de groei van het wegverkeer is de betekenis van het waterverkeer afgenomen, zowel in absolute als in relatieve zin. Een opvallende wijziging is de omlegging van een deel van de doorgaande vaart door de Leidse binnenstad via het in 1919 geopende Rijn- en Schiekanaal.

Uit dit overzicht over de loop der eeuwen, toegespitst op ruimtelijke facetten, moge blijken dat voortdurende ontwikkelingen het ruimtelijke beeld aanhoudend wijzigden en noopten tot aanpassing van de ruimte aan de eisen des **tijds**. Deze niet eenvoudige taak werd door iedere generatie op verschillende wijze aangepakt in het kader van een eigentijds schema van waarden. Zo groeide de stad tot haar hedendaagse conceptie, welke door

het huidige geslacht weer moet worden aangepast aan de voortgaande ontwikkeling. De resultaten kunnen steeds overwegend worden gezien als de grootste gemene deler van veelal uiteenlopende meningen, wat ook een verklaringsfactor inhoudt voor voorkomende minder gave oplossingen. Een volkomen gave stedelijke conceptie zou mogelijk slechts tot stand kunnen komen onder deskundig-dictatoriale omstandigheden, waarbij de kans op verwerkelijking van één visie groter is dan onder een mitigerend democratisch bestel. De tijdens de vogelvlucht geleverde kritiek op methode en resultaten van stadsuitbreiding moet in dit verband niet worden opgevat als een verwijt aan de voorvaderen, maar als beschouwing achteraf in het licht van deze tijd. Het verleden kan ons tot lering strekken.

In het door de voortdurende aanpassing aan de ontwikkeling geschapen conflict tussen oud en nieuw dient men zich ook oude waarden bewust te worden, opdat deze zoveel mogelijk behouden zullen worden door een maximale aanpassing van oud aan nieuw. In dit verband mogen wij echter eindigen met het citeren van een regel uit de lezing op de „monumentendag” dd. 25 mei 1951 te 's-Hertogenbosch van architect W. M. DUDOK, welke slaat op de relatie van oud en nieuw:

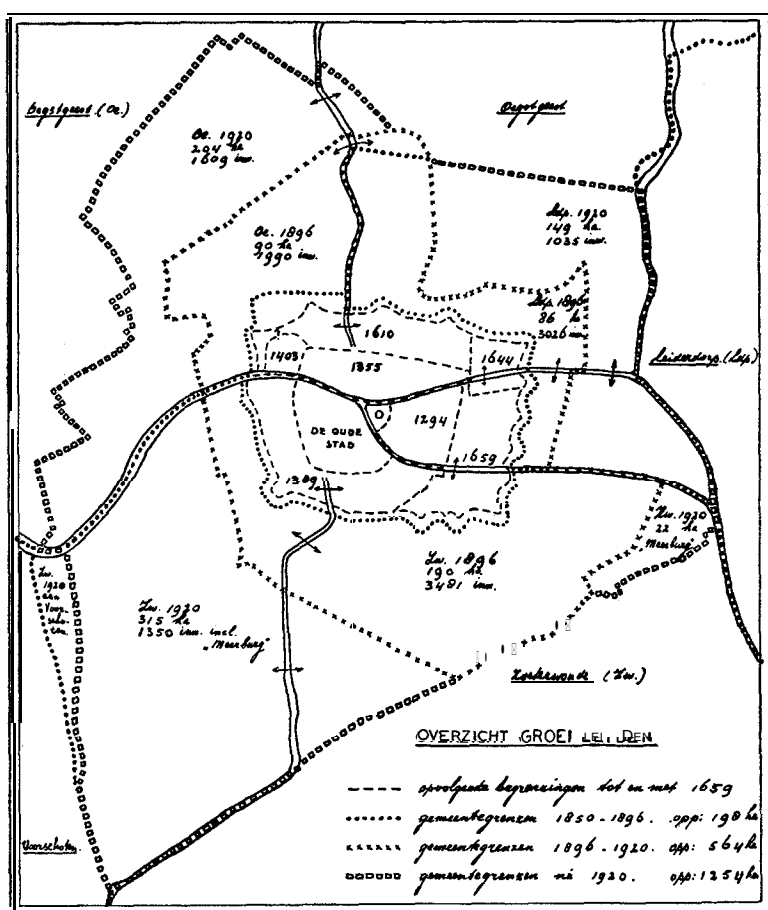
„Niemand mag echter vergeten — zelfs niet de bezorgden voor onze monumenten — dat de Tijd zich nu eenmaal verwijderd, afwendt, van het verleden en zich richt naar de toekomst en het uit dien hoofde toch belangrijker is wat een volk aan nieuwe waarden schept dan wat het aan oude waarden weet te behouden.”

Oktober 1957

M. W. HOEK

LITTERATUURVERWIJZING:

- N. W. POSTHUMUS, „Geschiedenis der Leidse lakennijverheid”. 3 delen.
 P. J. BLOK, „Geschiedenis eener Hollandsche stad”. 4 delen.
 G. L. DRIESSEN, „Openbare werken der stad Leiden”. 5 delen.
 J. WINSEMIUS, „Vestigingstendenzen van de Nederlandse nijverheid”.
 Deel 1, blz. 103/104.
 F. LEYDEN, „Die Entvölkerung der Innenstadt in den grösseren Städten von Holland”. (Tijdschrift voor Economische Geographie, 26ste jaargang nr. 8, 15 augustus 1935.)
 A. GALJAARD, „Van Bolwerk tot speelweide”. Uitgave plantsoenen-
 dienst Leiden.
 Speciaal Leiden nummer „Tussen de rails”. 3de jaargang nr. 4.

OVERZICHT GRENSWIJZIGINGEN LEIDEN-RANDGEMEENTEN

Oppervlakte gemeente Leiden vóór 1 augustus 1896 . circa 198 ha
Grenswijziging 1 augustus, 1896 bij:

van de gemeente Oegstgeest . . .	circa 90 ha
van de gemeente Leiderdorp . . .	circa 86 ha
van de gemeente Zoeterwoude . .	circa 190 ha

Totaal bij	circa 366 ha
------------	--------------

dus oppervlakte gemeente Leiden van 1 augustus
1896 tot 1 januari 1920 circa 564 ha

Grenswijziging 1 januari 1920, bij:

van de gemeente Oegstgeest . . .	circa 204 ha
van de gemeente Leiderdorp . . .	circa 149 ha
van de gemeente Zoeterwoude . .	circa 337 ha

Totaal bij	circa 690 ha
------------	--------------

dus de oppervlakte gemeente Leiden van 1 januari
1920 tot ? circa 1254 ha

Inwonertallen geannexeerde gebieden op datum overgang:

Grenswijziging 1 augustus 1896:

Inwonertal gebied van de gemeente Oegstgeest	1990
Inwonertal gebied van de gemeente Leiderdorp	3026
Inwonertal gebied van de gemeente Zoeterwoude	3481
Totaal naar Leiden overgegangene inwoners	8497

Grenswijziging 1 januari 1920:

Inwonertal gebied van de gemeente Oegstgeest	1609
Inwonertal gebied van de gemeente Leiderdorp	1035
Inwonertal gebied van de gemeente Zoeterwoude	1350
Totaal naar Leiden overgegangene inwoners	3994

VOLKSHUISVESTING IN LEIDEN

Het begrip volkshuisvesting heeft in de loop der jaren een ruimere betekenis gekregen. Oorspronkelijk verstond men hieronder het huisvesten van de arbeidersbevolking in de meest enge zin, dus het verschaffen van woonruimte aan het minst draagkrachtige deel van de bevolking.

In de negentiende eeuw met de snelle industriële ontwikkeling ontstond, vooral in de steden, een grote vraag naar arbeidskrachten. Deze arbeiders moesten met hun gezinnen onder dak worden gebracht. Veelal lieten particulieren of belanghebbende fabrikanten minimale woningen bouwen om aan de behoefte te voldoen, waarbij het uitgangspunt was, zoveel mogelijk woningen te verkrijgen voor zo weinig mogelijk geld. In de 2de helft der negentiende eeuw was de huisvesting van grote groepen der bevolking dermate slecht, dat men ging inzien dat de woningbouw een wettelijke regeling vroeg. Het duurde echter tot 1902 alvorens de woningwet in werking trad.

Deze woningwet maakte het o.m. mogelijk vanwege de overheid de ergste krotten na onbewoonbaarverklaring te doen ontruimen, terwijl daarnaast de gemeenten ertoe werden verplicht verordeningen vast te stellen, welke o.a. voorschriften gaven omtrent minimum afmetingen van te bouwen woningen en voorschriften betreffende rooilijnen. Belangrijk was ook dat ingevolge de woningwet voorschotten of bijdragen uit 's Rijks kas konden worden verleend aan verenigingen, welke uitsluitend ten behoeve van de volkshuisvesting werkzaam waren. De woningen, welke met deze Rijkssteun zijn — en nog worden — gebouwd, worden woningwetwoningen genoemd.

Met het ouder worden der woningwet groeide het begrip volkshuisvesting, de sociale vooruitgang was hieraan uiteraard niet vreemd. Na de oorlog is de volkshuisvesting een nationale zaak geworden. De bouw van woningen wordt gestimuleerd, de zorg voor de bejaardenhuisvesting staat in het middelpunt der belangstelling, terwijl aan het vraagstuk van de sanering van oude en slechte stadswijken veel aandacht wordt gewijd.

De woning is ongetwijfeld een afspiegeling van de tijd waarin

zij ontstaat. De goede **woning** van 1902 is een geheel andere dan die van 1958. De sociale en de technische vooruitgang hebben de woning in sterke mate beïnvloed. Wanneer kan men thans zeggen, dat een woning goed is? In de eerste plaats zijn een solide bouw en een goede indeling noodzakelijk, doch tevens dient aan de volgende voorwaarden te worden voldaan: de woning dient een verantwoorde situering te hebben, aangesloten te zijn op de netten der nutsbedrijven (gas, water, electriciteit), aangesloten te zijn op een goed functionerend rioleringsstelsel.

De kwaliteit van de situering wordt bepaald door verschillende factoren; de mate van bezonning van de woning; de kwaliteit van het stedenbouwkundige plan van de wijk waarvan de woning deel uitmaakt; de verbindingen van de wijk met het stadscentrum.

De oude volkswoningwijken, welke in de meeste gevallen een zekere grauwheid bezitten, vertonen een grote tegenstelling tot die wijken, welke zijn ontworpen volgens de huidige stedenbouwkundige opvattingen en waar de groenvoorziening, speelweiden, voorzieningen voor het culturele leven openheid en allure aan de wijk geven, hetgeen ongetwijfeld de bewoners meer levensvreugde schenkt.

Een goed uitbreidingsplan is derhalve een essentiële voorwaarde voor verantwoorde volkshuisvesting.

Na deze algemene opmerkingen wil ik mij bepalen tot de volkshuisvesting in Leiden en daarbij in hoofdzaak aandacht wijden aan de periode na 1945.

DE PERIODE TOT DE TWEEDE WERELDOORLOG

Leiden is door de eeuwen heen een **werkstad** geweest, hetgeen een stempel op haar ontwikkeling heeft gedrukt. De noodzaak vele mensen binnen de wallen onder te brengen vergde ieder stuk beschikbare grond. De verkaveling was uitermate intens en open ruimten ontbreken ook thans nog bijna geheel binnen de singels. Iedere uitleg van de stad werd benut om een zo groot mogelijk deel van de bevolkingsaanwas op te nemen. Het stratenplan was hierop geheel gericht. De straten werden in sommige gevallen **zó** dicht bij elkaar gelegd, dat slechts z.g. rug aan rug woningen konden worden gebouwd. Rug aan rug woningen grenzen met de achtergevels tegen elkaar, een achterplaatsje ontbreekt derhalve en de woningen zijn dus niet doorspuibaar. Zelfs binnenterreinen

werden volgebouwd, waardoor o.a. de „poorten”¹⁾ ontstonden. Op binnenterreinen vonden eveneens verschillende hofjes hun plaats, de eerste vorm van bejaardenhuisvesting. De compacte bebouwing heeft in verschillende delen van de oude stad tot verkrotting geleid.

Reeds vele jaren voor het in werking treden van de woningwet zijn er in Leiden enkele verenigingen werkzaam ter verbetering van de woningtoestanden. Door de vereniging Werkmanswoningen en door de Leidse bouwvereniging, waarvan de leden belangstellenden en industriëlen waren, zijn in de tweede helft van de vorige eeuw een aantal woningen gebouwd, welke een grote vooruitgang betekenden t.o.v. de gemiddelde arbeiderswoning van die tijd.

In die periode 1902-1904 konden, dank zij de mogelijkheden, welke de woningwet bood, een groot aantal krotten worden geamoveerd, zowel incidenteel als in partiële saneringsplannen. Nagenoeg alle woningen, welke op inpandige terreinen stonden werden gesloopt. De saneringsplannen Korevaarstraat — Geregracht (voormalige Kalverstraat) en Grevenstraat — Druckerstraat (voormalige Paradijssteeg en Bouwelouwensteeg) werden o.a. uitgevoerd.

Een deel van de oorspronkelijke bewoners bleef in de binnenstad wonen; de overigen vertrokken naar een nieuwe woonbuurt.

De bouw van arbeiderswoningen werd door de na 1902 opgerichte woningbouwverenigingen in samenwerking met de Gemeente ter hand genomen. Tot 1940 werden ongeveer 3600 van deze woningwetwoningen gebouwd.

Deze woningen, sober van uitvoering, zijn in bepaalde wijken van de stad verzeid en vertonen een duidelijk verschil met de middenstandsbouw van dezelfde tijd.

Van particuliere zijde was er nagenoeg geen belangstelling voor arbeiderswoningbouw en werd de activiteit voornamelijk gericht op de middenstandsbouw.

DE VOLKSHUISVESTING NA 1945

Na de bevrijding stond Leiden er niet anders voor dan welke stad ook in Nederland. Door oorlogsgeweld waren 163 woningen verloren gegaan; de nieuwbouw had in de vijf oorlogsjaren nage-

1) Zie *Leids Jaarboekje* 1957, blz. 137-144.

noeg stilgestaan, terwijl dit met de bevolkingsaanwas niet het geval was geweest, derhalve was er een schreeuwend tekort aan woningen voor alle bevolkingsgroepen. Op 31 mei 1947 was het woningtekort in Leiden 17,2% van het aantal bewoonde woningen. De volkshuisvesting, welke zich voor de oorlog bepaalde tot sanering en volkswoningbouw, kreeg tot taak zowel de bouw van arbeiderswoningen als van middenstandswoningen te organiseren.

Hoewel er tijdens de oorlog nagenoeg niet gebouwd werd, is er veel studie gemaakt voor de woningen, welke na de oorlog gebouwd dienden te worden. Het uitgangspunt was, dat de na de oorlog te bouwen woningen beter moesten worden dan de gemiddelde volkswoning van vóór 1940. Eveneens ontstonden er nieuwe stedenbouwkundige denkbeelden betreffende de situering van de woningblokken en de noodzakelijke wijkvoorzieningen.

Door de studiegroep *Efficiënte woningbouw* werden een aantal standaardplattegronden ontwikkeld, zowel voor ééngezinshuizen als voor etagebouw. Nieuw verkregen inzichten op het gebied van systematiek en ruimtelijke gaafheid zijn hierin verwerkt, terwijl tevens de wijziging in de maatschappelijke verhoudingen duidelijk tot uiting komt. Deze standaardplattegronden zijn voor vele plannen het uitgangspunt geworden. Het Rijk, dat naast de woningwetbouw eveneens de particuliere bouw subsidieert, stelde een aantal voorschriften vast betreffende minimumafmetingen van vertrekken enz., waaraan zowel de woningwetwoningen als de particuliere woningen waarvoor een bijdrage wordt verlangd, moeten voldoen. Deze voorschriften gaan op vele punten verder dan de gemeentelijke bouwverordeningen en hebben ongetwijfeld een gunstige invloed op de indeling der woningen gehad.

Vergelijking van de vóór- en na-oorlogse volkswoningbouw in Leiden levert twee kenmerkende verschillen op. In de eerste plaats is de woning geriefelijker geworden, de slaapverdieping is geheel opgetrokken, de sanitaire uitrusting is uitgebreid en de doucheceel behoort thans tot de vaste uitrusting.

Het verschil tussen de arbeiderswoning en de z.g. middenstandswoning begint te vervagen en is in vele gevallen geheel verdwenen. Het type middenstandswoning van vóór de oorlog is na 1945 nagenoeg niet meer gebouwd. Dit type is nl. te duur geworden. De middenstandswoning welke momenteel wordt gebouwd onderscheidt zich in grootte niet meer van de arbeiderswoning. Slechts de stand is beslissend.

In de tweede plaats heeft de etagebouw op ruime schaal zijn

intrede in Leiden gedaan. Vóór 1940 werd hoofdzakelijk het eengezinsrijenhuis gebouwd, afgewisseld door blokken met beneden- en bovenwoningen.

Behalve de hoge grondkosten en de geringe hoeveelheid bouwgrond welke in Leiden ter beschikking staat, waren er stedenbouwkundige factoren, die het pleit ten gunste van de etagebouw hebben beslecht. Uit stedenbouwkundig oogpunt is een zekere differentiatie gewenst in de hoogte van de bouwblokken, waardoor meer openheid tussen de woningen kan worden verkregen en het mogelijk is gemeenschappelijke tuinen aan te leggen. De hoge grondkosten zijn o.a. een gevolg van de dure terreinophoging en van de funderingskosten der rioleringen. De vaste ondergrond, waarop gefundeerd kan worden, ligt in de diverse delen der gemeente op zeer verschillende diepte. Zo kan men in Leiden op de ene plaats „op staal” funderen, terwijl in een andere wijk palen van 18 meter lengte en soms nog langer nodig zijn.

De etagebouw heeft naast de nadelen (gemis van een eigen tuin, hinder van bureu, gehorigheid, veel trappen lopen) ook voordelen.

Door de beknoptheid der woning is deze door de huisvrouw gemakkelijk te onderhouden; het brandstofverbruik is geringer en de ruimere plaatsing der woningblokken biedt meer mogelijkheid voor een verzorgde groenvoorziening.

In de meeste tot nu toe uitgevoerde **woningwetwoningcomplexen** is gestreefd naar een zekere gedifferentieerdheid. Behalve etagebouw in drie en vier woonlagen zijn, indien mogelijk, eengezinshuizen en bejaardenwoningen in de plannen opgenomen. De eengezinshuizen worden speciaal voor de grote gezinnen gebouwd. De bejaardenwoning is een type woning, hetwelk voor het eerst na de oorlog in uitvoering is gekomen. De bejaardenwoning onderscheidt zich van de normale woning door haar geringe oppervlakte. Zij bevat over het algemeen een woonkamer, slechts één slaapvertrek, een keuken, een douchecel, een w.c. en een berging. Tot nog toe zijn deze woningen slechts in één bouwlaag uitgevoerd. Deze woninkjes vragen van de huisvrouw een minimum aan onderhoud en zij voldoen blijkens de opgedane ervaringen uitstekend.

Een produkt van de woningnood is het type woning, waarvan er enige jaren geleden ook in Leiden 224 zijn gebouwd, nl. de duplexwoning. Hierbij is sprake van een eengezinshuis, dat op eenvoudige wijze voor een periode van 10 jaren in twee **deelwoningen** is gesplitst. De woning moet zich qua indeling voor een

Foto P. F. Janssen

ARBEIDERSWONINGEN AAN DE 4DE BINNENVESTGRACHT.

Eind 17de eeuw, gewijzigd 18de en 19de eeuw.

Foto P. F. Janssen

**WONINGEN VAN DE LEIDSE BOUWVERENIGING AAN DE RIJNSBURGER-
SINGEL, 1878.** (Vergelijk de afbeelding van het oorlogsmonument
bij de Kroniek over 1957).

Foto P. F. Janssen

WONINGEN VAN DE BOUWVERENIGING „DE EENDRACHT” AAN DE
ATJEHSTRAAT, 1924.

Foto P. F. Janssen

NIEUWE WONINGBOUW VAN DE BOUWVERENIGING „ONS DOEL” IN
LEIDEN ZUID-WEST, 1952.

dergelijke splitsing lenen. De sanitaire uitrusting is — behoudens de douche-cel — voor iedere deelwoning compleet. Deze duplexwoningen hebben naast het voordeel dat twee kleine gezinnen kunnen worden gehuisvest, het nadeel, dat vele jonge gezinnen na verloop van slechts enige jaren eruit groeien, hetgeen verhuizing en de daaraan verbonden kosten met zich medebrengt. Ten slotte is er nog het nadeel van de hoge kosten, welke de extra duplexvoorzieningen en de toekomstige ontsplitsing vragen. Na de ontsplitsing worden ruime en zeer goede woningen verkregen. Dit type woning wordt thans niet meer in Leiden gebouwd.

Bij de middenstandsbouw is men in Leiden eveneens op grote schaal tot etagebouw overgegaan. Deze bouw voltrekt zich voornamelijk in de Rodenburgerpolder, waar inmiddels als exceptioneel geval de „torenflat” is gereedgekomen. Dit woongebouw, met zijn tien woonlagen, is voorzien van alle moderne comfort, en is voor de kleine gezinnen, welke deze woonvorm prefereren, welhaast ideaal. In plan Zuid-West zijn ongeveer 200 middenstandswoningen in etagebouw gereed, terwijl aan de 5 Meilaan een winkelcentrum van allure met 104 flatwoningen zijn voltooiing nadert. Het tekort aan huishoudelijk personeel is een van de redenen, waarom de flatwoningen ook bij de groepen met de hogere inkomens meer in trek komen.

Moderne bejaardentehuizen zijn tot nog toe in Leiden niet tot stand gekomen. Op dit punt bestaat, gezien de ontwikkeling in andere steden, hier zeker een achterstand. Het eerste tehuis, nl. dat van de Gereformeerde Kerk aan de Witte Rozenstraat, is inmiddels in uitvoering gekomen. Dit tehuis voldoet geheel aan de eisen, welke op het ogenblik aan een bejaardentehuis worden gesteld. Het zal aan 89 bejaarden pension bieden.

Thans enige cijfers, welke betrekking hebben op de woningbouw van ná 1945.

Tot januari 1958 kwamen $\pm$ 4000 woningen gereed, nl. 2500 in etagebouw en 1500 eengezinshuizen. Anders gegroepeerd: 3200 woningen gebouwd door woningbouwverenigingen en Gemeente en 800 particuliere woningen. Van de woningwetwoningen werden 38% als eengezinshuis uitgevoerd, van de middenstandswoningen 45%. Er werden 76 bejaardenwoningen gebouwd of 2% van het totaal.

De verdeling over de stad is globaal als volgt:

Plan Zuid-West	1360	woningen
Morskwartier	430	„
Plan Noord	760	„
Roodenburgerpolder	820	„
Meerburgerpolder	200	„
Cronestein	380	„
Verspreid	50	„

Zoals reeds bij de aanvang van dit artikel werd opgemerkt, zijn de situering en de stedenbouwkundige vormgeving van de wijk even belangrijk als de woning zelf. Zonder een goed uitbreidingsplan is geen goede volkshuisvesting mogelijk.

De ideeën omtrent de opbouw en de vormgeving van de moderne stadswijk zijn nog niet gekristalliseerd. We zijn in het stadium dat verantwoord wordt geëxperimenteerd.

In Leiden kwam in 1952 een woningwetplan van 494 woningen tot uitvoering in het uitbreidingsplan Zuid-West volgens nieuwe stedenbouwkundige inzichten. De **Meerhof**, **Duinhof**, enz., gelegen tussen de Willem Klooslaan en de Telderskade, zijn hiervan het resultaat. Wanneer de groenvoorziening haar volledige wasdom zal hebben bereikt, zal ongetwijfeld blijken, dat hier een grote vooruitgang wat betreft de situering van woonblokken ten opzichte van elkaar is bereikt.

Tussen de bouw van de 4de Binnenvestgracht en die van de **Meerhof** ligt een lange periode van gewijzigde — in hoofdzaak sociale — inzichten.

De volkswoningbouw voltrekt zich in Leiden, in hoofdzaak in 4 uitbreidingen: Plan Noord, Meerburgerpolder, Plan Zuid-West en Morskwartier. Slechts Plan Zuid-West biedt in de naaste toekomst nog mogelijkheden voor nieuwbouw; de drie overige zijn op enige honderden woningen na volgebouwd.

De middenstandsbouw heeft thans nog als belangrijkste centra de Rodenburgerpolder en Plan Zuid-West. In de toekomst zullen ook deze woningen uitsluitend in Plan Zuid-West verrijzen.

De verbindingen van Morskwartier, Plan Zuid-West en Plan Noord met het stadscentrum zijn momenteel uitgesproken onvoldoende, hetgeen op korte termijn om voorziening vraagt. Een woonwijk is nl. slechts volwaardig, indien een goede stedenbouwkundige aansluiting bestaat met de city. Een wijk welke goede verbindingen met het centrum mist, blijft ook nadat zij is vol-

gebouwd onaf, met alle gevaren **vandien**. (Degradatie van de wijk, waardevermindering van de woningen, kapitaalverlies).

TOEKOMST

In de vijftig achter ons liggende jaren is de arbeiderswoning van een eenkamerwoning uitgegroeid tot een volwaardige woning met woon- en slaapvertrekken, keuken, doucheruimte en volledige sanitaire voorziening. Het is niet te verwachten dat de woningen in de toekomst groter zullen worden; de kwaliteit kan echter nog aanzienlijk worden verbeterd. De gedachten *gaan* hierbij *uit* naar betere **geluids-** en warmte-isolatie, centrale verwarming, wasmachines, centrifuges en koelkasten. Ook voor de **volkswoning-**bouw zijn voor de kleine gezinnen woongebouwen in zes tot tien lagen aanvaardbaar, mits volledig uitgerust. De ontwikkeling van de volkswoningbouw zal echter voor een belangrijk deel worden bepaald door de economische mogelijkheden. Voor deze ontwikkeling is het van groot belang dat de woningbouw zo spoedig mogelijk „**selfsupporting**” wordt, dus huren opbrengt, welke een sluitende exploitatie waarborgen. Een groter deel van het inkomen zal moeten worden gereserveerd voor de huur. Tot nog toe is in Leiden uitsluitend de etagebouw uitgevoerd met zes of acht woningen aan een gemeenschappelijk trappenhuis. De Raad heeft onlangs een plan goedgekeurd, waarin blokken galerijwoningen voorkomen, welke gedeeltelijk zijn ontworpen als maisonnettes.

Een galerijwoning is een etagewoning, welke bereikbaar is via een centraal trappenhuis en een open galerij. De woningen liggen als het ware aan een verhoogd trottoir. Een van de voordelen acht men de meerdere privacy, welke dit type biedt. Bij een normale galerijwoning liggen alle vertrekken in één *woonlaag*. Heeft men een galerijwoning, waarbij de woonvertrekken op het niveau van de galerij liggen en de slaapvertrekken een verdieping hoger, dan spreekt men van een maisonnette. De maisonnettes zijn dus in feite een opeenstapeling van eengezinshuizen. Het voordeel van dit **woontype** is de meerdere isolatie van de woonvertrekken. Het is m.i. noodzakelijk nieuwe woningtypen, welke hun bruikbaarheid hebben bewezen, ook in Leiden te introduceren, teneinde voldoende variatie te verkrijgen.

De sanering van de stad binnen de singels zal de eerstkomende 25 jaren doelbewust ter hand moeten worden genomen en zal voor een groot deel bestaan uit het slopen van veel woningen en

het bouwen van weinige. De verkregen ruimte zal hoofdzakelijk voor wegen, parkeerplaatsen, pleinen, plantsoenen, openbare gebouwen en winkels dienen te worden bestemd. Dit zal een gedeeltelijke ontvolking van de binnenstad ten gevolge hebben. De bewoners die uit de oude stad worden verdreven, zullen in de moderne buitenwijken een nieuwe woning moeten vinden.

De oude stad binnen de singels, die vroeger de taak had burgers te huisvesten en te verzorgen, zal in de toekomst hoofdzakelijk verzorgingscentrum worden. Het oude stadscentrum zal op tijd gereed moeten zijn om deze functie te aanvaarden.

P. F. **JANSSEN**

LITERATUUR BETREFFENDE LEIDEN EN OMSTREKEN

VERSCHENEN IN 1957,
ALSMEDE AANVULLINGEN OVER VORIGE JAREN

H. **BOERHAAVE**, Brieven aan J. B. **BASSAUD**. Vertaald en toegelicht door G. A. **LINDEBOOM**, Haarlem 1957.

C. **BOSCHMA**, Leiden in last, het laatste stukje Levendaal; in: Heemschut, 34 nr. 1 (febr. 1957), blz. 6-8.

J. H. **BEKOUW**, De emigratie uit Belle, Poperingen en Hondschoten tijdens de Spaanse overheersing; in: Jaarb. v. h. Centraal Bureau voor Genealogie X (1956), blz. 137-151; id. **XI** (1957), blz. 169-198. Belangrijk vanwege de zich toenmaals te Leiden vestigende families (verg. L. Jb. 1954, blz. 181).

Correspondentie van R. **FRUIN**. Uitgegeven door H. J. **SMIT** en W. J. **WIERINGA**. — Werken Hist. Gen. 4de serie, nr. 4 (1957).

H. **DE LA FONTAINE VERWEY**, Bij het 325-jarig bestaan van de instelling voor hoger onderwijs te Amsterdam; in: Amstelodamum 44 (1957), blz. 81-83. (Gedicht van de Leidse hoogleraar **CLAUDIUS SALMASIUS**, waarin hij voorspelt, dat de Leidse universiteit door Amsterdam zal worden overschaduwd.)

J. Fox, De verhoudingen van de dorpelingen van **Rijnsaterwoude** tot hun heer voor en na 1795; in: Zuid-Holland **III** (1957), blz. 57-60.

J. **GESELSCHAP**, De naam Wassenaar; in: Zuid-Holland 111 (1957), blz. 66-67.

J. L. **VAN DER GOUW**, Het ambacht Voorschoten; in: Zuid-Hollandse Studiën V (1956).

D. R. **KOOIMAN**, Van de markten en de Waag, van wateren en bruggen te Leiden in heden en verleden. [Leiden 1957.1]

P. **KROEGER**, In de schaduw van de Woudse Dom, de historie van de Nederlandse Hervormde Kerk en haar dienaren te **Rijnsaterwoude**. Rijnsaterwoude 1957.

Molenschoon ten n.o. van Leiden bedreigd; in: Molennieuws, extranummer, mei 1957.

CH. N(oe), Metamorfose van het „Langeveld”, een bosgordel langs de **duinrand** van Noordwijk tot de Ruigenhoek; in: **Toeristenkampioen**, 1 maart 1957, nr. 5, blz. 131-132.

CH. N(oe), Om het behoud van de Rijnlandse en andere molens; in: **Toeristenkampioen** 15 maart 1957, nr. 6, blz. 163-164.

C. POSTMA en **J. L. VAN DER Gouw**, Inventaris archief gemeente Leidschendam. 's-Grav. 1954.

J. J. VON SCHMID, COORNHERT en **SPINOZA**. — Mededelingen vanwege het Spinozahuis XIV (1956).

W. H. VAN SETERS, Het huis „De Witte Druyff” en zijn bewoners (Vismarkt nr. 8). — Overdruk uit: Jaarb. „De Oranjeboom” 1953 (Verg. L. Jb. 1956, 174).

EM. STICKELBERGER, Das Wunder von Leiden. Zürich 1953 (Ontzet van Leiden).

A. H. UGGLA, Linnaeus. Uppsala 1957.

B. A. VERMASEREN, P. C. Bockenbergh; in: Verslag en Bijdr. en Med. Hist. Gen. 71 (1956), blz. 1-81.

A. J. VERSPRILLE en **W. P. M. HARING**, Van Sint Jacobsgasthuis tot Lodewijkskerk. [Leiden 1957.1 (Hierin: Literatuurlijst en catalogus der tentoonstelling gehouden van 15-25 juni 1957 in de „Lakenhal”).]

W. WEERHEIM, De Boskoopse kermisweek; in: **Neerlands volksleven** VII, nr. 2 (Pasen 1957), blz. 58-60.

DE WIPMOLEN van de Vlietpolder te Hoogmade; in: **Zuid-Holland** 11 (1956), blz. 83-86.

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN IN VORIGE JAARBOEKJES

L. Jb. voor 1957

Op blz. 43, titel **staat**: **Mr. H. RHIJNVIS VAN ROIJEN**, lees: **Mr. RHIJNVIS VAN ROIJEN**.

Op blz. 52, 2de r.v.b. *staat*: 1856, lees: 1956.

Op blz. 100, 2de alinea; de laatste zin *moet luiden*: Deze laatste topgraaf tekende de stad eveneens uit het zuiden.

INHOUD

	Blz.
Woord vooraf	5
Vereniging „Oud-Leiden”	
Bestuur en Commissies	7
Correspondenten in Rijnland	9
Jaarverslag 1957	10
Verslagen van de Commissies	15
Rekening en verantwoording van de Vereniging over 1957	18
Overzicht van de financiën van de commissie „Het Leid-	
sche Woonhuis” over 1956 en 1957	20
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1957 . . .	22
In Memoriam	
Ir. G. L. Driessen door Mr. A. J. VERSPRILLE	37
C. Grijpma door F. KUENEN	45
S. G. van Looy door E. W. WICHERS ROLLANDET	47
J. P. Mulder door W. H. KELDER	49
J. Overvoorde-Gordon door Dr. M. E. KRONENBERG . .	51
Jhr. C. C. Roëll door Ir. J. J. G. VAN HOEK	54
W. A. A. J. Baron Schimmelpenninck van der Oye door	
Mr. S. J. FOCKEMA ANDREAE	56
Bijdragen	
De Brittenburg door Dr. W. C. BRAAT	59
De Ark, bijdrage tot Leidens en Rijnlands Molengeografie	
door Mr. S. J. FOCKEMA ANDREAE	66
De Leidse grachten door de REDACTIE	73
De paardenmarkt te Valkenburg door E. PELINCK . . .	80
De optocht ter gelegenheid van de inwijding der Leidse	
universiteit door Dr. R. VAN LUTTERVELT	87
De gemeentetoren van Nieuwkoop door Ir. C. L. TEM-	
MINCK GROLL	105
De Haarlemmertrekvaart 300 jaar door Mr. A. J. VER-	
SPRILLE	114
Een Zweed te Leiden in 1769, uit het reisdagboek van	
J. H. Lidén door Dr. E. HULSHOFF POL met medewerking	
van L. G. DE GRAAF	127

	Blz.
Een hensbeker van de Kortstekerpolder? door Mr. J. SLAGTER	146
Uit de geschiedenis van de thans 200-jarige Loge La Vertu in Leiden, excerpt uit: Dr. P. H. Pott, Gedenkboek der Loge La Vertu	148
Kolfbanen te Leiden in 1792 door L. G. DE GRAAF . . .	159
Een brief uit 1807 door J. H. WESTRA VAN HOLTHE . .	162
Breitner als leermeester door J. N. VAN WESSEM . . .	166
Herinneringen aan de vrijwillige brandweer door W. J. KRET	172
Ruimtelijke aspecten der Leidse ontwikkeling door M. W. HOEK	179
Volkshuisvesting in Leiden door P. F. JANSSEN	196
Literatuur betreffende Leiden en omstreken ,	205
Aanvullingen en verbeteringen in vorigejaarboekjes . . .	206